

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 18.03.10 (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Василенко В.	
Повстанський рух в Україні у 1917 – на початку 1920-х років.....	5
Громова Н.	
Водохрещенська обрядовість українців Бойківщини на початку XXI ст.....	9
Исламов Турал Габил оглы	
Становление и развитие идеи парламентаризма в Милли Меджлисе.....	12
Мінгазутдінов А.	
Листівки – дієвий засіб популяризації героїзму воїнів-визволителів України (1943 – 1944 рр.).....	15
Ніколаєць К.	
Партійна система Радянської держави другої половини XX ст: українська історіографія	20
Павленко В., Кудрявська Я.	
Мюнхенська угода як наслідок чехословацько-німецького протистояння	24
Патриляк І.	
Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб).....	29
Полюхович Ю.	
Упакаль К'їніч – правитель Паленке	32
Ткаченко І.	
"М. Грушевський і опоненти – конфлікти щодо ЛНВ у 1908 та 1911 рр."	37
Філатов М.	
Американсько-китайські відносини й політика США щодо КНР в американських суспільно-політичних дискусіях в період діяльності адміністрацій Б. Клінтона (1993 – 2001)	43
Хомутенко А.	
Суспільно-політичні погляди Б. Грінченка наприкінці 80-х років XIX на початку XX ст.....	47
Чолій С.	
Загальний військовий обов'язок в Австро-Угорській імперії та його вплив на демографічну ситуацію та національно-визвольний рух українців Галичини (1869-1920-ті рр.)	52
Шаравара Т.	
Сучасна історіографія фінансових реформ Російської Імперії другої половини XIX – початку XX ст.....	56
Шилова А.	
Становлення й розвиток відносин України з країнами колишньої СФРЮ як фактор зміцнення стабільності на Балканах.....	61
Щербатюк В.	
Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна вітчизняна історіографія проблеми).....	67
Щирба Н.	
Документи з історії Волинського ліцею у фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО)	73

CONTENTS

Vasylenko V.	
Insurrectional movement in Ukraine in 1917 –at the beginning of 1920-s.	5
Gromova N.	
Epiphany rites of the Ukrainians of Boikivshchyna region in the beginning of XXI century.....	9
Islamov Tural Gabil	
Formation and Development of Parliamentary Idea in Milli Medjlise	12
Mingazutdinov A.	
Postals are an effective mean of popularization of heroism of warriors-liberators of Ukraine (1943 – 1944)	15
Nikolaev K.	
Soviet party system state second half of XX century: ukrainian historiography	20
Pavlenko V., Kudryavska J.	
Munich agreement as a result the german-czechoslovak confrontation	24
Patrylak I.	
OUN propagandist activity in Kyiv region in 1942 (according to materials of the german special services)	29
Polyukhovych Y.	
Upakal K'inich – the ruler of Palenque.....	32
Tkachenko I.	
"M. Grushevskiy and opponents – conflicts around LSH in 1908 and 1911"	37
Filatov M.	
American-Chinese Relations and the U. S. Policy towards the PRC in American Social and Political Discussions during the Clinton Administration (1993 – 2001).....	43
Khomutenko A.	
Public and political views of B.Grinchenko in the end of the 80-s years of the XIX-th – the beginning of the XX-th century	47
Choliy S.	
The conscription in Austria-Hungarian Empire and its influence at the demographical situation and Ukrainian national liberation movement in Galicia (1869-1920s).....	52
Sharavara T.	
Modern historiography of the financial reforms of Russian empire of the second half of the nineteen-ninetieth the beginning of the twentieth century.....	56
Shilova A.	
Establishment and development Ukrainian relations with countries of former Yugoslavia as strengthening stability factor on Balkans	61
Shcherbatyuk V.	
From social protests till the Free Cossacks' movement and mass insurrections: the struggle of the Ukrainian peasants in 1917–1919 (the modern Ukrainian historiography of the issue)	67
Shirba N.	
Documents on the history of the Lyceum of Volyn in the funds of the State Archives of Kharkiv Oblast (DAHO)	73

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1917 – НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

В статті розкрито еволюцію селянського повстанського руху в Україні за часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та утвердження більшовицької влади.

The article presents evolution of peasant's insurrectional movement in Ukraine during national-liberation struggle 1917–1921 and establishment of Bolshevik power.

Практичне безвладдя на місцях, вимушена необхідність самостійно захищати роками нажите добро від мародерів звичайних та ідейних, а також загальне революційне піднесення у суспільстві спричинили в Україні у 1917 – на початку 1920 рр. неабияку самоорганізацію населення. Найпотужнішою її формою став повстанський рух – збройний рух опору селян фіскальним заходам будь-якої тимчасової влади.

Динамічному і тривалому розвитку повстанського руху сприяла величезна кількість неконтрольованої зброї, що переполювала Україну. Загони місцевої самооборони та вільного козацтва перехоплювали її у деморалізованих більшовиками російських солдат під час їхнього масового дезертирства через Україну з фронтів Першої світової війни, а фронтовики-українці поверталися з нею додому; Директорія роздавала її населенню з російських військових складів під час організації антигетьманського повстання; самі повстанці перехоплювали її у німецьких, гетьманських, унерівських, денікінських, врангелівських, польських та більшовицьких військових підрозділів.

Повстанські маси очолили Н. Махно, отамани Н. Григор'єв, Д. Терпило (Зелений) та інші яскраві особистості, справді народні обранці. Кожен з них діяв за власною непослідовною шкалою національних, соціальних і духовних цінностей, але всі вони захищали селян та користувалися їхньою широкою підтримкою. Водночас, селянські ватажки часто навіть не прагнули мати підтримку серед інших верств українського суспільства.

Все вище зазначене обумовило масштабність, потужність і тривалість, але, водночас, стихійність, обмеженість та приреченість селянського повстанського руху в Україні за часів національно-визвольних змагань і утвердження більшовицької влади. Як явище цей рух привертав увагу багатьох радянських, діаспорних та сучасних українських істориків.

У 1920–1930-ті рр. в радянській Україні видано мемуари очевидців та учасників боротьби з повстанцями Б. Козельського, Р. Ейдемана, М. Какуріна, М. Рубача та ін. Водночас за кордоном побачили світ відповідні праці політичних емігрантів – керівників та учасників повстанського руху О. Кузьмінського, Ю. Отмарштейна, І. Рембаловича, М. Чижевського, Ю. Горліса-Горського та ін. Ідеологічно заангажовані і насичені авторським суб'єктивізмом мемуари часто подають діаметрально протилежні погляди на історичні події. Однак, в сукупності із документальною основою представлена в комплексі мемуарна література є цінними історичним джерелом для підготовки науковцями фундаментальних праць з історії повстанського руху в Україні.

Д. Голінков, О. Кучер, А. Лихолат, І. Трифонов, Ю. Римаренко, П. Бєлий, П. Дишлевий та інші радянські історики другої половини ХХ ст. традиційно розглядають антибільшовицький повстанський рух селян в Україні здебільшого як контрреволюційні виступи "куркульства" проти нової влади. Вказані дослідники подають збройний народний опір, як загальний прояв "внутрішньої контрреволюції", не ставлячи собі за мету проведення глибокого і різнобічного аналізу особливостей розвитку "петлюрівського" чи то "махновського" руху на певній території та в окремі часові проміжки. І все ж,

документальна основа таких праць не може бути проігнорованою сучасними істориками.

Національно-визвольний повстанський рух на різних його стадіях і в різних його проявах став предметом наукових зацікавлень Ю. Кульчицького, О. Вишневського, А. Валівського, В. Задояного, В. Вериги та інших дослідників із діаспори. Зарубіжна українська історіографія спирається, переважно, на документи закордонних архівів, матеріали періодичних видань та мемуари політичних емігрантів. Показовим є дослідження професора університету м. Янгстаун штату Огайо США Ю. Кульчицького "Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях" (Львів, 2000). Попри досить ґрунтовну джерельну базу цієї праці, як і багатьом іншим, відчутно бракує матеріалів українських архівів. Зі здобуттям Україною незалежності іноземці, зокрема дослідники із діаспори, отримали можливість на рівні з громадянами України користуватися документами Національного архівного фонду.

Невичерпна глибина проблеми спонукала сучасних вітчизняних науковців до ґрунтовних досліджень повстанського руху саме в окремих його течіях, територіальних межах і часових проміжках. Вагоме власне слово у дослідженні історії повстанського руху визначеного періоду сказали В. Верстюк, В. Капелюшний, В. Сідак, Р. Подкур, О. Ганжа, В. Ченцов, Д. Архирейський, І. Срібняк, П. Ісаков, Т. Мармазова, Р. Коваль, А. Лисенко, М. Боровик, П. Стегній, Т. Шинкаренко В. Мусієнко, Т. Плазова та ін.

У даній статті, спираючись на дослідження попередників та маловідомі документи Галузевого державного архіву СБ України, відстежимо в загальних рисах еволюцію повстанського руху в Україні епохи національно-визвольних змагань і утвердження більшовицької влади.

Зароджувався повстанський рух у вигляді соціального протесту за доби Центральної Ради, яка у відведений їй час не спромоглася забезпечити збереження правопорядку, вирішити питання перерозподілу земель та утворити дієвий адміністративний апарат. Так, за підрахунками дослідників, в липні–серпні 1917 р. під впливом есерівської та більшовицької пропаганди в Україні відбулось понад 800 антипоміщицьких селянських виступів [3, с. 230].

Рятувати державність від більшовицької експансії українській владі довелося шляхом укладання 27 січня 1918 р. Брестського договору УНР з країнами Четвертого союзу на умовах експорту "надлишків" української сільськогосподарської продукції в обмін на військову підтримку союзників. Таким чином, від Центральної Ради у спадок Українській Державі гетьмана П. Скоропадського дісталася внутрішня нестабільність, обтяжена не популярними серед населення зовнішніми зобов'язаннями і тиском союзників.

За доби Гетьманату українську стихію у власних інтересах розпалювали більшовики, есери та анархісти. Їхні радикальні соціальні та економічні гасла зворушували революційні маси більше, аніж державотворча, але консервативна політика гетьманського уряду.

Незадовго до утворення Української Держави, 18 квітня 1918 року, у м. Таганрог сесія Центрального

виконком Рад України реорганізувала Народний комісаріат в Бюро для керівництва повстанською боротьбою та ухвалила маніфест до робітників і селян із закликом до боротьби з "окупантами і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією".

В ухваленій 3 червня Центральним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів декларації про розуміння сучасного моменту і тактику партії в умовах "кризи революційного руху в Україні" поставлено за мету підготувати новий вибух революції, яка "забезпечить всі вимоги українського трудового люду". Для здійснення цієї мети пропонувалося дезорганізувати діяльність гетьманського уряду, формувати партизанські відділи, пропагувати ідею соціалізації землі тощо. Одночасно ЦК УПСР постановив про перехід партії на нелегальне становище, використання політичного терору проти найвпливовіших представників реакційної деспотії [3, с. 268, 275].

Відразу ж після заснування анархістами в листопаді 1918 р. у м. Курськ, групи "Набат" її представники обрали місцем свого постійного перебування м. Єлисаветград і надавали широку ідеологічну підтримку махновському повстанському руху, вважаючи, що саме в Україні через абсолютно виняткові обставини склались надзвичайно сприятливі умови для розвитку соціальної і анархічної революції [4].

Як наслідок, Україну сколихнула хвиля масштабних селянських виступів на Київщині під проводом українського лівого есера М. Шинкаря, на Чернігівщині на чолі із більшовиком М. Кропив'янським і на Катеринославщині під керівництвом анархіста Н. Махна. У боротьбі з повстанським рухом Німеччина та Австро-Угорщина втратили майже 20 тис. солдатів і офіцерів. Кайзер був змушений тримати в Україні, не зважаючи на скрутне становище на Західному фронті шість армійських корпусів, а цісар – чотири корпуси і дві кавалерійські дивізії [15].

Неминучість військової поразки країн "Четверного союзу" спільно з усвідомленням неспроможності самотужки подолати українську стихію та зупинити наступ більшовизму спонукали П. Скоропадського до переговорів 3 листопада 1918 р. під Полтавою з отаманом Війська Донського генералом П. Красновим про встановлення федеративного зв'язку Росії з Україною і перспективу відновлення єдиної Росії. Фактична зрада гетьманом національних інтересів підштовхнула українську революційну демократію до активної протидії, що вилась в організацію у листопаді–грудні 1918 р. переможного антигетьманського народного повстання.

На початку свого правління Директорія мала стотисячну армію, складену, переважно, із повстанських загонів, а наприкінці січня, перед загарбанням Києва більшовиками, – лише 21 тисячу солдатів. Пояснення цьому факту можна шукати в тому, що українське селянське повстанство зароджувалося, насамперед, як рух антидержавної спрямованості. Бувало, що повстанці одночасно діяли і проти червоних, і проти білих, і проти Армії УНР, і проти військ Антанти [2, с. 90]. Інше пояснення – очевидна дезорієнтація українського суспільства, незрілість національної державної і партійної еліти. Навіть неминуча загроза більшовицької окупації не призвела до такої необхідної у вирішальний час внутрішньої згуртованості українських політичних сил, яка б мала проявлятися в безумовному пріоритеті загальнодержавних цінностей над вузькими партійними інтересами. То чи легко було за таких обставин вірно зорієнтуватися віддаленому від "великої політики" селянському ватажкові?!

Показовим став важкий пошук власної точки опори отаманом Зеленим (Д. Терпило). На заклик Директорії до антигетьманського повстання він, як колишній фрон-

товик і авторитетна у своїй місцевості людина, провів мобілізацію у с. Трипільля. Його Дніпровська дивізія прийняла присягу на вірність Директорії та отримала зброю, але після повалення гетьманського уряду, як і більшість подібно мобілізованих повстанських загонів, не підтримала "буржуазну Директорію" у її протистоянні з більшовиками, які поширювали багатообіцяючу радянську владу. У березні 1919 р. повстанці отамана Зеленого таки повернули зброю проти більшовиків, встановлюючи на Київщині вже свою радянську владу замість експортованої. Нарешті, 14 вересня 1919 р. отаман Зелений прибув до урядового центру УНР у м. Кам'янець-Подільський. Незабаром його кінна повстанська дивізія, чисельністю близько 30 тисяч бійців визнала верховну владу Директорії і вступила в підпорядкування Головнокомандувача Армії УНР С. Петлюри. В листопаді 1919 р. отаман Зелений загинув в боях із регулярними частинами Добровольчої армії генерала А. Денікіна [3, с. 304; 14].

У контексті аналізу проблеми зникнення стотисячної армії Директорії УНР варто згадати також, як радикальні революційні ілюзії визначили драматичний і тернистий шлях "в нікуди" для десятків тисяч повстанців отамана Н. Григор'єва. Останній, маючи неабиякий військово-організаційний таланти швидко об'єднав навколо себе повстанські загони Херсонщини та на початку грудня 1918 р. підтримав Директорію у відкритому збройному повстанні проти гетьмана П. Скоропадського. У грудні–січні 1918 р. його повстанські загони стали Херсонською дивізією у складі Південної групи військ Армії УНР. Уряд Директорії надав Н. Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул "Отамана Херсонщини і Таврії".

Однак, опинившись під впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз з більшовиками, Н. Григор'єв телеграмою від 29 січня 1919 р. оголосив війну Директорії. Його 26 повстанських загонів перетворились на Першу Задніпровську бригаду у складі Першої Задніпровської стрілецької дивізії, а сам отаман тепер уже в якості червоного комбрига у лютому–квітні 1919 р. сприяв встановленню більшовицької влади на півдні України, зокрема в Херсоні, Миколаєві та Одесі.

Наприкінці лютого за рекомендацією М. Шинкаря до Н. Григор'єва на посаду начальника штабу дивізії прибув, на той час, боротьбист Ю. Тютюнник. Завдяки його впливу у середині квітня 1919 р. Н. Григор'єв вийшов з партії боротьбистів, одночасно вступивши до лав українських соціал-демократів ("незалежників"). 8 травня на центральній площі м. Єлисаветград Ю. Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований в тисячах примірників Універсал отамана Н. Григор'єва із закликом встати на боротьбу з радянським урядом Х. Раковського та взяти радянську владу до своїх рук.

У протистоянні з більшовиками та денікінцями наприкінці червня 1919 р. Н. Григор'єв намагався встановити зв'язок із С. Петлюрою, однак у середині липня, коли Ю. Тютюнник з частиною повстанців приєднався до Армії УНР, обрав союзником такого ж непослідовного та амбіційного Н. Махна і вже 27 липня у с. Сентове Олександрійського повіту був убитий махновцями [16].

І при першому наступі на Україну у грудні 1917 р., і при повторному – у січні 1919 р. Червона армія не відчувала справжньої сили народного опору, яку довелося відчувати німцям, а восени 1919 р. Добровольчій армії генерала А. Денікіна. Для організації національно-визвольного повстанського руху в тилу Добровольчої армії на початку вересня 1919 р. у м. Кам'янець-Подільський із представників УПСР, УСДРП і Селянської спілки було утворено Центральний український по-

встанський комітет (Цупком). Його очолив провідний діяч УПСР і повстанець Н. Петренко. Спільно із повстанцями, керованими Цупкомом, боротьбу проти денікінців вели махновська "Революційна повстанська армія України" і більшовицьке Червоне козацтво під командуванням В. Примакова. Однак, на час чергового повернення у листопаді–грудні 1919 р. до України більшовиків Цупком навіть не визначився зі своїм до них ставленням, у зв'язку з чим частина підпорядкованих йому партизанських загонів була змушена обрати до особливого розпорядження вичікувальну позицію, інша частина – увійшла до складу Червоної армії або саморозпустилась. [3, с. 332-333; 12; 13].

Українці довго не помічали спільного між відвертою російською інтервенцією білого генерала та більшовицькою окупацією, прихованою під гаслами світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Але слідом за привабливою пропагандою прийшла сувора реальність, виражена у провадженні ухвалених 12 квітня 1919 р. та 24 серпня 1920 р. РНК УСРР декретів про хлібну розкладку з урожаїв поточних років, червоного терору та активного перерозподілу між незможниками "куркульських" земель, худоби та майна упродовж всього 1920 р. У відповідь на таке господарювання в Україні поширився антибільшовицький повстанський рух різної орієнтації. За чекістською термінологією цей прояв "внутрішньої контрреволюції" підпадав під визначення "політичний бандитизм". Річні звіти, інформаційні бюлетені, зведення, огляди, доповіді та інші чекістські джерела вирізняють наступні різновиди політбандитизму: "петлюрівщину", "махновщину" і білогвардійський повстанський рух.

Найбільшу загрозу більшовикам становив "петлюрівський бандитизм" – національно-визвольний повстанський рух, який на початку 1920-х рр. охопив правобережні, північні і центральні губернії України. Покидаючи у листопаді 1920 р. Україну, Директорія залишила для організації активних партизанських виступів у ворожому запіллі кілька тисяч козаків і старшин Армії УНР. Під їхнім керівництвом українські селяни масово повертали зброю проти експортованої радянської влади та її носіїв, а в містах розгортали свою діяльність керовані національно свідомою місцевою інтелігенцією повстанські комітети.

Розпочалася підготовка загального антибільшовицького повстання за відновлення УНР. За таємними міжурядовими угодами з території Польщі у лютому–листопаді 1921 р. повстання готував очолюваний генералом Ю. Тютюнником Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ). Територію України було розподілено на повстанські групи і райони.

Першу (Південну) групу військ УНР очолив генерал А. Гулий-Гуленко, чий штаб в травні–листопаді перебував у Румунії. П'ять районів Першої групи охоплювали південь Правобережжя – Одещину, Катеринославщину, Херсонщину, Єлисаветградщину і Черкащину. Найпотужнішими були повстанські формування отамана С. Заболотного у Балтському повіті Одеської губернії та Бондарчука-Завгороднього-Хмари на Черкащині.

Друга (Північна) група охоплювала Київщину, Волинь і Поділля. Її також було розбито на п'ять районів. Командувачем групи призначено отамана Ю. Мордалевича, а згодом – Ф. Артеменка (Орлика). Окрім їхніх загонів, що діяли в Радомишльському, Київському та Васильківському повітах, значну силу представляли повстанці отаманів І. Струка – у Чорнобильському повіті, І. Грисюка (Гайового) – у Білоцерківському, Васильківському і Київському повітах, а також 144-а повстанська Надбужанська дивізія отамана Хмари – у Гайсинському та Уманському повітах.

До чотирьох районів Третьої групи, очолюваної отаманом А. Левченком входили Чернігівщина, Переяславщина, частина Черкащини, Полтавщина і Харківщина, тобто північ Лівобережжя. Четверта група отамана Брови складала чотири райони півдня і сходу Лівобережжя. Не зважаючи на наявні в ППШ відомості про партизанські загони Харківщини і Донбасу, насправді мало не єдиною реальною повстанською силою лівобережних груп були загони їх командувачів, що діяли, відповідно, на Полтавщині, а також у Ново-московському і Павлоградському повітах Катеринославської губернії [7, 8, 9, 10].

18 березня 1921 р. у м. Київ за ініціатииви місцевої громадськості було відновлено діяльність Цупкому, який очолив есер І. Чепилок. Уряд С. Петлюри і штаб Ю. Тютюнника визнали новостворений Цупком вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні. Упродовж свого існування, в березні–червні 1921 р. повстанський центр був провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, об'єднував повстанські організації і партизанські загони на теренах всієї України, пов'язуючи їх між собою і головним командуванням [11].

Іншу відчутну небезпеку більшовицькій владі становила "махновщина", якою близько трьох років були охоплені південь і схід Лівобережжя. Махновці воювали проти всіх. Магічність словосполучення "радянська влада" у січні–травні 1919 р. та у вересні–листопаді 1920 р. наштовхувала Н. Махна на тимчасовий військовий союз із більшовиками проти тих, хто радянської влади не визнавав як такої. Кінцевою метою боротьби махновської "Революційної повстанської армії України" було будівництво радянського суспільного ладу, при якому обрані ради слугували б не "комісародержавію", а народу; гарантували б виконання законів, ухвалених людьми праці на Всеукраїнському трудовому з'їзді. Один із керівників махновського руху В. Белаш у зверненні від 18 березня 1920 р. до мешканців рідного йому с. Новоспасівка Бердянського повіту пророкував неминуче підняття на боротьбу з контрреволюцією всесвітньої повстанської армії [5].

Регіоном поширення білогвардійського повстанського руху під проводом колишніх офіцерів армії А. Денікіна і П. Врангеля на початку 1920-х рр. став Кримський півострів, де активну участь в антибільшовицьких виступах брало також місцеве татарське населення. На Правобережжі нерідко спільно з петлюрівськими отаманами діяла мережа повстанських організацій Б. Савинкова.

Скориставшись повстанським рухом при ліквідації спільних зовнішніх і внутрішніх ворогів, більшовики пішли у рішучий наступ на самих повстанців – останню перепону на шляху до утвердження своєї абсолютної влади в Україні. 28 грудня 1920 р. РНК УСРР спільно з командувачем всіма збройними силами України й Криму М. Фрунзе ухвалили постанову про поділ України на військові округи для боротьби з бандитизмом. Для ліквідації повстанців держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ, надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих воєнних або постійних нарад. Використовувалися такі репресивно-каральні заходи як заручництво, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли.

У другій половині 1921 р. чекістами та військовими частинами Червоної армії було ліквідовано Цупком, більшість місцевих повстанських комітетів, підпільних груп і повстанських загонів. Частина впливових повстанців, зокрема командувач Другої групи військ УНР отаман Ю. Мордалевич, припинила збройну боротьбу,

погодившись на амністію. 28 серпня 1921 р. зневірений у перспективі подальшого протистояння більшовикам загін Н. Махна чисельністю близько 80 повстанців був змушений перетнути українсько-румунський кордон [3, с. 347; 8; 11].

Більшовики прагнули остаточно загасити полум'я свідомого народного опору, що неможливо було зробити лише репресіями. З осені 1921 р. в Україні було введено продподаток замість продрозкладки. Це стало одним із чинників, що позбавили учасників Другого зимового походу Армії УНР реальної підтримки населення. Загальне антибільшовицьке повстання, сигналом до якого мав стати Листопадовий рейд, так і не відбулося. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти радянської влади в Україні, крім П. Врангеля, О. Кутепова, Н. Махна, С. Петлюри, П. Скоропадського, Б. Савинкова та Ю. Тютюнника. Як шлях до вирішення в Україні національного питання, у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс держави на "українізацію" українського суспільства. 19 травня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР видав декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. Зазначені заходи повернули обличчям до влади значну частину української інтелігенції, дали надію селянам на можливість примирення і взаємовигідної співпраці за умов нової економічної політики [1; 2, с. 120; 3, с. 345, 350, 355].

Повстанський рух в Україні перестав існувати як масове явище, втратив підтримку населення і попереднє ідейне навантаження, набираючи характерних ознак чистого криміналу, що пустив у середовищі селян глибоке коріння в голодні 1921–1922 рр. Водночас, контр-

розвідувальний відділ ДПУ УСРР у доповіді ЦК КП(б)У про становище в українському суспільстві на перше січня 1924 р., сигналізував про появу "радянського бандитизму", інформуючи про збройний виступ на Полтавщині колишніх радянських активістів із селян-незаможників "Кременчуцької більшовицької організації боротьби з непом", здійснений у жовтні–листопаді 1923 р. під гаслом "Геть неп та радянських буржуїв!" [6].

Лише у березні 1926 р. ГПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: "Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема" [2, с. 108]. За непоко-ру, вільнодумство та одвічне прагнення бути господарями на власній землі наприкінці 1920-х та у 1930-ті рр. селяни були жорстоко покарані колективізацією, голодомором і масовими репресіями.

1. Архієрейський Д., Ченців В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 28–29. 2. Архієрейський Д., Ченців В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. 3. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. 4. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 1028. – Арк. 10–11. 5. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 415. – Т. 1. – Арк. 546 (зв.). 6. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 420. – Арк. 11. 7. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 439. – Т. 2. 8. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66646. 9. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67457. 10. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 73862-ФП. 11. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 74760-ФП. 12. ГДА СБ України. – Ф. 68. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 135. 13. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – Арк. 2120. 14. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. – К., 1998. – С. 242–261. 15. Король В. Історія України. – К., 1999. – С. 214. 16. Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 61–87.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Н. Громова, канд. іст. наук

ВОДОХРЕЩЕНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ БОЙКІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В статті розглядається ступінь збереження на Бойківщині обрядодій, приурочених до свята Водохреща. Особливу увагу приділяється основній обрядодії свята – освяченню води. Встановлено, що бойки і в наш час вірять у очисні та лікувальні властивості святої води.

The article is concerned with the level of preserving of the Epiphany rites in Boikivshchyna region. The author places emphasis on the main ritual of this day – the water consecrating. It is established, that the Boikos still believe in the purificatory and healthy force of the consecrated water.

Свято Водохреща відзначається християнами на знак хрещення Ісуса Христа у Йордані, проте має, як і всі інші календарні свята, і більш давню основу, пов'язану зі вшануванням землеробськими народами цілющих властивостей води.

Короткі відомості про традиційну водохрещенську обрядовість бойків знаходимо в працях М. Зубрицького [10], М. Турянської [32], Л. Василечко [2], П. Богатирьова [1], В. Прокопика [28], Н. Здоровеги [9], Ю. Гайди [3] та інших. Л. Горошко [4, 5], О. Поріцька [27], В. Кушнір і Н. Хомова [15] дослідили традиційні вірування українців, пов'язані з водною стихією. Сучасні зміни у відзначенні Водохреща простежені автором даної статті в ході польових експедицій у селах Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей у 2004–2009 роках методами спостереження, опитування та інтерв'ювання. Ця інформація відповідно паспортизована і зберігається у архіві кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Локальні бойківські назви Водохреща – Водорщі, Йордан, Ардан. Різдвяні свята в більшості сіл Бойківщини називаються Першими святами, а Водохрещенські, відповідно, Другими святами.

Важливе значення має другий Святий вечір – надвечір'я Йордану. Інші його назви на Бойківщині – Щедрий вечір або Бабин вечір (Бабинець). Особливо назва

Бабинець поширена на Закарпатті (не лише в його гористій, а й в рівнинній частині [24, арк. 92, 140]), як на початку ХХ століття [1, с. 224], так і в наш час. Вона виникла як пара до назви першого Святого вечора – Дідів вечір. На думку самих бойків, це означає, що перший Святий вечір – чоловіче свято, а другий – жіноче. В кінці ХІХ – на початку ХХ століття в цей вечір на Закарпатті в окремих хатах збиралися заміжні жінки, пригощалися і співали пісень [9, с. 236]. В давні часи в с. Задне Іршавського р-ну Закарпатської обл. в цей день діди ходили до бабів, а хлопці – до дівчат "на горіхи" (пригощалися горіхами, яблуками) [24, арк. 140]. На Київському Поліссі побутують назви "деди" (поминальні вечори на Дмитра, Кузьми і Дем'яна, Михайла та перед початком Пилипівки) та "баби" (їх справляли наступного дня після "дедів"). Як на Бойківщині Бабин вечір справляється вже скромніше, так і на Поліссі "баби" простежуються як ослаблений, а часом і неовб'язковий обряд [12, с. 336–337]. Семантична пара баби/діди однозначно пов'язана з вшануванням у народі культу пращурів.

Основною подією цього дня, так само, як і наступного, Водохреща, є вранішнє освячення води. Окрім цього, воду в деяких селах (зокрема, с. Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл.) святять в церкві і на перший Святий вечір. Освячення води на перший і другий Святий вечір відбувається в церкві, а на Йор-

дан (в більшості поселень) – на річці, або в іншій водоймі (зокрема, в м. Сколе – в джерелі). При поверненні з водою додому звертаються до челяді, що лишилася вдома: "Вінчую вас нинішнов свіченув водов, а завтрашнім Йорданом! Аби-смо дочекали відтепер за рік!" – "Дай Боже!" [2, с. 13].

Перед вечерею хтось із членів родини, переважно господар або господиня, має поставити хрестики над усіма дверима та вікнами в хаті і стайні. М. Грушевський вказував, що наприкінці XIX століття хрестики з тіста ставили і на деревах (одночасно з обв'язуванням їх соломом) [6, с. 192], проте в наші дні цього вже не роблять. Найчастіше хрестики виробляють з муки, замішаної на святій воді [3, с. 207], іноді малюють їх крейдою (так сам, як і на Поділлі [26, с. 371]) або фарбою, приклеюють вирізані з паперу. В с. Цінева Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. хрестики вирізають з ліщини і ставлять їх також на ворота, стодолу, криницю [2, с. 13; це ж підтверджують наші польові дослідження в липні 2009 р.]. В с. Брониця Дрогобицького р-ну Львівської обл. їх виготовляють із соломин, вирізаних із "дідуха", і розкладають на вікнах та образах [16, с. 71]. В с. Стрілки Старосамбірського р-ну Львівської обл. борошняні хрестики роблять подекуди у вигляді тризуба чи трійці [28, с. 38]. Новотвором останніх десятиліть є звичай вішати вишиті хрестики, зафіксований нами в с. Козьова Сколівського р-ну Львівської обл. Вишиті хрестики після свят знімають, а мальовані і з тіста – ні, вони або відпадають самі, або на наступний рік хрестик малюють поряд зі старим, так що над дверима видно багато хрестиків одночасно. На Турківщині борошняні або крейдяні хрестики використовують як ліки від уроків – їх їдять, запиваючи святою водою [3, с. 26]. Гуцули також ставлять хрестики над дверима перед Орданом, а жителі Київського Полісся – у Чистий четвер (димом від запаленої в церкві свічки) [14, с. 182]. Знак хреста (намальованого крейдою або випаленого громничною свічкою напередодні Водохреща) як аполотропа на дверях дому і господарських споруд відомий і у інших слов'янських народів [30, с. 29].

Раніше господиня в цей день випікала паляницю, яка за звичаєм мала бути недопеченою. Господар частував нею усіх домочадців і худобу, обходив з нею обійстя, кроплячи всі споруди свяченою водою [9, с. 235; 10, с. 39]. Тепер паляницю не випікають, проте обхід двору зі свяченою водою і стравою зберігся. Так, в с. Тисові Болексівської міськради Івано-Франківської обл. господиня накладає у миску потроху з усіх приготованих пісних страв (обов'язково повинні бути пампушки, голубці, кутя, вареники), і вся "челядь" (члени сім'ї) іде надвір, де мають потроху скуштувати усіх страв з цієї миски. Інформаторка (Г.В. Павлюк) дає цікаве пояснення цього звичаю: "Тому що кажуть, що не можна надворі їсти, кажуть, що треба сідати їсти за столом. А це такий звичай, щоб був дозвіл, що ти можеш користуватися, їсти, де тебе застане пригода – чи в дорозі, чи ще десь, аби не був гріх споживати їжу" [22, арк. 34]. Тобто тут простежується магія подібності та магія першого дня: дія, виконана в сакральний час, дає дозвіл людині повторювати її і надалі, у будні. Обрядодію з подібним ініціальним змістом, яка виконується на перший Святий вечір, подав М. Грушевський: в XIX столітті при обході хати перед вечерею "жінка вбирає чоловікову шапку: се дає їй право, чи безпечність, ходити потім цілий рік простоволосою" [6, с. 181]. В наші часи жінки вільно ходять з непокритою головою, тому потреба в подібному дійстві відпала.

Більшість опитаних нами інформаторів зазначили, що обряд окроплення оселі і обійстя здійснюється господа-

рем та ще одним членом сім'ї, найчастіше дитиною (сином, онуком). Господар іде з водою і кропилом, окроплює кожен кутку хати, а поряд з ним на кожному кутку дитина надкусує з різних боків хліб, який несе з собою.

В с. Цінева Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. їсти надворі заборонялося лише в період між першим та другим Святими вечорами, і мотивація інакша: щоб птахи та миші не поїли садовину і городину [2, с. 13].

Заборона їсти надворі від Святого Вечора до Йордану відома також гуцулам (с. Ільці Верховинського району Івано-Франківської області) [7, с. 269].

В с. Кривка Турківського р-ну Львівської обл. після освячення водою господар підкидає у стайні і в хаті до стелі біб, приказуючи: "Як той біб скаче по підлозі, то щоб уся родина (у стайні – худоба) була здорова і скакала цілий рік" [29].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Карпатах худобу на другий Святий вечір не тільки кропили святою водою, а й давали їй нюхати соломі, на якій стояв священник при освячуванні води [31, с. 401]. Тепер цей звичай не практикують.

Обрядодія одночасного ставлення хрестів крейдою над дверима та вікнами кусання пирога господарем зафіксована в середині XIX ст. на Середній Наддніпрянщині М. Максимовичем [17, с. 142].

Основною ритуальною дією Водохреща є свячення води. Традиція освячення води на згадку про хрещення Ісуса з'являється з V століття, а з XI століття воно проводиться двічі: напередодні Богоявлення – в церкві і на саме свято – біля річки, озера чи криниці. Як і повсюди на Україні, на Бойківщині ця християнська традиція підтримується і в наші часи.

Щоб набрати воду, люди приносять залізні бідончики, які тут називають "жбанки", "збанки". Найчастіше жбанки прикрашають зверху блискітками – "дощиком" (ялинка прикраса), рідше – барвінком, миртою, вівсом з "діда", барвистими стрічками [2, с. 16], що більш традиційно, ніж "дощик". Іноді ці жбанки ставлять у плетені з лози високі кошики, прикрашені "дощиком". Разом із водою в більшості сіл Бойківщини святять також часник – символ здоров'я. В с. Закіпці Турківського р-ну Львівської обл. разом із часником до жбанку з водою кладуть листя барвінку і шматок хліба [29]. В цьому ж селі, а також в с. Мита Сколівського р-ну Львівської обл. святять воду не лише 18 і 19 січня, а й 20 січня, на Івана, оскільки в цей день в цих селах храмовий празник.

На річці недалеко від церкви у морозяні зими напередодні Йордану готують ополонку спеціально для освячення в ній води. Ополонку вирізають (в наші часи бензопилою) в формі хреста. Цей льодяний хрест встановлюють поряд з ополонкою, як і повсюди в Україні. Хрест має або натуральний колір льоду, або його обливають буряковим соком для надання червоного кольору. Тепер поширюється християнське тлумачення цього звичаю: червоний колір символізує пролиту кров Ісуса Христа [23, арк. 1]. Коли морозу немає, встановлюють дерев'яний (найчастіше березовий) хрест. Поряд будують престол з льоду і в деяких селах прикрашають ялинки. Так само – на Буковині [11, с. 89] і на Поділлі [26, с. 372].

На думку О. Чебанюк, водохрещенський хрест із льоду типологічно близький до т. зв. "віхи" – високої щогли, іноді у вигляді хреста, увитої квітами, травами, стрічками, яку встановлюють на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині на Трійцю, Маковея та Спаса. Цей символ є правдивим аналогом світового дерева [33, с. 76].

Люди вірять, що опівночі на Водохреща святою стає уся вода – і в джерелах, і навіть у водопровідних трубах. Але згідно з церковним канонам, свяченою вважається тільки посвячена священниками вода.

Вода на Водохреща освячується наступним чином. Спершу в церкві проходить служба, читаються молитви. На саме водосвяття священик виходить на церковне подвір'я (або до річки), а якщо парафіян мало – дія відбувається у самій церкві. Спершу священик тричі занурює долоню у великий чан з водою (рідше – безпосередньо у води річки), роблячи хрест. Потім тричі дує на воду хрестом – призиває Святого Духа. Третій раз священик благословляє воду трьома запаленими "трикіріями" (свічками-триїццями), тричі занурюючи їх у воду (остання процедура виконується лише греко-католиками), і вони у воді гаснуть. Усе це супроводжується читанням спеціальних молитов. Четвертий раз священик під спів тропаря "Во Йордані" тричі освячує воду хрестом, теж занурюючи його у воду. На думку священика Олексія Дем'яновського (с. Летня Дрогобицького р-ну Львівської обл.), безпідставними є твердження атеїстів про те, що надзвичайні властивості свяченої води зумовлені взаємодією її з іонами срібла шляхом занурення срібного хреста – адже у більшості бідних гірських церков використовуються звичайні дерев'яні хрести [19, арк. 29].

За уявленнями церкви, достатньо просто бути присутнім зі своїм жбанком у церкві під час молитов, і вода у жбанку стане святою, оскільки, за словами отця Василя Поточняка (с. Лімна Турківського р-ну Львівської обл.), "закликалося божє благословення, вода освячена божою благодаттю, божою ласкою" [20, арк. 41]. Але для посилення ефекту священик з дяком додатково кроплять виставлені в рядок жбанки з водою і самих присутніх у церкві людей. Проте і цього парафіянам буває не досить: вони прагнуть долити собі бодай трохи води з великого чану. Для цього бажаючі підходять до церковних провізорів, які стоять біля чану з горнятком і доливають людям воду. Бували випадки, коли через людський напір чан перекидався, вода розливалася. Багато хто прагне також одразу випити свяченої води прямо в церкві. Коли воду святять у річці, в деяких селах люди прагнуть першими набрати з "пролубу" води, іноді, поспішаючи, необережно падають у ополонку [19, арк. 28].

Здавна люди вірили, що вода – це життя. Проте вода може і руйнувати життя (напр., потоп). Священик Василь Поточняк пояснює необхідність освячення води тим, щоб вона "давала життя, а не руйнувала його. Благословенна вода забирає гріхи з людей. Дух святий сходить на воду і очищує її. Її сила заключається в тому, що вона є Христовою, Божою водою" [20, арк. 40]. Разом з тим віра у лікувальні та очищувальні здатності води не є здобутком християнства, вона була відома і в дохристиянські часи [27, с. 65]. Українцям завжди було властиве шанобливе ставлення до води і тому, що вона оживляє землю і робить її плодючою [18, с. 40].

В с. Верхнє Висоцьке Турківського р-ну Львівської обл. існує традиція: набравши святої води, люди чимдуж поспішають додому, оскільки той, хто першим принесе свячену воду додому, вважається найвправнішим газдою чи газдинею свого кутка. На жаль, від такого поспішання часто трапляються неприємні випадки: хтось ковзається, падає, розливає воду і змушений знову повертатися по неї [8, с. 219].

Торішню свячену воду зазвичай виливають геть або віддають худобі, бо є свіжа, рідше доливають нову до старої.

Зі спостережень (не лише на Бойківщині, а й на всій Україні) знаємо, що свячена вода довгий час (не менше року) не пліснявіє, не дає осаду і взагалі не псується. Свячену на Водохреще воду українці традиційно використовували при різноманітних хворобах, змашували суглоби й хворі місця на тілі, лікували породіль при по-

логах, дитячий переляк, напували корів, коли вони отелювалися, скроплювали від злих духів стайні, оселі та ниви при першому весняному засіві тощо [15, с. 247]. На початку ХХІ ст. бойки також використовують її протягом року як ліки від усіх недугів, передусім від болю в горлі та головного болю.

Лікувальною в деяких селах Бойківщини, зокрема в с. Тисів Болехівської міськради Івано-Франківської обл. та Цінева Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., вважається не лише свята вода, а й камінці, набрані з річки після освячення води, а також гілки ялинок, встановлених біля льодяного хреста. Вірять, що йорданське каміння допомагає людям від болю в зубах і в горлі, коровам – при хворому вимені. Для лікування потрібно розжарити камінці, кинути на них висушене зілля і підкурити [2, 16]. В с. Летня Дрогобицького р-ну Львівської обл. селяни намагаються також зачерпнути собі до води трохи воску, що накрапав зі свічок під час освячення. Після закінчення обрядодії освячення води селяни прагнуть якнайшвидше облати собі цих гілочок. На Поділлі лікувальну силу мали саморобні "арданські" хустки з грубого полотна, які приносили жінки на водосвяття. Димом від цих хусток підкурювали і людей, і худобу [26, с. 372].

Як і повсюди на Україні, деякі люди і раніше, і в наш час купаються у щойно освяченій воді річки. Попри холод, ніхто ще ніколи не захворів в результаті такого загартування, навпаки, вірять, що це додає здоров'я.

На Поділлі та Гуцульщині раніше в цей день святити ще трійцю – три свічки, прикрашені калиною, стрічками, намистом.

Після закінчення свят, переважно протягом тижня після Йордану, усю хату (всі кімнати) зовні і всередині, двір, господарські приміщення, іноді навіть город і садок освячуються святою водою – спершу, як було зазначено, самим господарем (рідше – господинею) на другий Свяятий вечір, а потім – священиком. Ніхто з інформаторів не зміг пояснити, чому ця обрядодія проводиться саме в цей час – після Різдвяних свят. Разом з тим, таке очищення є логічним закінченням свят. Як їх початком було наведення порядку, встановлення ялинок тощо – тобто створення святкового простору, так має бути і перехід від святкового простору назад до буденного. Нечисту силу, яка особливо активізується в свята, треба прогнати, а також провести назад на той світ запрошені на Святий вечір померлі душі. Щоправда, відоме в інших областях України стріляння з рушниць для того, щоб прогнати коляду [17, с. 142], на Бойківщині в наш час не практикується, немає про це згадок і в літературі. К. Кутельмах зазначає, що по завершенню водосвяття бойки, лемки та гуцули намагалися яконайшвидше повернутися з ріки додому, здіймаючи дорогою шум, який мав відлякувати померлих [13, с. 257]. Тепер подекуди зберігся звичай швидкого повернення додому, проте без галасування, і його мотивація (як зазначено вище) змінена.

Вже після свят, тобто приблизно з 20 січня, хати людям освячує священик. Якщо село невелике і парафій у служителя церкви небагато (лише одне село, а не кілька), він посвячує усі хати за кілька днів. Якщо ж парафія велика, цей процес може зайняти кілька тижнів. У будь-якому разі необхідно встигнути до Стрітення, 15 лютого. Дяк дзвонить у дзвоник, щоб люди чули, що до їхньої хати наближається священик, і підготували святу воду. В с. Ільник-Закіпці Турківського р-ну Львівської обл. священик заходить до тих хат, господарі яких зустрічають його на порозі із запаленими свічками, зі співом колядок [29]. За освячення священику дають гроші на церкву, а в деяких оселях також і гостять.

Повсюди на Бойківщині поширений звичай не прати тиждень чи два тижні після Водохреща (дозволено лише прати дитячі пелюшки, якщо в хаті мала дитина). В деяких селах (с. Ільник-Закіпці) після Водохреща 9 днів не миють підлогу. Таке табу як раніше [10, с. 39], так і тепер пояснюється місцевими селянами, що увесь цей час вода в річках і взагалі повсюди вважається святою і нею гріх прати чи робити іншу брудну роботу. Інше пояснення (відоме і на Поділлі [25, арк. 109; 26, с. 371]): після освячення з води втікають злі духи, які можуть зашкодити людині, а в ту мить, коли хтось починав прати в річці, вони повертаються до води, знешкоджуючи її цілющі властивості [2, с. 16].

20 січня бойки відзначають Івана. Цей день вважається останнім у циклі різдвяно-новорічних свят. Особливих обрядодій немає, вітають чоловіків на ім'я Іван. В цей день вже можна працювати. Про закінчення цих свят в селах Міжгірського р-ну Закарпатської обл. кажуть "свята розхрищуються" [21, арк. 13].

В радянські часи, як відомо, народні свята відзначати заборонялося. Саме в дні свят, зокрема і на Святі вечори, вчасна присутність працівників на роботі перевірялася особливо ретельно, спізнання каралося санкціями. Але селяни усієї України, а в Карпатах – тим паче, як могли, намагалися зберегти предкові традиції і багато обрядів виконували потай.

Отже, обрядовість Других свят, тобто Нового року та Водохреща в наш час на Бойківщині порівняно з Першими (різдвяними) святами бідна. Найкраще в цьому циклі свят збереглася церковна процедура водосвяття. Обрядодії з водою (кроплення нею хат та обійстя) є центральними під час Других свят.

1. Богатырев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья. // Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. 2. Василечко Л. Шуткова неділя. Народні звичаї, обряди та повір'я. – Брошнів, 1994. 3. Гайда Ю. Повір'я, звичаї та обряди бойків Турківщини. // Бойки. № 1-12/1996, 1-12/1997, 1-6/1998 (22-52). – Дрогобич, 1998. 4. Горошко Л. Знаковість символу води. // Народознавчі зошити. – 2003. – № 3-4. 5. Горошко Л. Символічна функція води у зимово-

весняних календарних обрядах українців східних Карпат: обереговий аспект. // Етнос. Культура. Нація. – Вип. 4. – Дрогобич, 2004. 6. Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т. 1. – К., 1993. 7. Дзендзелевський І.А. Запрети в практиці карпатських овцеводів. // Славянський і балканський фольклор. Етногенетическая общность и типологические параллели. – М., 1984. 8. Зборовський П.А. Різдвяний цикл свят за традицією с. Верхнє Висоцьке на Турківщині. // Бойки. – Дрогобич, 2002. 9. Здоровега Н.І. Народні звичаї та обряди. // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. 10. Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т.3. 11. Кожоляно Г.К. Народознавство Буковини. Новорічно-різдвяна обрядовість буковинців. Навчальний посібник. – Чернівці, 2001. 12. Курочкін О. Причинки до обрядовості осінньо-зимового циклів на теренах Чорнобильщини. // Полісся України. – Львів, 1997. – Вип.1 Київське Полісся. 1994. 13. Кутельмах К.М. Обрядовість як джерело етнічної історії українців Карпат. // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. 14. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщука. // Полісся України... – Вип.1 Київське Полісся. 1994. 15. Кушнір В., Хомова Н. Вода в календарній обрядовості українців. // Р.Ф. Кайндль. Нові етноісторичні виміри. – Чернівці, 2005. 16. Лозинська І. Зерно у зимовій обрядовості українців // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. 17. Максимович М.О. Дні і місяці українського селянина. – К., 2002. 18. Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К., 1994. 19. Науковий архів Кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Архів КЕК). – Ф. 3. – П. 3. – Од. зб. 35. 20. Архів КЕК. – Ф. 3. – П. 3. – Од. зб. 61. 21. Архів КЕК. – Ф. 3. – П. 4. – Од. зб. 77. 22. Архів КЕК. – Ф. 3. – П. 5. – Од. зб. 82. 23. Архів КЕК. – Ф. 3. – П. 8. – Од. зб. 98. 24. Наукові архівні фонди рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАФ ІМФЕ). – Ф. 14-5. – Од. зб. 5. 25. НАФ ІМФЕ. – Ф. 14-5. – Од. зб. 512. 26. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. 27. Поріцька О. Ритуальний знак води. // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. 28. Прокопик В. Весільні звичаї в селі Стрілки коло Старого Самбора. Осінь і Різдвяні свята. Йорданські свята. Бойківські поговірки. // Літопис Бойківщини. – Ч. 1/25 (36). – Філядельфія: ЗСА-Канада, січень-червень 1977. 29. Різдвяні свята в с. Нижні Турочки, Верхні Турочки, Кривка, Радич, Ільник-Закіпці, Либихора Турківського р-ну Львівської області. Записано Зборовським П.А. в січні та серпні 2006 р. 30. Славянские древности. – Т. 2. – М., 1999. 31. Тиводар М.П. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. – Ужгород, 1994. 32. Турянська М. Бойківські звичаї з Різдвяних свят, Нового року і Йордану. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – Ч. 3. 33. Чебанюк О. Вплив християнської культури на український народний календар. // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1-2.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Исламов Турал Габил оглы, аспирант Бакинского Государственного Университета (Азербайджан)

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В МИЛЛИ МЕДЖЛИСЕ

Статья рассматривает основные положения развития идей парламентаризма в Азербайджане. Затрагивает основные принципы формирования современной парламентской системы, а также изучает политико-исторические моменты в построении парламента и влияние исторической ситуации на этот процесс.

This article considers the essential directions of improving the idea of parliamentarism in Azerbaijan. On the other hand, it reflects the fundamental principles of creating the modern parliamentary system, and studies the politic-historical period of building the parliament and influence of historical situation on this process.

Одним из атрибутов, характеризующее современное правовое общество, является идея парламентаризма, которая находит свое практическое отражение в законодательных системах большинства демократических государств современного мира.

Перед тем как непосредственно приступить к рассмотрению становления идеи парламентаризма в исторической мысли, следует указать на особенности этого процесса и определить ряд методологических аспектов исследования.

Так например, при рассмотрении вопросов, относительно истории идей парламентаризма, необходимо учитывать специфические условия исторического развития данного процесса. Специфичность заключается в том что, становление парламентаризма в Азербайджане выглядит крайне не последовательным. До начала XX века Азербайджан был в составе Российской империи, которая была абсолютной монархией, что не предполагало ограничения власти монарха полномо-

ным представительным органом. В дальнейшем, советская идеология также отвергала государственные начала, основанные на представительстве и разделении властей. И только после завоевания независимости в 1991 году, можно говорить о практической реализации исследуемых идей [2, 373-374].

Кроме того, в рамках настоящего исследования, целесообразно рассматривать только концептуальные подходы к пониманию идеи парламентаризма, то есть подходы, которые отражают определённый предмет или процесс, основную точку зрения, руководящую идею для систематического освещения.

Так же, следует отметить, что современная теория парламентаризма в качестве одного из основных методологических принципов признаёт опору на отечественный опыт, предполагает рассмотрение идей, базируясь на выявлении проблем и тенденций развития на различных исторических этапах, будь то дореволюционный, советский либо современный этап. Таким образом, мож-

но проследить тенденции и выявить особенности и закономерности развития идеи парламентаризма.

Более подробно процесс становления идеи парламентаризма в контексте исторической мысли можно представить следующим образом:

1. Период возникновения идеи парламентаризма период ГД (с 1905 до 1917 года);

2. Этап становления идеи парламентаризма период АДР (с 1918 до 1920 года);

3. Этап практической не реализации идеи парламентаризма в период советской власти (с 1920 до 1991 года).

4. Современный период развития идеи парламентаризма после завоевания независимости (с 1991 года до 1993 года).

5. Этап апробации идеи парламентаризма в демократических условиях (с 1993-1995 годах);

6. Этап формирования современной парламентской системы (1995 г. по настоящее время) [2, 364].

При рассмотрении современных идей, составляющих теорию парламентаризма, необходимо учитывать, что парламентаризм сочетает в себе признаки юридического, политического и исторического процесса, о чем свидетельствуют исторические, историко-правовые, правовые, философские, политологические, социологические и психологические труды исследователей, рассматривающие данное явление. Именно все перечисленные особенности парламентаризма наглядно проявились в идеологическом столкновении, произошедшее в начале 90-х годов XX века [12, 468-473].

В тоже время Азербайджанский парламентаризм является определенным опытом адаптации к Азербайджанским условиям наиболее известных и авторитетных в мире моделей парламентаризма, прежде всего, французской, немецкой, американской, российской, украинской. Хотя понятно, что многие элементы западных моделей для Азербайджана противопоказаны и не могут быть приняты. Формирование Азербайджанского парламента идет трудно и не без противоречий, он складывается в условиях сложных и разновекторно развивающихся политических и экономических условиях [3, 98-99].

Наиболее рационально, при реформировании советской системы представительных органов, представляется заимствования западных моделей построения парламента, позволявшей поэтапно преобразовывать советы в представительные органы демократического типа. Возможно, именно несовместимость выбранной модели с практическим положением в стране, можно обосновать с крайней напряженной политической ситуацией в период с 1991 по 1993 гг. [2, 363-364].

Вместе с тем, необходимо констатировать, что конституционная модель парламентаризма в Азербайджане сформировалась окончательно. Так, принятие новой Конституции в 1995 года ознаменовало переход государства к классическому либерально-демократическому представлению о парламентаризме, к юридическому ограничению полномочий и разделению сфер деятельности каждой ветви власти [7, 254].

Таким образом, идея парламентаризма нашли свое нормативное закрепление в Конституции Азербайджанской Республики, в которой также закреплены и ряд принципов. Таких как разделение властей, непосредственная и представительная демократия, правовой характер государства, обеспечивающий верховенство закона, законность – выступающих в качестве основ конституционного строя [1, 8]. С другой стороны, он непосредственно проявляется в определенных положениях, функциях и компетенциях парламента, коллегиальных, гласных процедурах, определенных в правовом и социальном статусе депутатов и т.д.

В Конституции Азербайджанской Республики, особенно следует обратить внимание на вопросы положения законодательной власти в системе разделения властей и ее взаимоотношении с исполнительной властью [8, 598].

Однако необходимо еще раз отметить, что в настоящее время конституционная модель Азербайджанского парламентаризма сформировалась окончательно. Соответственно, что конституционная модель Азербайджанского парламентаризма соотносится с теоретической концепцией Азербайджанской модели парламентаризма как соотносится практические результаты применения теоретических изысканий с учетом влияния различного рода побочных факторов и явлений. А поскольку любой процесс может развиваться как стихийно, так и упорядоченно, последний вариант развития наиболее прогрессивен и эффективен. Следовательно, формирование теоретической концепции парламентаризма, соответствующей современным государственным потребностям, в определенной степени будет способствовать как теоретическому, так и практическому развитию исследуемого явления [14].

Определяя структуру теоретической концепции Азербайджанского парламентаризма, следует учитывать, что она должна сочетать в себе определенное внутреннее устройство теоретической концепции, представляющая собой сочетание ее внутренних элементов, обязательно находящихся в подчинении общей идеи вырабатываемой концепции [5, 16].

Кроме того, теоретическая концепция парламентаризма должна отражать основные направления развития в области, где находится проявление парламентаризма, как сложного политико-правового явления и функционально составляющий парламентский орган, способствующий максимально широкому применению парламентских процедур. В рамках, функционально составляющей уместно говорить о месте парламентского органа среди ветвей власти, и о возможностях осуществления контроля над другими органами государственной власти [9, 293].

Следовательно, можно выделить два основных содержательных момента современного парламентаризма. Первое, парламентаризм это способ осуществления государственной власти и принцип построения политической системы, а также функционально составляющий парламентский орган. А именно, место представительного органа среди ветвей власти, которая контролирует полномочия различных государственных органов [4, 472]. Второе парламентаризм – это способ развития гражданского общества в Азербайджанской Республике, основанный на принципах разделения властей, представительства и высокого правового сознания [13].

Наиболее наглядно теоретическая концепция современного Азербайджанского парламентаризма, может выглядеть следующим образом:

1) Парламентаризм как способ осуществления государственной власти, содержащий высокую функциональную характеристику парламентского органа:

- место представительного органа среди ветвей власти;
- контрольные полномочия за различными государственными органами.

2) Парламентаризм как способ развития гражданского общества в Азербайджанской Республике, путем формирование высокого правосознания.

Представленная выше теоретическая концепция Азербайджанского парламентаризма нуждается в более детальном рассмотрении и раскрытии содержания основных моментов, исходя уже из определенной структуры.

Выбор, парламентаризма как способа осуществления государственной власти, в качестве основного элемента концепции был обусловлен рядом характеристик парламентского органа:

- во-первых, парламент выступает высшим государственным органом народного представительства и институционализации, господствующих в обществе политических интересов и настроений. Кроме того, парламент одновременно является и институтом гражданского общества, "выполняет функцию соединения суверенитета народа с государственной властью". Именно народное представительство придает системе государственного управления демократии характер, а самому парламенту – широкую социальную доступность и открытость;

- во-вторых, как представительный орган парламент является необходимым институтом в системе разделения властей;

- в-третьих, парламент выполняет законодательную функцию, формирует основное содержание гражданского общества – нормативно-правовое обеспечение жизнедеятельности человека и общества в целом;

- в-четвертых, парламент – важнейший элемент системы формирования, правового обеспечения и практической реализации внешней политики государства;

- в-пятых, парламент обладает определенными полномочиями контроля за действиями правительства и других высших органов государственной власти, корректировки их курса. Без парламентского контроля как важнейшей формы социального контроля невозможно говорить о демократизме и правовом характере государства [6, 11].

Вышеизложенные характеристики парламентаризма признаны и практически одобрены современными учеными. Однако в настоящее время существует ряд негативных тенденций в отношении становления пар-

ламентаризма как способа осуществления государственной власти, так как наличие функционирующего представительного парламентского органа не означает существование парламентаризма [6, 11-12].

Говоря же о парламентаризме, как об основе построения и развития, демократических начал гражданского общества, необходимо отметить, что парламентаризм возникает и существует лишь тогда, когда парламент наделен полномочиями законодательства, избрания правительства, контроля за его деятельностью и другими органами исполнительной власти, их отставки, а также отставки президента (или монарха в случаях парламентской формы монархии, когда монарх занимает престол не по наследованию, а путем избрания зачастую тем же парламентом) [10, 213], [11, 124] и в результате парламентаризм стал представлять собой комплексную структуру законодательной власти, многофункциональную подсистему и составную часть разветвленной политической системы.

1. Алиев. Г. Пут независимости. Избранные мысли. Б.: Azərbaycan Universiteti 1997, 136 с. 2. Асадов. О. Джабраилов. Р. Парламент Азербайджанской Республики. Баку: Чашыоглы, 2008. – 520 с. 3. Бабаев. А. Бабаев. Х. под ред. Алескерова М. Независимый государственный и парламент. Б.: ММ, 2001, 523 с. 4. Баглай. М. В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998, 752 с. 5. Конституция Азербайджанской Республики. Б.: ММ, 1996, 25 с. 6. Котляревский. С. Сущность парламентаризма // Новое время. 1994. № 14. С.9-17. 7. Мехтиев. Р. Азербайджан: историческое наследие и независимость. Б.: АМЕ Nəşriyyatı 2001, с. 276. 8. Мехтиев. Р. Национальная идеология, государство, по пути независимости. 1 т (статьи, выступления, интервью). Б.: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006, 624 с. 9. Монтескье. Ш. Избранные произведения. М.: Политиздат, 1955. 366 с. 10. Романов. Р. М. Понятие и сущность парламентаризма // Социально-политический журнал. 1998. № 4. С. 207-213. 11. Романов Р. М. Российский парламентаризм: генезис и организационное оформление, // Политические исследования. 1998. № 5. с. 123 – 133. 12. Эфендиев. М. Основы политической науки. Б.: AzTU 2004, 604с. 13. www.azhumanrights.org 14. www.transparentelections.org

Надійшла до редколегії 17.02.10

А. Мінгазутдінов, канд. іст. наук

ЛИСТІВКИ – ДІЄВИЙ ЗАСІБ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ГЕРОЇЗМУ ВОЇНІВ-ВИЗВОЛИТЕЛІВ УКРАЇНИ (1943 – 1944 рр.)

Розглянуто роль листівок в пропаганді героїчних вчинків воїнів і вихованні на прикладі героїв боїв особового складу під час визволення України від нацистських окупантів.

The article reveals the role of leaflets in propaganda of heroic deeds of soldiers, as well as the use of them as a tool of soldiers' education after the example of warfare heroes during the liberation of Ukraine from the Nazi occupation.

Борьба Червоной армии за звільнення України від нацистських загарбників носила винятково запеклий і кровопролитний характер. Верховоди "третього рейху" надавали великого значення утриманню в своїх руках території республіки, враховуючи її стратегічне становище, промисловий потенціал і сільськогосподарські ресурси. Як визнавав пізніше колишній генерал німецько-фашистської армії Вестфаль "солдати не без підстав вважали, що доля Німеччини вирішується на Україні" [7, с. 216]. Не випадково командування вермахту зосередило тут значні сили. Зокрема, на початок 1944 р. на Правобережній Україні діяло 93 ворожі дивізії, в тому числі 18 танкових і 4 моторизованих, 2 моторизовані бригади, 6 танкових батальйонів, 18 дивізіонів штурмових гармат. Це складало 40% всіх військ і 72% танкових дивізій противника, що діяли на радянсько-німецькому фронті [4, с. 12-13]. Подолання опору численних, добре озброєних сил гітлерівців вимагало від радянських воїнів неабиякої військової майстерності і героїзму.

Підтриманню високого наступального пориву воїнів-визволителів України сприяла змістовна політико-виховна робота серед особового складу. Одним із важли-

вих напрямків цієї роботи була популяризація героїчних вчинків бійців та офіцерів і виховання на прикладі кращих воїнів солдатських мас. Для цього використовувалися різноманітні засоби агітації і пропаганди, усне і друковане слово. Не останню роль в популяризації подвигів воїнів, виявлених в боях на українській землі, відігравали листівки. Між тим цей напрям ідейно-виховної роботи не знайшов висвітлення в наявній літературі. В пропонованій статті зроблено спробу узагальнити досвід використання листівок як однієї з форм виховної роботи на фронті під час визволення України від німецько-фашистських окупантів.

Листівки, які повідомляли про героїчні вчинки воїнів виготовлялися політорганамі, зокрема Головним політичним управлінням Червоної армії, політуправліннями фронтів, політвідділами армій, корпусів і дивізій. Вони друкувалися великими тиражами. Видання листівок покладалося також на редакції червоноармійських газет – фронтових, корпусних, армійських і дивізійних. Такі листівки писали кваліфіковані політпрацівники, нерідко письменники і поети, які працювали в армійській пресі. Вони були цікаві і яскраво оформле-

© Мінгазутдінов А., 2010

ні, містили не лише розповідь про самовіддану боротьбу бійців і офіцерів на різних ділянках фронту, але й нерідко портретне зображення героя, супроводжувалося віршованими текстами тощо.

Політоргани, готуючись до вирішальних операцій по визволенні України, складали плани видання листівок, турбувалися про забезпечення виконання цих планів поліграфічною базою, формували спеціальні групи політпрацівників для написання листівок. Наприклад, політвідділ 13-ї армії під час боїв на Дніпрі в листопаді 1943 року склав план видання 17 листівок про Героїв Радянського Союзу, зокрема про розвідників 181-ї стрілецької дивізії сержанта І.Є.Сухарева і мол. сержанта І.Г.Лисанова, рядового 211-ї стрілецької дивізії М.М.Соколова, бронебійника 8-ї стрілецької дивізії І.М.Князева, командира гармати з цієї ж дивізії З.Л.Вихніна та ін. Для написання листівок була створена група журналістів армійської газети "Сын Родины" і агітаторів в складі 11 чоловік [9].

Предметом особливої уваги політпрацівників було те, щоб листівки якнайшвидше доставлялися у частини і підрозділи, а факти героїзму воїнів стали відомі кожному бійцеві. Зокрема в період наступальних боїв на Правобережжі в лютому-березні 1944 р. політуправління 1-го Українського фронту, надсилаючи у війська 230 тис. листівок про Героїв Радянського Союзу О. Матросова, Шершавіна, Радіонова, Єфремова, Шазкурова та інших, поставило завдання в короткий термін розіслати листівки в частини а також надало конкретні вказівки щодо організації роботи з ними [10].

І все ж практика поширення листівок свідчила, що вони доходили до особового складу на 2-3 день після звершення подвигу. Тому друковані листівки доповнювали ще один їхній різновид – рукописні листівки, які виготовлялися, як правило, на завчасно заготовлених бланках під назвами "Сьогодні в бою відзначилися", "Наші герої", "Передай по цепи", "Командир частини нагородив" тощо. Названі листівки були гнучкою формою оперативного повідомлення про самовіддану боротьбу воїнів, надихали на аналогічні вчинки їхніх однополчан, викликали бажання наслідувати зразкам самовідданого виконання патріотичного обов'язку перед Батьківщиною.

Організація роботи з листівками покладалася як на штатних політпрацівників, так і на широкий агітаційно-пропагандистський актив. Особливу відповідальність за доведення до особового складу змісту листівок і проведення відповідної роз'яснювальної роботи несли агітатори. Влітку 1942 року було введено інститут штатних і позаштатних агітаторів при політуправліннях фронтів, політвідділах армій і дивізій. В полках вводилася посада штатного агітатора. Найбільш чисельною категорією позаштатних агітаторів були агітатори підрозділів: взводів, рот, батарей. На цю роботу добиралися найбільш досвідчені і підготовлені воїни, відзначені бойовими нагородами, які проявили в боях військову майстерність, героїзм і відданість Батьківщині. До агітаційної роботи було залучено значну кількість воїнів. В кожній дивізії були затверджені агітаторами 400-450 чоловік. Наприклад, в період боїв за Київ в 60-й армії працювало серед особового складу 4190 агітаторів, в тому числі в 129-у стрілецькому полку 86 чоловік, у 842-у стрілецькому полку – 110 чоловік і т.д. [10].

Надаючи великого значення вихованню воїнів на прикладі героїв боїв, політоргани націлювали агітаційний актив на популяризацію подвигів бійців і офіцерів. Так, начальник політуправління Південно-Західного фронту генерал-майор М.В.Рудаков під час боїв за визволення Донбасу направив 4 лютого 1943 року відповідну директиву. В ній, зокрема, говорилося: "Виконуючи

свій обов'язок перед Батьківщиною, багато командирів і політпрацівників загинули смертю хоробрих. Вони віддали своє життя боротьбі за визволення рідної країни, свого народу від німецько-фашистського ярма. Разом з усіма радянськими воїнами вони вкрили невмирущою славою бойові знамена Червоної Армії. Пам'ять про героїв Вітчизняної війни буде вічно жити у великому серці нашого народу. Почесне завдання політорганів – виховувати особовий склад частин і з'єднань в дусі величезної поваги до пам'яті загиблих воїнів Червоної Армії, широко пропагувати їхні боеві подвиги, їхні заслуги перед Батьківщиною" [12]. Начальник відділу 40-ї армії полковник К.Х.Калашник у направленій у війська в жовтні 1943 року директиві вимагав від усіх політорганів і політпрацівників "широко популяризувати імена, героїчні подвиги і бойовий досвід Героїв Радянського Союзу... Всю роботу проводити під знаком мобілізації особового складу на подальші бойові героїчні подвиги, за якнайшвидше визволення Радянської України від німецьких загарбників" [13].

Звільнення території України від нацистських окупантів пов'язано із видатними перемогами Червоної Армії у велетенських битвах під Сталінградом і Курськом. Очищення української землі від ворога розпочалося в ході контрнаступу радянських військ у грудні 1942 року, коли частини 1-ї гвардійської армії визволили десятки населених пунктів Марківського, Біловодського і Міловського районів Ворошиловградської області. Під час підготовки і проведення зимового наступу військова рада і політуправління Воронежського фронту видали 17 листівок загальним тиражем 1 млн. 84 тис. примірників. В одній з них говорилося: "Товариші! Настав час визволення від німецьких поневолювачів нашої рідної Радянської України. Це велике і почесне завдання наша країна поклала на нас – бійців, командирів і політпрацівників Воронежського фронту... Славні воронежці! В боях під Воронежем ви показали вірці мужність, героїзму і відваги. Слава про вас рознеслася по всій країні... Підніmemo ж вище честь Воронежського фронту новими бойовими подвигами, новими перемогами в боях за Радянську Україну!" [5, с. 129-130].

Запеклу боротьбу розгорнули війська Воронежського, Південно-Західного фронтів за Донбас і Харківщину. В ході цих боїв багато солдатів, сержантів і офіцерів виявили виняткову мужність і непохитну стійкість. Біля с. Таранівка, що на Харківщині, 25 воїнів-гвардійців під командуванням лейтенанта П.М.Широніна, маючи лише одну протитанкову гармату, кілька протитанкових рушниць, кулемети і автомати, протягом 5 діб стримували шалений натиск переважаючих сил противника. Вони знищили 13 ворожих танків, 2 штурмові гармати і бронемашину, багато гітлерівців. Всім відважним воїнам, в тому числі 20 бійцям, що полягли в цих боях, було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Про подвиги відважних воїнів розповіла листівка, видрукувана політвідділом армії.

Самовіддано діяли воїни 7-ї гв. армії, які визволяли Донбас. Про їхні подвиги розповідали листівки, що писалися від руки на завчасно заготовлених бланках "Передай по цепи". Ось наприклад, що говорилося в листівках, що поширювалися в частинах 25-го гв. стрілецького корпусу. "Комсомолец-герой Зорін, – відзначалося в одній із них, – діяв в бою безстрашно, 12 разів відновлював зв'язок з оточеним батальйоном. Пробираючись між ворожими "тиграми", він підірвав один з них гранатою і знищив 15 автомашин ворога. Слава безстрашному сину Батьківщини!" В іншій листівці повідомлялося: "Тов. Руденко вірний син комсомолу. Потрапивши в оточення, він своєю гарматою відбив 3 атаки гітлерівців, знищив 250 з

них, вступив в поєдинок з фашистськими середніми танками, знищивши 5 з них. Пошкодив 2 автомашини і 1 гармату ворога. Отримавши поранення, вів бій до тих пір, поки його гармату не було пошкоджено ворожим снарядом. Тільки тоді він залишив її з автоматом в руках пробився до своєї частини. Слава герою!" [14].

Великого значення надавали політпрацівники Вороного, Степового, Південно-Західного, Південного фронтів виготовленню і поширенню листівок в період наступальних боїв влітку 1943 р. Зокрема, під час серпневих боїв на Харківщині лише в одній із дивізій 6-ї гв. армії було виготовлено 500 екземплярів різноманітних листівок. На допомогу агітаторам політвідділ армії віддрукував типографським способом бланки листівок із заголовками "Підсумки бойового дня", "В останню хвилину", "Гвардієць! Запам'ятай і помстися" та ін. [15].

В цей час в 7-й гв. армії виготовлялися листівки "За Україну – вперед!", в яких коротко описувався подвиг воїнів, що відзначилися в боях. В одній із листівок, зокрема, говорилося: "Першим увійшов у Харків Герасименко... Слава вірному сину України! Так повинен боротися кожен воїн Червоної Армії" [16].

Виготовлені політвідділом армії листівки розповідали також про бронебійника сержанта М.Абдуліна, який знищив в бою 3 танка і 20 фашистів, танкіста ст. лейтенанта І.Д.Голованова, екіпаж якого вивів ладу 400 гітлерівських солдатів та офіцерів і велику кількість ворожої техніки, командира роти лейтенанта В.М. Колесникова, що особисто знищив 200 фашистів та ін. Листівки виготовлялися і безпосередньо в частинах. В 1192-у стрілецькому полку мужність виявив артилерист мол. лейтенант Феоктистов. На його гармату йшло 6 танків. Воїн сміливо вступив з ними в бій. Він підпустив ворожі машини на 400-500 метрів, а потім вів вогонь прямою наводкою. Про його подвиг заступник командира полку з політчастини майор Шаралло написав листівку, яка була розмножена і передана в підрозділи.

В ході визволення Харківщини у серпні 1943 р. політвідділ 27-ї армії з метою популяризації подвигів бійців і офіцерів видав серію листівок про героїв боїв. В листівці "Героїчний подвиг танкіста Дмитра Полканова" розповідалося, як він в одному бою знищив 7 ворожих танків; в іншій "Один – проти десяти" повідомлялося про подвиг червоноармійця Комарова, який вступив в бій з 10 гітлерівцями, убив 6 з них, а 4 взяв в полон, сам отримавши поранення [17].

В серпні 1943 р. редакція газети 38-ї армії "За счастье Родины" випустила 12 листівок по 4 тис. примірників кожна, які розповідали про героїзм воїнів.

В літопис визволення України славною сторінкою вписана битва на Дніпрі восени 1943 р. Як писала в ті дні газета "Правда" героїзм, мужність, самопожертва стали нормою поведінки десятків тисяч воїнів Українських фронтів. "Битва за Дніпро, – відзначалося в передовій статті газети, – набула справді епічних розмірів. Ніколи ще не виділялося із безлічі хоробрих радянських воїнів стільки надхоробрих – Червона Армія, яка вже дала світу стільки прикладів воїнської відваги, ніби перевершує сама себе" [7]. Про це свідчить і той факт, що в битві на дніпровських берегах майже 2.5 тис. солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. В мобілізації воїнів на форсування Дніпра, захоплення і утримання плацдармів на його правому березі винятково важливу роль відіграли листівки. Вони не лише повідомляли про героїчні вчинки воїнів, але й розповідали про методи подолання водних перешкод, про досвід використання підручних засобів, про способи закріплення на захопленому рубежі тощо. В тих боях політвідділ кожної армії

1-го Українського фронту видав по 20-30 листівок, загальний тираж яких складав 100 тис. примірників [18].

Одними з перших форсували Дніпро в полосі наступу 1-го Українського фронту в районі Переяслав-Хмельницького воїни-розвідники 51-ї гв. танкової бригади 3-ї гв. танкової армії. 22 вересня 1943 р. 4 комсомольці-добровольці М.Є.Петухов, В.А.Сисолятин, В.М.Іванов, І.Д.Семенов за допомогою партизанів загону ім. Чапаєва під сильним ворожим вогнем досягли Правобережжя. Вступивши в бій, молоді воїни забезпечили переправу всієї роти, а потім і всього батальйону. За виявлену відвагу та ініціативу чотирьом гвардійцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Звістка про подвиг героїв швидко облетіла частини і з'єднання фронту саме завдяки листівкам. Про мужність і військову майстерність воїнів розповідали листівки політуправління фронту "Герої Дніпра", політвідділу 3-ї гв. танкової армії "Слава Вам, товариші Петухов, Сисолятин, Семенов і Іванов!" і редакції армійської газети "Во славу Родины" [3, с.219-221]. Патріотичний вчинок воїнів став предметом обговорення на мітингах, зборах особового складу, надихаючи бійців на самовіддану боротьбу на придніпровських плацдармах. В рішенні зборів частини, де служили відважні воїни, зокрема, відзначалося: "Подвиг наших товаришів і поздоровлення командування фронту надихає нас на бойові подвиги на славу Батьківщини. Ми дорожимо великою честю, яка випала на нашу долю – визволити Україну від гітлерівської нечисті... Ми воїни-комсомольці, клянemoся, що ніякі перешкоди, ніякі труднощі не зламають нашої волі до повної перемоги над німецько-фашистськими загарбниками". В 1-у гв. кавалерійському корпусі в зв'язку з подвигом відважної четвірки пройшли мітингом під гаслом "Будь героєм битви за Дніпро і ти будеш жити у віках!" Боротися з ворогом так же потрібно, як герої переправи, поклялися воїни-артилеристи. В опублікованій в армійській газеті клятві, підписаній за дорученням воїнів комсоргами артилерійських підрозділів корпусу Цеденовим, Верньовим, Воробйовим, Щербатюком, Гладищевим, Комісаровим говорилося: "Запевняємо командування, що будемо боротися з німецько-фашистськими розбійниками так, як герої-комсомольці Петухов, Сисолятин, Іванов, Семенов". Цю клятву воїни підкріпили славними бойовими справами в боротьбі на берегах Дніпра.

В численних листівках повідомлялося і про інші бойові подвиги учасників Дніпровської битви. Багато листівок видрукувало в жовтні 1943 р. політуправління 1-го Українського фронту під назвою "Герої Дніпра", серед них "Безсмертний подвиг Івана Вдовиченка", "Вірний син нашої Батьківщини Сергій Калмиков", "Слава доблесному мол. сержанту Анатолію Кононенку" та ін. [19]. Одна із листівок, видана політвідділом 9-го моторизованого корпусу 3-ї гв. танкової армії, містила розповідь про славні справи танкістів під командуванням ст. лейтенанта Шитікова. Його танкова рота займала важливу висоту на правому березі Дніпра. Танки були закопані в землю. Під час однієї із атак під прикриттям сильного артогню батальйону фашистів, підтриманому трьома танками, вдалося відіснити захисників висоти. У важкий момент бою Шитіков і його бойові товариші С.Щербань, Н.Лощев, А.Сурков, Н.Собора вийшли з танків і повівши за собою піхоту зупинили просування ворога. Протягом 3 годин танкісти спільно з піхотинцями відбили 4 атаки переважаючих сил противника. "Олександр Шитіков та його бойові друзі, – говорилося в листівці, – вірні сини Батьківщини. Вони з честю виконують свій обов'язок – обов'язок воїнів Червоної армії. Командування нагородило воїнів орденами. Слава їм!" Про героїчну боротьбу бронебійника Сергія Лаптева із

494-го мінометного полку розповіла листівка політвідділу 40-ї армії. 23 вересня він одним з перших форсував Дніпро. В бою на правому березі він із автомата знищив 40 фашистів, а кількох убив в рукопашній сутичці. Відбиваючи чергову атаку ворога, він, будучи пораненим в голову, підбив 3 атаки противника. Тільки після другого поранення відважний воїн залишив поле битви. Політвідділ 30-ї стрілецької дивізії видав серію листівок "Честь і слава героям Дніпра". В одній з них повідомлялося про подвиг заступника командира 2-го батальйону 256-го стрілецького полку старшого лейтенанта Олексія Кузьмича Гангаєва. Перед форсуванням Дніпра він добровільно очолив групу сміливців і в ніч з 25 на 26 вересня форсував Дніпро. Листівка детально розповіла про героїчні дії Гангаєва, містила його портрет, а під ним віршовані рядки:

"Над твоим, Днепро-славута, берегом високим
Бється офіцер Гангаєв с ворогом жестоким
Первым он на правый берег высадился с боем
Не забудет Украина имени героя!" [20].

В ході боїв за Дніпро політвідділ 4-ї гв. армії Степового фронту організував випуск серії листівок під назвами "Слава героям", "Герої гвардії". Під час Дніпровської битви широко використовувалися рукописні листівки "Передай по цепи". Ось що говорилося в одній з них, написаній в 30-ій стрілецькій дивізії. Листівка мала заголовок: "Бий фашистів так, як б'є їх комсомолец Якубовський". В ній, зокрема, говорилося: "Якубовський при захопленні населеного пункту "К" особисто із автомата убив двох гітлерівців, закидав хату гранатами і взяв у полон 3-х німців. Отримавши поранення, він продовжував керувати боєм свого взводу. Товариш Якубовський представлений до урядової нагороди" [21].

Листівки, як важливий засіб популяризації героїзму воїнів і виховання бійців і офіцерів, видавалися величезними тиражами, виготовлялися агітаторами і в наступальних боях за звільнення Правобережжя, західних областей України. В кінці грудня 1943 р. в наступ перейшли війська Українських фронтів з метою вигнання ворога з правобережних областей України. Готуючись до наступальних дій, політоргани приділяли велику увагу підготовці бланків листівок для популяризації героїчних дій воїнів. Наприклад, в 40-й армії в частині і з'єднанні було направлено 12 тис. бланків "Передай по цепи". Напередодні безрезневих наступальних боїв 1944 р. політвідділ 18-ї армії розіслав 30 тис. листівок про героїв боїв і бланків листівок "Передай по цепи". В 52-й армії в січні 1944 р. виготовлялися листівки "Сьогодні в бою за Батьківщину відзначилися" [22].

Ось, наприклад, що говорилося в листівці "Передай по цепи", написаній в одній із частин 7-ї гв. армії: "Гвардійці! В бою будьте такими відважними, як мінометник Ворожинцев Григорій. Блискавичним ударом ми вбили німців із с. Плавні і погнали їх на Захід. В 6 годин 8 танків і автоматники ворога пішли в контратаку і сильним вогнем примусили наші роти залаяти. Безстрашний сержант кулеметного розрахунку сержант Ворожинцев відбив атаку ворога сильним вогнем із свого міномета, знищивши десяток німців, затримав їх до підходу наших танків. Слава відважним мінометникам! Вперед на Кіровоград!" [23].

Про самовіддану боротьбу воїнів розповідали також листівки, видрукувані політорганами редакціями газет і передані в частини. Так, політвідділ 38-ї армії в одній із листівок повідомляв про безсмертний подвиг командира кулеметного розрахунку сержанта 2-го батальйону 434-го полку 100-ї стрілецької дивізії сержанта В.І. Тихонова, звершений в січні 1944 р. Коли на його кулеметний розрахунок рушили 12 фашистських

танків, він дав команду: "Приготуватись до бою! Ні кроку назад! Відіб'ємо атаку фашистів!". В тяжку хвилину бою Тихонов, обв'язавшись в'язкою гранат, підповз до головного танку і ціною власного життя підірвав його. Атака ворога була зупинена.

А редакція газети 18-ї армії "Знамя Родины" в січні лютому видрукували листівки, що повідомляли про героїчні вчинки бронебійника М.Климова, командира відділення І.Анан'єва, розвідника І.Чистякова, навідника гармати К. Нікітіна, червоноармійця С.Холода, старшини С.Григор'єва, сержанта С.Крамаренка та ін. [24].

Багато листівок було присвячено героїчним подвигам визволителів України – учасникам весняних, літніх і осінніх боїв 1944 р. Зокрема, в 60-й армії в період безрезневих наступальних дій в частині було передано 6 тис. бланків листівок "Передай по цепи". В ході боїв в липні 1944 р. в армії поширювалися листівки під назвами "Наші герої", "Вперед на Захід!" та ін. В боях на Львівщині в липні 1944 р. відзначився навідник гармат 32-го гв. артилерійського полку 13-ї гв. стрілецької дивізії З.Шайморданов. про його славні вчинки повідомляла листівка дивізійної газети. В ній, зокрема, говорилося: "Новою бойовою славою вкрив себе в цих боях гвардії сержант Закій Шайморданов. Вірний син Батьківщини, він вчора в жорстокому бою підбив ще два "тигри". Тепер на бойовому рахунку воїна 22 знищених танка, 19 гармат, 16 бронетранспортерів і понад 400 фашистів! Гвардійці! Бийте ворога так, як Герой Радянського Союзу Закій Шайморданов!" [1, с. 95].

Практикувалося й видання листівок, в яких узагальнювалися факти героїчних подвигів воїнів за певний період боїв. Так, навесні 1944 р. політуправління 3-го Українського фронту надрукувало листівку "Героїзм радянських воїнів у боях за визволення України", в якій описувалися самовіддані вчинки червоноармійців П.Лисих, О.Грачова, І.Монахіна та ін.; у цей же час політуправління 2-го Українського фронту видало листівку "Слава героям Дністра" [3, с.301-303, 305-307]. Особливе значення надавалося популяризації героїзму і воїнської майстерності бійців, сержантів та офіцерів серед воїнів нового поповнення. На початок 1944 р. в частинах і з'єднаннях 1-го Українського фронту було 200 тис. новобранців, більшість яких була мобілізована у звільнених областях України. Тексти листівок зачитувалися на зборах молодих воїнів, їх широко використовували читці, агітатори під час бесіди з воїнами, нерідко проводилось їх обговорення. Молоді воїни під час своїх виступів запевняли, що вони будуть боротися за звільнення України від гітлерівців так самовіддано, як їх старші бойові товариші. Ці слова вони підкріплювали конкретними справами. Зокрема у 18-й армії героїзм виявило чимало воїнів, мобілізованих в Дрогобицькій області, серед них М.Барановський, який гранатою знищив кількох фашистів і переслідував відступаючих гітлерівців; І.Федоляк, який замінив пораненого першого номера кулеметного розрахунку, а коли вийшов з ладу кулемет взяв у пораненого товариша автомат і продовжував бій; А.Немко, який не дивлячись на поранення не залишив поля бою і взяв у полон двох гітлерівців і т. д. [25].

Таким чином, листівки поряд з іншими засобами ідейного впливу, відігравали важливу роль в мобілізації особового складу частин і з'єднань на самовіддану боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, за визволення української землі від нацистського ярма. Показ героїчних дій солдатів, сержантів і офіцерів в різноманітних умовах бою, конкретність самого факту героїзму робили листівки дієвим засобом виховання воїнів. Думається, що варто було б підготувати видання збірника яскравих, цікавих листівок, зокрема про Героїв

Радянського Союзу – визволителів України, аби зробити їх зміст надбанням сучасного і майбутнього поколінь.

1. В боях за Львовщину. – Львов, 1964. 2. Во славу Родины. – 1943. – 22 октября. 3. Герои и подвиги. Советские листовки Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М., 1958. 4. Грылев Н. А. За Днепром. Освобождение Правобережной Украины в январе-апреле 1944 г. – М., 1963. 5. Идеологическая работа КПСС на фронте (1941-1945 гг.). – М., 1960. 6. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов. – К., 1963. 7. Правда. – 1943. – 18 октября. 8. Роковые решения. – М., 1958. 9. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – ф. 361, оп. 6092, спр. 63, док. 189. 10. ЦАМО РФ. – ф. 236, оп. 2674, спр. 87, арк. 63, 93.

11. ЦАМО РФ. – ф. 32, оп. 11289, спр. 587, арк. 82. 12. ЦАМО РФ. – ф. 312, оп. 4257, спр. 98, арк. 35. 13. ЦАМО РФ. – ф. 395, оп. 9153, спр. 17, арк. 152. 14. ЦАМО РФ. – ф. 341, оп. 5337, спр. 277, арк. 124. 15. ЦАМО РФ. – ф. 335, оп. 5136, спр. 47, арк. 196. 16. ЦАМО РФ. – ф. 341, оп. 5337, спр. 277, арк. 215; спр. 89, арк. 47; спр. 134, арк. 182, 184, 186. 17. ЦАМО РФ. – ф. 381, оп. 8400, спр. 58, арк. 28-30. 18. ЦАМО РФ. – ф. 32, оп. 11318, спр. 76, арк. 270. 19. ЦАМО РФ. – ф. 32, оп. 11310, спр. 42, арк. 170-171. 20. ЦАМО РФ. – ф. 32, оп. 11318, спр. 76, арк. 268. 21. ЦАМО РФ. – ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 336. 22. ЦАМО РФ. – ф. 240, оп. 2772, спр. 241, арк. 13. 23. ЦАМО РФ. – ф. 341, оп. 5337, спр. 194, арк. 32. 24. ЦАМО РФ. – ф. 371, оп. 6386, спр. 101, арк. 47, 92, 106, 130, 149. 25. Там само, спр. 31, арк. 214.

Надійшла до редколегії 17.02.10

К. Ніколаєць, докторантка

ПАРТІЙНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.: УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті здійснено огляд та аналіз праць, присвячених вивченню партійної системи радянської держави.

The author is analyses main aspects of scientific research of party system of the Soviet power.

Існування однопартійної системи є однією з ознак тоталітарного режиму. Для її збереження необхідна постійна ідеологічна "обробка" населення, яка супроводжується "доведенням" історичної обумовленості існування правлячої партії та об'єктивності зміцнення і розширення її впливу на суспільство. Поглиблення інтеграції України у систему соціалізму здійснювалося серед іншого й за рахунок уніфікації суспільно-політичного життя республіки. Одним із найбільш вагомих важелів забезпечення уніфікації суспільно-політичного життя залишалося посилення керівної ролі Комуністичної партії в суспільстві. Проголошення народу "творцем історії" на словах і перетворення його в реальності на "одностайну масу трудящих", які мали згуртуватися навколо Комуністичної партії і працювати заради встановлення її влади на всій земній кулі, фактично складало основу для ідеологічного об'єднання радянських людей.

Загальною рисою історіографії радянських часів виступала глорифікація політики партії всіх напрямків, здійснювана із класово-ідеологічних засад. Будучи одним із інструментів ідеологічної боротьби, радянська історична наука, нехтуючи принципом історизму використовувала цілий комплекс різноманітних методів для перекинування історичних подій у вигідному для правлячої партії світлі. Після проведення чергового з'їзду КПРС, на якому підкреслювалася необхідність підвищення керівної ролі партії у суспільстві, представники радянської історичної науки активно бралися до переказування партійних рішень із підсиленням аргументації щодо піднесення ролі партії у всіх сферах діяльності радянського суспільства поруч із критикою західних науковців, які негативно ставилися до піднесення партійного диктату в СРСР.

Доведення у наукових творах обумовленості посилення партійного керівництва суспільством залишалося засобом об'єднання радянських людей [8; 9, 3-14; 10; 11, 3-16; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 31, 105-119].

Характеристика суспільно-політичного життя розвинутого соціалістичного суспільства містилася у роботі М.Г.Безпалко та Є.Я.Безпалко, які хибно відзначали, що воно характеризувалося високою зрілістю суспільних відносин, що склалися на основі цілковитого панування соціалістичної власності, повної ліквідації залишків експлуататорських класів і знищення класового і національного антагонізму. До суб'єктивних факторів науковці відносили поліпшення кількісного складу партії, удосконалення внутріпартійного життя, організаторської і політичної роботи партії [7, 16-28]. Ідеологізацію

культурного розвитку держави відповідно до рішень XXIV з'їзду досліджували А.Фомін та В.Гайдуков, які, констатуючи зростання можливостей духовного будівництва, виступали за інтернаціоналізацію культурного життя із злиттям національних культур під цілеспрямованим партійним керівництвом [37, 57-70]. До завдань культурно-освітніх закладів відповідно до рішень з'їзду у сільській місцевості М.Бушин відносив атеїстичну пропаганду із введенням нових свят, пов'язаних із трудовою діяльністю, що вважав одним із важливих завдань місцевих партійних організацій [20, 71-81].

У радянській історіографії спотворювалася роль правлячої партії у суспільстві через аналіз основ радянської демократії та бездумну критику зарубіжних опонентів, які висловлювали власну думку стосовно визначення ролі КПРС у радянському суспільстві. Її представники безпідставно наголошували, що соціалістична загальнонародна держава виражала волю та інтереси трудящих, які здійснювали свою владу через ради народних депутатів. У відповідності зі своїми статутними завданнями суспільні організації мали брати участь в управлінні державними та громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських та соціально-культурних питань. Трудові колективи начебто брали участь у розгляді та вирішенні державних та суспільних справ, підготовці кадрів, обговоренні та вирішенні питань керівництва підприємствами та установами. Комуністичній партії у політичній системі відводилася роль стабілізуючого елемента, який своєю політичною, теоретичною та організаційною діяльністю мав консолідувати політичну систему, забезпечувати динамізм її розвитку. Але фактично було послаблено увагу до розвитку теоретичної думки. Спрощено трактувалися такі проблеми марксистської концепції соціалізму, як форми власності, кооперації, виробництва та еквівалентного обміну; міра праці і споживання; класові і міжнаціональні взаємовідносини; народовладдя і самоврядування [12, 3-11; 19, 3-13; 32, 127-136; 39, 30-38].

Полеміка із західними вченими З.Бжежинським, Л.Шапіро, С.Генделем, М.Харрінгтоном щодо оцінок науковців концепції керівної ролі КПРС у соціалістичному суспільстві містилася у роботі Г.Стороженко та М.Ткаченка [37, 32-40]. Радянські вчені неправомірно стверджували про відсутність ознак диктатури у партійному керівництві суспільством, мотивуючи свою думку не аналізом реального стану речей, а цитатами класиків марксизму-ленізму щодо необхідності збереження у соціалістичному суспільстві провідної ролі робітничого

класу, який здійснював свою владу через партійні органи [1, 85-92; 35, 116-123; 41, 124-131].

У роботі Т.В.Орлової подано аналіз праць представників радянської історіографії, автори яких критикували своїх зарубіжних колег, що писали про відносини між КПРС та суспільними організаціями. У ній наголошувалося, що радянська історико-партійна наука обов'язково має зосереджувати свою головну увагу на викритті фальсифікацій західних вчених ролі партії, яку вони цілком справедливо розглядали у якості головного засобу, що заважав суспільно-політичним організаціям виконувати свої функції [29, 122-129].

Одним із засобів забезпечення демократизації суспільства радянські вчені вважали посилення керівництва громадськими організаціями трудящих з боку партійних органів. Цей процес розглядався у якості важливої об'єктивної закономірності розвитку соціалістичного суспільства на шляху переростання його у комуністичне. Фактично КПРС намагалася через ради народних депутатів як політичну основу СРСР, профспілки, комсомол, інші громадські організації, творчі спілки зберегти свій вплив на трудящих. В умовах розвинутого соціалізму зростання значення керівництва КПРС громадськими організаціями обумовлювалося розширенням масштабів комуністичного будівництва, зростанням соціально-економічних ресурсів та культури трудящих, ускладненням форми суспільного життя, зростанням взаємодії всіх елементів соціальної системи, подальшим розвитком соціалістичного демократизму, яких начебто охоплював всі сторони та форми життєдіяльності радянських людей, що у свою чергу розглядалося як основа для посилення ролі громадських організацій у вирішенні завдань комуністичного будівництва [33, 21-29].

Підвищення ролі партії у суспільстві через правове виховання молоді П.Мірошникова та С.Шефеля розглядали у якості засобу подальшого розвитку соціалістичної демократії, відзначаючи важливість у цій сфері народних університетів правових знань [26, 71-80]. М.Якупов зосередив свою увагу на висвітленні ролі КПРС як керівного ядра радянської політичної системи, наголошуючи, що саме партія забезпечувала її стабільність. Позитивно оцінюючи значення закріплення в Основному законі керівної ролі партії, вчений вказував, що основною причиною цього залишалася зміна призначення держави: якщо призначення держави диктатури пролетаріату полягало у побудові соціалізму, то найвищим завданням Радянської загальнонародної держави нова Конституція визначила побудову безкласового комуністичного суспільства. Таким чином, науковець наголошував, що найкращим засобом забезпечення побудови комуністичного суспільства було підвищення тиску на його членів за допомогою партійних органів, а посилення диктату правлячої партії розглядалося у якості гарантії побудови безкласового суспільства [45, 3-9]. З подібних позицій виступала Т.Орлова, пов'язуючи ефективність комуністичного виховання молоді із збереженням керівної ролі партії. Вона поспішно стверджувала, що курс історії КПРС, який викладався у вузах республіки, забезпечував широкі можливості для "викриття" теорій буржуазних фальсифікаторів у галузі партійного будівництва. Авторка відкидала без аналізу твердження західних радянологів про існування суттєвого відриву між партією та народом, існування якого порушувало демократичні принципи побудови партії та колективність керівництва нею з боку партійних лідерів [30, 116-121].

У роки перебудови з'явилися публікації, автори яких прагнули довести необхідність збереження партійного диктату навіть за умови поширення декларативних обі-

цянок демократизації суспільства. Висвітлення ролі первинних партійних організацій як політичного ядра трудового колективу містилося у роботі В.Є.Романцова та І.В.Шульги, які пов'язували виконання трудовими колективами своїх основних соціальних функцій безпосередньо із діяльністю первинних партійних організацій. Показуючи зростання чисельності первинних парторганізацій в Україні, автори вказували на необхідність збільшення числа робітників та колгоспників у складі керівних партійних органів із посиленням права комуністів контролювати діяльність адміністрації, що дозволило охопити партійним впливом всі трудові колективи республіки [34, 3-9].

Аналіз діяльності партійних органів із неупередженим вивченням ролі партії у радянському суспільстві було здійснено вже пострадянськими істориками, які розглядали однопартійну систему в СРСР у якості однієї з ознак тоталітаризму [43]. Критичні зауваження на адресу однопартійної системи в СРСР, яка залишалася несумісною із демократичним керівництвом містилися у роботах В.Барана та В.Даниленка [2, 3]. У цьому зв'язку партійний диктат над суспільством засуджували вчені, які вивчали біографії найбільш відомих українських дисидентів [4, 5, 6, 27]. Роль партійних організацій у забезпеченні ідеологічного тиску на суспільство серед іншого вивчав Ю.Шаповал, який зосередив увагу на діяльності окремих політичних діячів [42]. Висвітлення ролі прийняття Конституції СРСР 1977 р. із визначенням ролі КПРС відповідно до цього документу здійснене у колективній праці "Новітня історія України (1900-2000)", автори якої справедливо відзначали декларативність багатьох її положень. Фактично визначення у Основному законі ролі партії у радянському суспільстві було позбавлене реального змісту і не розкривало диктатури державної партії. Здійснивши правовий аналіз цього документу, дослідники підкреслювали штучність визначення статусу КПРС як загальнонародної партії [28]. У 2004 р. вийшла друком ґрунтовна робота В. Литвина, де автор довів, що посилення партійного диктату використовувалося з метою піднесення престижу безоплатної роботи на благо держави, яка забезпечувала її економічну стабільність [24, 104]. У дослідженні, яке з'явилося в 2009 р., В.Литвин проаналізував причини послаблення впливу КПРС у радянському суспільстві. Він вказував, що із запровадженням гласності в роки перебудови відносно швидко з'явилися альтернативні офіційним поглядам установки у політичній свідомості населення, які формувалися під впливом отримання інформації про так звані "білі плями" в історії [23, 665-667]. У праці В.Литвина, В.Мордвінцева, А. Слюсаренка висловлене скептичне ставлення до реальності проведення всенародного обговорення проекту Конституції СРСР, коли за чотири місяці 1977 р. компартійний апарат організував півтора мільйони зборів трудящих і майже півмільйона відкритих партійних зборів. У роботі цілком справедливо у якості характеристики суспільно-політичного життя доби брежнєвщини вказано на зростання ролі і значення партійної бюрократії, порушення законності, нехтування правами і свободами людини, збереження авторитаризму у політиці, появу нового культу в управлінні державою, ігнорування принципу поділу влади. Авторі підкреслювали, що результатом так званого "посилення ролі партії" у суспільно-політичному житті було злиття функцій партійного і державного апарату, підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження реальної влади рад, позбавлення усіх громадських об'єднань будь-якої самостійності та згортання гласності [25, 814-815].

В основному пострадянські історики розцінювали зростання керівної ролі партії у негативному контексті. Однак у дослідженнях частини російських вчених помітним стає прагнення "відбілити" радянське минуле із пропозицією оптимістичних оцінок ролі партійних органів в розвитку суспільно-політичних процесів у країні. Так, С. Кара-Мурза відводив велике значення партійним органам у забезпеченні стабільності суспільно-політичного розвитку держави і подоланні міжнаціональних протиріч у суспільстві поруч із формуванням особливого типу "радянської людини", орієнтованої на колективізм, взаємодопомогу всіх членів суспільства, об'єднаних спільним типом соціальної поведінки [22]. У іншій своїй праці С. Кара-Мурза стверджував, що радянський лад був реалізацією цивілізаційного проекту, породженого Росією у руслі її історії та культури і являв собою втілення життєвого устрою, за якого усувалися джерела масових соціальних страждань, забезпечувався високий рівень особистої безпеки громадян та солідарні міжетнічні взаємовідносини. Розвал СРСР дослідник кваліфікував у якості національної катастрофи для його народів і, перш за все російського народу як того ядра, навколо якого збиралася Російська імперія, а потім Радянський Союз [21].

Своєрідне доведення необхідності збереження сильного впливу партійних органів у державі запропонував О. Шубін, наголошуючи, що економічною основою багатьох радянських місцевих цивілізацій було сільське господарство, у якому панували стосунки кінця XIX ст., а індустріальний сектор існував в основному за рахунок праці етнічних росіян, що було причиною для посилення ідеологічної роботи КПРС з метою уникнення міжнаціональних проблем [44]. Тут варто зазначити, що О. Смирнов навпаки засуджував партійні органи СРСР за те, що вони не змогли уникнути посилення національних рухів на території України. Автор наголошував, що ідеологічні догми завадили оточенню М. Горбачова вирахувати, що обмежені реформи радянської системи не призведуть до викриття резервів комуністичної системи, а будуть причиною її занепаду. Засуджуючи обмеження впливу КПРС на суспільство її партійною елітою, О. Смирнов наголошував, що ці дії призвели до насильницької українізації, яка мала стати основою насильницької асиміляції всього "російськомовного населення" України із "примусовим" перетворенням всього населення республіки на українців [36, 288-291].

У дослідженні українського історика Г. Т. Чупіна визначено роль КПРС у формуванні території сучасної України. Дослідник наголошував, що політика правлячої в СРСР партії по відношенню до України не мала ознак колоніальної імперської. Всі розмови про заборону користування українською мовою він називав злісним вимислом антирадянських елементів. Кваліфікуючи теорію злиття всіх націй і народностей з єдиною мовою навчання як антинаукову, науковець вказував, що саме українці допомагали втілювати її в життя на території власної національної республіки. Г. Т. Чупін критикував економічну політику КПРС, яка передбачала поміж іншого постачання в Україну енергоносіїв за низькими цінами, називаючи її економічно необґрунтованою, результатом чого було, на думку історика, перекидання економічного тягаря на плечі народів Росії. Ліквідацію монопольного становища КПРС у радянському суспільстві і утворення незалежних держав на теренах радянської країни автор кваліфікував як засіб позбавлення від "нахлібників" у особі національних республік [40, 702-703].

Загалом та частина радянської історіографії, де містилося доведення доцільності збереження однопартійної системи в СРСР може бути віднесена до засобів

забезпечення тиску правлячої партії на суспільство. Далекий від наукового аналіз діяльності КПРС сприяв формуванню у суспільстві хибних уявлень про суть існування партії та її політику. Маскування помилок правлячої партії за рахунок дозваної критики лідерів, які зійшли з політичної арени, та явищ суспільно-політичного думтя, що не становили загрози для зміни суспільної думки не на користь верхівки КПРС, забезпечували ілюзію гласності та участі широких верств населення в управлінні країною. Але у майбутніх наукових дослідженнях варто було б звернути увагу на вивчення засобів формування зацікавленості радянського соціуму у збереженні існуючої партійної системи, адже посади у апараті КПРС стали чи не основним показником просування по соціальній драбині.

Дослідженням сучасних українських вчених бракує визначення причин тривалого існування однопартійної системи в СРСР. Уваги потребує глибоке вивчення обставин, коли в умовах перебудови люди поступово почали відмовлятися від культивованих партією ідеологічних постулатів із визначенням найбільш важливих чинників (політичних, економічних, соціальних, етнологічних, культурних тощо), які сприяли занепаду однопартійної системи в СРСР. Крім того, варто звернути увагу на причини існування ностальгії за стабільністю існування в умовах однопартійної системи в українському суспільстві.

1. Афиногенов Г.Д., Шпитальник С.Л. Критика буржуазных фальсификаторов партийного руководства государственными и общественными организациями // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980.
2. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992.
3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна кризь віки. – Т. 13. – К., 1999.
4. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст.: політичний портрет Богдана Гориня. – Львів, 1997.
5. Батенко Т. "Я повстаю, отже я існую..." Політичний портрет І. Гелія. – Львів, 1999.
6. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. – К., 1995.
7. Безпалко М.Г., Безпалко Є.Я. XXIV з'їзд КПРС і деякі питання марксистсько-ленінської теорії // Наук. праці з історії КПРС. – Вып. 56. – К., 1972.
8. Беренштейн Л.Ю. Авангард радянського народу. – К., 1966.
9. Беренштейн Л.Ю. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку соціалістичного сільського господарства // Наук. праці з історії КПРС. – Вып. 81. – К., 1976.
10. Беренштейн Л.Ю. КПРС – ядро політичної системи радянського суспільства. – К., 1979.
11. Беренштейн Л.Ю. Обґрунтування В.І. Леніним необхідності здійснення Комуністичною партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві // Наук. праці з історії КПРС. – Вып. 49. – К., 1971.
12. Беренштейн Л.Е., Бабий В.С. Руководящая роль КПСС в политической системе советского общества // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979.
13. Бугаев Е.И. Беседы о партии. – М., 1972.
14. Бугаев Е.И. КПСС – организатор коммунистического строительства в СССР. – М., 1967.
15. Бугаев Е.И. Молодежи о партии. – Изд. 2-е. – М., 1974.
16. Бугаев Е.И. О некоторых закономерностях развития КПСС. – М., 1969.
17. Бугаев Е.И. Роль Коммунистической партии в жизни советского общества. – М., 1967.
18. Бугаев Е.И. Что надо знать о развитии общества. – М., 1965.
19. Буцко Н.А., Бовсуновский М.С. Возрастание роли КПСС – закономерность коммунистического строительства // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 86. – К., 1977.
20. Бушин М.И. XXIV з'їзд КПРС про завдання культурно-освітніх установ у вихованні трудящих селя // Наук. праці з історії КПРС. – Вып. 56. – К., 1972.
21. Кара-Мурза С. Матрица "Россия". – М., 2007.
22. Див.: Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней. – М., 2007.
23. Литвин В. Історія України. – К., 2009.
24. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004.
25. Литвин В.М., Мордвинцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2008.
26. Мирошникова П.Т., Шефель С.В. Партийное руководство правовым воспитанием молодежи – важное условие дальнейшего развития социалистической демократии (1970-1975 гг.) // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979.
27. Мусієнко О. Український "Овод" Левко Лук'яненко // Рідна школа. – 1998. – № 9.
28. Орлова Т.В. Критика буржуазных фальсификаций взаимоотношений КПСС и общественно-политических организаций (Историко-географическая проблема) // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986.
29. Орлова Т.В. Разоблачение буржуазных фальсификаций вопросов партийного строительства в курсе истории КПСС – составная часть идейно-политического воспитания студентов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981.
30. Позняк В.Т. Удосконалення діяльності Комуністичної партії України на основі ленінських норм і принципів після XXII з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вып. 49. – К., 1971.
31. Позняк В.Т., Шаповал Ю.И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в условиях

развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. 32. Прокопенко И.Ф., Шерстюк И.Н., Марченко О.С. Конституция СССР о возрастании роли партии в повышении творческой активности общественных организаций трудящихся // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. 33. Романцов В.Е., Шульга И.В. Дальнейшее укрепление партийных организаций – политического ядра трудовых коллективов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. 34. Скрыпник И.Н. Против буржуазных фальсификаций роли КПСС как авангарда рабочего класса в развитии социалистическом обществе // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. 35. Смирнов А. История Южной Руси. – М., 2008. 36. Стороженко Г.А., Ткаченко Н.Т. Закрепление в новой Конституции СССР научной концепции руководящей роли КПСС в социалистическом обществе // Науч. Труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. 37. Фомін А.І., Гайдуков В.Ф. XXIV з'їзд КПРС і питання культурного будівництва // Наук. праці з історії

КПРС. – Вып. 56. – К., 1972. 38. Цвик М.В. Закрепление и развитие в Конституции СССР программных положений КПСС о формах непосредственного народовластия // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. 39. Чупин Г.Т. Предистория и история Киевской Руси, Украины и Крыма. – Х.: Литера Нова, 2010. 40. Шаповал Ю.И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в развитии социалистической демократии // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. 41. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. 42. Новітня історія України (1900-2000). – К., 2000. 43. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999. 44. Шубин А.В. Золотая осень застоя. СССР в 1975-1985 гг. – М., 2008. 45. Якупов Н.М. КПСС – руководящее ядро политической системы советского общества // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980.

Надійшла до редколегії 17.02.10

В. Павленко, канд. іст. наук, доц., Я. Кудрявська, асп.

МЮНХЕНСЬКА УГОДА ЯК НАСЛІДОК ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У статті зроблена спроба проаналізувати події, які відбувалися напередодні і в дні Мюнхен і були пов'язані з чехословацько-німецьким протистоянням. Вирішення судетського питання призвело до того, що Чехословаччина припинила своє існування як незалежна і суверенна держава, а її територія була розділена між Німеччиною, Польщею і Угорщиною.

In the article was made an attempt to analyze the situation, which occurred in days of Munich and were connected with the Czechoslovak-German confrontation. The issue led to that fact, that Czechoslovakia ceased to exist as an independent and sovereign country and its territory was divided between Germany, Poland and Hungary.

Незважаючи на те, що з часу ганебної мюнхенської угоди, яка стала трагедією для народів Європи і впритул наблизилася людство до початку Другої світової війни, минуло більше трьох десятиліть, і сьогодні проблема Мюнхена продовжує залишатися гостро актуальною, як з політичної, так і з наукової точки зору. Мюнхен підштовхує до думки, що і в сучасному неспокійному світі можна чекати будь-яких несподіваних поворотів.

Численні праці як вітчизняних, так і радянських та зарубіжних істориків висвітлюють правдиву і документально обґрунтовану історію Мюнхенської угоди, показують роль урядів західних держав і перш за все Англії та Франції, які використали Чехословаччину як розмінну монету у великій імперіалістичній грі і під приводом збереження миру в Європі видали її на милість фашистському агресору. Це праці: Борисова А.Ю., Волкова В.К., Кретинина С., Ушакова А., тощо [1, 2, 5, 7].

Проте далеко не всі проблеми предісторії Мюнхена повністю знайшли своє відображення в історіографії. Слід зазначити, що узагальнюючих праць, які б відтворювали повну динамічну картину чехословацької зовнішньої політики, визначали її мету, зміст, напрямки і характерні риси, до цього часу ще не створено. На наш погляд, також, недостатньо досліджені відносини ЧСР з Німеччиною 30-х років.

1938 рік приніс із собою подальше зростання словесної агресії нацистської пропаганди. Першим кроком до розширення Німеччини стало приєднання Саарської області на Заході до німецької території, яка за версальським договором дісталася Франції. Сталося це мирним шляхом – 13 січня 1935 р. Франція провела референдум, на якому більшість населення висловилося за включення до складу Німеччини. У лютому 1938 року Гітлер звернувся до Рейхстагу із закликом "звернути увагу на жахливі умови життя німецьких братів у Чехословаччині" [12, с. 89]. А в березні, після аншлюсу Австрії, Генлейн прибуває до Берліну, де одержує нові інструкції та чималі гроші. На порядку денному для охопленого манією експансіонізму німецького канцлера стояло захоплення Чехословаччини на Сході.

24 квітня на з'їзді Судето-німецької партії в Карлсбаді (Карлових Варах) Генлейн домігся ухвалення програми з восьми пунктів. Головними серед них були відновлення повної рівноправності між "німецькою націо-

нальною групою" і чеським народом, ухвалення законів на захист судетських німців, які проживали за межами цієї зони, виплата компенсацій за ушкодження, нанесене їм після 1918 року, свобода сповідати нацистську ідеологію, надання статусу офіційної німецької мови в Судетській області [12, 91].

Німецький друк і пропаганда, поширюючи описи "мучеництва" судетських німців, які піддавалися утискам і дискримінації з боку чехів, а також організовані судето-німецькою партією провокації та заворушення, небезпечно погіршували атмосферу навколо Судет, надавши Гітлеру можливість для нестримних нападів на Чехословаччину.

Цікавим є той факт, що вже 21 квітня 1938 р. Гітлер і Кейтель розробили план "Грюн", яким передбачалося напасти на Чехословаччину після серії дипломатичних переговорів, які привели б до кризи. Як "морально-етичне" прикриття "плану Грюн" Гітлер придумав "пригноблену нацменшину", назвавши так етнічних німців, які компактно проживали в прикордонній Судетській області Чехословаччини. "Ми не будемо далі дивитися на те, як знущатимуться над трьома з половиною мільйонів німців", – віщав Геббельс. "Я не потерплю за жодних обставин, щоб в Чехословаччині й далі пригноблювали німецьку меншину!" – погрожував Гітлер [7, с. 398].

Карловарська програма була підготовлена в тісному контакті з Гітлером. Для німців було головним з'ясувати позицію Англії і Франції щодо підтримки Чехословаччини. Англійські та французькі політики вважали небезпечним спрямувати Чехословаччину на опір і рекомендували їм йти на переговори. 28–29 квітня Чемберлен, Галіфакс, Даладье та Бонні провели зустріч в Лондоні. Французький уряд, вважаючи себе зв'язаним французько-чехословацьким договором, марно прагнув отримати від Англії чіткої гарантії, на чому активно наполягав Радянський Союз. Єдиним результатом їх переговорів стала згода продовжити переговори на рівні генеральних штабів і звернутися до чехословацького уряду, що й було зроблено 7 травня. Франція та Англія закликали Чехословаччину розпочати прямі переговори з партією Генлейна в дусі взаєморозуміння.

У травні Гітлер висуває вимогу провести референдум з питання приєднання Судетських земель до Німеччини. На 22 травня – день муніципальних виборів – був при-

значений путч для того, щоб взяти під контроль Судети та перетворити ці вибори на плебісцит. Одночасно вермахт почав висунання своїх дивізій до кордону.

20 травня 1938 генерал Вільгельм Кейтель направив Гітлеру новий варіант плану нападу на Чехословаччину. Ймовірно, по каналах розвідки ця інформація дійшла до Праги, і в Чехословаччині була оголошена часткова мобілізація. Посли Великої Британії і Франції в Берліні попередили німецьке МЗС, що агресія проти Чехословаччини означає європейську війну. Гітлер злякався. Час для великої війни ще не прийшов. За його розпорядженням 23 травня чехословацький посол в Берліні був проінформований про те, що Німеччина не має агресивних намірів відносно Чехословаччини. Частина традиційної військової еліти Німеччини була налякана не на жарт: європейська війна, як вони справедливо вважали, приведе до поразки Німеччини. Німецькі генерали підготували змову проти Гітлера і були готові заарештувати нацистську верхівку, якщо та спробує розв'язати війну. Але 30 травня 1938 на нараді генералітету в Ютеборзі Гітлер оголосив наказ про військове захоплення Чехословаччини не пізніше за 1 жовтня 1938 (операція "Грюн"). Таким чином, ситуація навколо Чехословаччини стала критичною [8, с.401].

18 серпня до Лондона прибув їх емісар генерал Евальд фон Клейст, який зустрівся там з противниками політики умиротворення, у тому числі з Черчиллем, і заявив наступне: "Гітлер призначив дату вторгнення до Чехословаччини, німецькі генерали мають намір запобігти агресії, але для цього необхідна тверда позиція Великої Британії; поступки з її боку Гітлеру виб'ють підгрунтя з-під ніг у змовників. Слова Клейста були передані Чемберлену, який проявив занепокоєння, виразивши, в той же час, неабияку недовіру Клейсту.

5 вересня 1938 президент Чехословаччини Едуард Бенеш, уникаючи конфронтації, прийняв всі умови лідерів протерористської партії в Судетах. Це було зовсім не те, на що розраховував Берлін: агресія проти Чехословаччини позбавлялася морального обґрунтування. За наказом з Берліна, переговори з Бенешем були негайно перервані.

12 вересня Гітлер виступив в Нюрнберзі і незважаючи на те, що Прага погодилася на створення німецьких автономних районів, з'їзд НСДАП ухвалив резолюцію з вимогою до Чехословаччини надати самовизначення судетським німцям. У промові на з'їзді Адольф Гітлер заявив, що він прагне миру й тільки миру, але "не для того Всемогутній створив сім мільйонів чехів, щоб вони гнобили три з половиною мільйони судетських німців" і що за спинами "змучених" судетських німців "стоїть озброєна німецька нація" [13, с.528].

13 вересня Чемберлен запропонував Гітлеру піти на переговори. Фюрер великодушно погодився на зустріч на його території, в Берхтесгадені. Чемберлен вперше зустрівся з Гітлером. Фюрер заявив, що він жадає миру, але готовий і до світової війни із-за чехословацької проблеми. Втім, війни можна уникнути, якщо Велика Британія погодиться на передачу Судет Німеччині на основі права націй на самовизначення. Чемберлен пообіцяв вирішити цю проблему. Поки Чемберлен гарячково обговорював перспективи заспокоєння Німеччини, Гітлер думав на два кроки вперед, домовляючись з Польщею і Угорщиною про їх роль у конфлікті [6, с. 46].

Тим часом, 13 вересня почалося збройне повстання у Судетах; у відповідь чеський уряд запровадив воєнний стан у населених німцями районах і направив туди свої війська. Після дводенних боїв заколот був придушений, Генлейн утік до Німеччини. У боях загинуло понад 300 путчистів, сотні були поранені, чимало заареш-

товано. Здавалося б, усе закінчено. Але ж за спинами "співвітчизників" стояв Берлін. Знімки "звірств чеської воячини" з легкої руки відомства Геббельса обійшли весь світ. Німецькі ЗМІ, включаючи телебачення (так, Третій Рейх з середини 1930-х став лідером у використанні недосконалої ще телевізії у пропагандистських цілях), кричало про "злочини чехів" і показувало їх. Гітлер з усіх трибун погрожував – він, мовляв, дуже прагне миру і є визнаним миротворцем, але у цій ситуації можлива війна якнайширшого масштабу. І демократичний Захід завагався...

А поки Берлін, Париж, Лондон і Рим обмінювалися посланнями, поки західна преса вимагала "тиснути на Чехословаччину" і "забезпечити права німецького населення щодо возз'єднання з країною, з якою воно пов'язане походженням", Генлейн сформував на території Рейху "Судетський німецький добровольчий корпус", який розгорнув бойові дії та терористичні напади у прикордонних районах Чехословаччини. Чеські вояки гідно билися, але чеські лідери втратили впевненість у собі. 17 вересня президент Чехословаччини Едуард Бенеш запропонував передати кілька населених німцями районів Третьому Рейху; але Гітлер і з цим не погодився – йому не була потрібна така "дрібничка" [8, с.408].

18 вересня до Лондона спішно прибули прем'єр Франції Едуард Даладье і міністр закордонних справ Жорж Бонне. В ході консультації з британськими колегами було вирішено, що території, на яких проживало більше 50 відсотків німців, повинні відійти до Німеччини, і що Франція з Великою Британією гарантують нові кордони Чехословаччини від неспровокованої агресії. Чехословацьких представників до Лондона не запросили, і Прага вимушена була задовольнятися британсько-французькими пропозиціями, які були передані їй 19 вересня послами двох провідних європейських країн. Відповідь чехословацького уряду була твердою: як-що прийняти подібні умови, то рано чи пізно вся Чехословаччина буде поглинена Гітлером. Прага також нагадала Парижу про його зобов'язання за договором про взаємодопомогу. Чемберлен і Даладье холодно відповідали, що у такому разі Чехословаччині належить розв'язувати конфлікт з Німеччиною самій.

21 вересня польський уряд, за рік до своєї військової поразки, жадавав від Праги проведення плебісциту в районі Тешена, в якому проживала польська меншина, і направив війська до кордону. Радянські представники заявили, що СРСР стримає своє слово і прийде на допомогу Чехословаччині. Заступник наркома закордонних справ СРСР Потьомкін в розмові з чехословацьким посланцем до Москви Фірлінгером підтвердив готовність СРСР виконати пакт про взаємодопомогу, у випадку якщо Чехословаччина піддасться нападу з боку Німеччини; аналогічні заяви зробили нарком Литвинов англійському послові в Москві і радянський полпред в Парижі – французькому уряду [7, с.411].

23 вересня Чехословаччина провела успішну мобілізацію. Збройні сили Чехословаччини після мобілізації включили: чотири армії, 14 корпусів, 34 дивізії та 4 групи піхоти, мобільні дивізії (танкова і кавалерійська), а також 138 батальйонів кріпосних гарнізонів, що не входили до складу дивізій, 7 авіаційних ескадр, які налічували 55 ескадриль (13 бомбардувальних, 21 винищувальну і 21 розвідувальні ескадриль) і 1514 літаків, з них 568 машин першого ешелону. Чехословаччина поставила під рушницю 1250 тис. чоловік, із них 972479 чоловік було розгорнуто в першому ешелоні. У складі армії було 36 тис. вантажівок, 78900 коней і 32 тис. возів. Це була досить могутня армія, яка спиралася на створені оборонні споруди уздовж кордону. Чехослова-

цька армія навіть поодиноці могла протистояти Німеччині. Мабуть, їх боявся і Гітлер, тому він форсував події і небезпідставно, його війська в ході окупації Судетської області, а згодом і залишків Чехословаччини, втрат не понесли. Могутня чехословацька армія була просто роззброєна, без жодного опору [8, с.416].

22-23 вересня Чемберлен, натхненник політики умиротворення, зустрівся з Гітлером в Годесберзі, де фюрер несподівано заявив, що Судети мають бути негайно окуповані Німеччиною до 1 жовтня. Негайна окупація замість мирного приєднання на основі вільного волевиявлення – такий був його виклик. На другий день Чемберлен, розуміючи, що йому потрібно вибирати між умиротворенням і війною, якої Велика Британія і Франція так жахалися, погодився передати чехословацькому уряду вимогу Гітлера про передачу Судетської області до 1 жовтня під управління Німеччини. Проте кабінет Чемберлена, і Франція визнали, що умиротворення зайшло дуже далеко. Франція оголосила часткову мобілізацію і підтвердила, що виступить на стороні Чехословаччини. 25 вересня Даладье в Лондоні отримав серйозну перемогу: Чемберлен погодився інформувати Гітлера про те, що якщо Франція опиниться у стані війни з Німеччиною із-за чехословацького питання, Велика Британія виступить на її стороні. Президент США Рузвельт і король Швеції Густав V виступили з серйозними застереженнями Німеччині. Чехословацька армія готувалася до відбиття агресії. Велика Британія оголосила про мобілізацію флоту. Становище складалося найгіршим чином для Німеччини [10, с.72].

Пізно увечері 27 вересня Гітлер продиктував листа Чемберлену, який було витримано в помірних тонах: він був готовий дати гарантію безпеки частини Чехословаччини, що залишилися, він був готовий обговорити деталі з Прагою, й він хотів миру. Чемберлен запропонував Гітлеру конференцію за участю Чехословаччини, Великої Британії, Франції та Італії.

Вранці 28 вересня Муссоліні, що побоювався початку європейської війни, повідомив Гітлера, що виступає посередником на прохання Великої Британії і, підтримуючи фюрера, все ж просить його утриматися від мобілізації. Гітлер негайно запросив глав урядів Великої Британії, Франції і Італії до Мюнхена. Всупереч своїй попередній обіцянці в посланні Чемберлену, він відмовлявся говорити із представниками Чехословаччини. Зустріч в Мюнхені відбулася 29-30 вересня 1938. Гітлер зустрів Муссоліні на кордоні і по дорозі до Мюнхена заявив йому, що рано чи пізно Німеччині та Італії доведеться битися пліч-о-пліч проти Великої Британії і Франції. Муссоліні не заперечував [4, с. 217].

Найдраматичніша подія 1938 р. сталася 29 вересня, коли четверо державних діячів зустрілися в мюнхенській резиденції фюрера, щоб перекроїти карту Європи. Трьома високими гостями на цій історичній конференції були прем'єр-міністр Великобританії Невілл Чемберлен, французький прем'єр Едуард Даладье, і диктатор Італії Беніто Муссоліні. Та головною фігурою був гостинний німецький господар Адольф Гітлер.

Відкриваючи її, Гітлер виступив з промовою. Вибухнувши лайкою на адресу Чехословаччини, він зажадав "на користь європейського світу" негайної передачі Судетської області і заявив, що за будь-яких умов його війська 1 жовтня будуть введені в прикордонні райони. При цьому фюрер знову запевнив, що у Німеччині інших домагань в Європі немає. Завдання конференції він визначив так: додати вступу німецьких військ на територію Чехословаччини законний характер і виключити застосування зброї. До середини дня прибули два представники Чехословаччини, яких помістили в одній з кімнат під на-

дійною охороною. Чехословацька делегація не була допущена до переговорів. Виступи учасників змови не стенографувалися, бо операція явно не підлягала розголошенню, велися тільки неофіційні записи [11, с. 99].

Формально основою для підписання Угоди було пригнічення прав німецької меншини, яка проживала на території Чехословаччини в Судетській області та інших районах із переважно німецьким населенням.

Мюнхенська угода була підписана ними в ніч з 29 на 30 вересня 1938 року. За цією угодою Німеччина отримувала право на анексію Судетської області, а також тих районів, де німецьке населення перевищувало 50%. Угода також вимагала від Чехословаччини, яка не брала участі в Мюнхенській конференції, очистити до 10 жовтня 1938 р. територію Судетської області, куди потім були введені німецькі війська. Натомість дві держави давали "гарантії" нових кордонів Чехословаччини. А ось щодо Італії та Німеччини, то "щойно буде врегульовано питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія, зі свого боку, нададуть Чехословаччині гарантію". Про те, чого ці гарантії коштували, наочно свідчить подальший розвиток подій.

О десятий годині 30 вересня Чехословаччина капітулювала. Президент Бенеш 5 жовтня пішов у відставку і незабаром відправився у вигнання до Лондону. Національні збори вибрали президентом Еміля Гача. Чехословацька армія припинила існування як реальна бойова сила. Одним словом, "миротворча операція" Адольфа Гітлера успішно завершилася [8, с. 428].

Зрозуміло, що ніякої дискусії в мюнхенській конференції не було. Єдиним питанням, яке піддалося обговоренню, було питання про те, яким способом примусити Чехословаччину прийняти мюнхенський диктат і беззастережно капітулювати перед об'єднаним англо-франко-німецько-італійським натиском. При розгляді питання про терміни Чемберлен виявив готовність повністю задовольнити німецькі вимоги.

Ще далі пішов Даладье, вказавши, що "французький уряд у жодному випадку не потерпить тяганини в цій справі з боку чеського уряду". Так уряди Англії і Франції без щонайменших коливань принесли Чехословаччину в жертву гітлерівській Німеччині.

Після повернення до Лондона Чемберлен заявив: "Друзі мої! Ударе в нашій історії сюди, на Даунінг-стріт, з Німеччини прибуває почесний мир". Чемберлен не довго ходив в "миротворця", в травні 1939 року в кріслі прем'єра опинився вже Черчилль [1, с.102].

Сумісне примушення Чехословаччини до відмови від своїх територій зусиллями Гітлера та Муссоліні, з одного боку, і "західних демократій" на чолі з Чемберленом і Даладье (США також підтримали мюнхенську операцію), з другого боку, стало знаковим. В обмін Німеччина підписала з Англією (30 вересня) і Францією (6 грудня) декларації, які, по суті, були пактами про ненапад. "Мені від самого початку було ясно, – зізнавався Гітлер своїм генералам після "мюнхенської змови", – що Судетсько-німецька область мене не задовольнить. Це рішення половинчате". І щойно мюнхенські "миротворці" відбули на батьківщину, Гітлер почав вирішувати цю проблему остаточно, й досяг успіху до середини березня 1939 року.

У період з 1 по 10 жовтня 1938 року Німеччина анексує Судетську область, площею в 30 тис. кв. км. і понад 3 млн. чоловік населення, своїх прикордонних укріплень і важливих промислових підприємств. Свої територіальні претензії пред'явила Польща (на область Тешина) і Угорщина (на південні області Словаччини), що й дозволило Гітлеру обілити анексію Судет "міжнародним" характером вимог до Чехословаччини [2, с. 279].

Отже, після підписання Мюнхенської угоди Чехословаччина, задовольнивши територіальні домагання агресора, позбулася прикордонних укріплень, багатих покладів вугілля, частини легкої промисловості та деяких залізничних вузлів. Так само Гітлер дозволив Угорщині та Польщі увірвати й собі по шматку від чехословацького пирога. Він чудово розумів, що незабаром він прибере до рук і їх. Все, що сталося після укладення Мюнхенської угоди, показало ілюзорність надій європейських політиків, які вважали, що Гітлера можна "утихомирити". У Берліні тут же приступили до підготовки вирішення проблеми Чехословаччини загалом – завершення ліквідацію Чехословаччини.

Мюнхенська угода і подальша капітулянтська позиція уряду Чехословаччини привела до того, що країна: поперше, припинила своє існування як незалежна і суверенна держава, а її територія була розділена між Німеччиною і новими агресорами Польщею і Угорщиною; по-друге, виключила з лав потенційних супротивників "третього рейху" велику і добре озброєну чехословацьку армію: до їх рук потрапили – 1582 літаки, 2676 артилерійських знарядь, 469 танків, 43 000 кулеметів, 1 мільйон гвинтівків, гігантські запаси боєприпасів, різне військоове спорядження і військово-промисловий комплекс Чехословаччини, який до кінця війни працював на Німеччину. Перебудована фашистами на військовий лад промисловість була досить ефективною: тільки заводи "Шкода" в Чехії в 1940 році випускали стільки ж озброєння, скільки вся англійська промисловість. Мюнхен вселив глибоку недовіру до західних союзників, бо, по суті, західні держави під прапором боротьби за мир пішли назустріч Гітлеру, погодившись на всі його вимоги [8, с. 431].

Таким чином, Мюнхенська угода привела в черговий раз до зміни розстановки сил у світі. Німеччина триумфально повернулася до Європи й потім – до забутої теми Балкан. По суті, Мюнхен – став прологом Другої світової війни. На нашу думку, Мюнхен вселив глибоку недовіру до західних союзників, бо, по суті, західні держави під прапором боротьби за мир пішли назустріч Гітлеру, погодившись на всі його вимоги.

Якщо аншлюс Австрії Гітлер провів під покривом референдуму, то окупацію Чехословаччини фактично санкціонували "миротворці" Чемберлен і Даладье, забувши про ті гарантії, що були дані Чехословаччині раніше. Понад те, вони заохочували загарбницьку політику Гітлера й прагнули до "каналізації" німецької агресії

на схід, й поставили світ перед небезпекою розв'язання Світової війни.

Усі ці події у світі набули широкого резонансу. Політика, яку проводили нацисти пізнього літа і ранньої осені, привели до загрози Світової війни через Чехословаччину.

Коли міністр закордонних справ Чехословаччини Каміл Крофта, зломлений і обурений, повідомив 30 вересня 1938 року празьким послам трьох мюнхенських держав – Великої Британії, Франції та Італії, про згоду свого уряду з відторгненням частини території Чехословаччини на користь Угорщини і Німеччини, він застережливо доповнив: "Не знаю, чи матимуть користь від рішення, прийнятого в Мюнхені, ваші країни. Та ми, звичайно, не будемо останніми, після нас постраждають й інші" [5, с. 117]. Справді, постраждали багато хто, передовсім в Європі. Мюнхен означав абсолютний кінець порядку, який виник після Першої світової війни. Існуючий на той час світовий порядок мала замінити система, створена на основі договорів між країнами, які брали участь в Мюнхенській змові. Та ця система розпалася раніше, ніж була створена. Світ і Європа все одно не уникнули війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 року.

1. Борисов А.Ю. Мюнхенская трагедия: (Мюнх. конф. Англии, Франции, Германии и Италии 1938 г. По Чехословакии). – М.: Знания, 1988. – 63 с. 2. Волков В. К. Мюнхен – преддверие войны. – М.: Наука, 1988. – 308 с. 3. Гусев В. До і після Мюнхена 15 березня 1939 р. перестала існувати Чехословаччина. // Історичний журнал: наукове громадсько-політичне видання. К., – 2000, С. 120-126. 4. Кізченко А. Ф. Як була ліквідована так звана "друга" Чехословацька республіка. "Питання нової та новітньої історії", вип. 8. Вид-во Київського університету, 1969. – 112с. 5. Крети́нин, С. Судетские немцы в 1918–1945 гг.: Народ без родины. – Воронеж, 2000. – 339 с. 6. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немцы: вопросы (1918 – 1945 годы) // Славяноведение – 2000. – №5 – с. 43–52. 7. Ушаков А. Гитлер. Неотвратимость судьбы. – М., 2007. – 558 с. 8. Фест И. Адольф Гитлер. Путь наверх. – Пермь, 1993. – т. 2. – 480 с. 9. Шульце Х. Краткая история Германии. – М., 2004. – 256 с. 10. Fritz Peter Habel: Eine politische Legende: die Massenvertreibung von Tschechen aus dem Sudetengebiet 1938/39. Langen Müller, 1996, S. 96. 11. Das Abkommen von München. 1938. Tschechoslowakische diplomatische Dokumente 1937-1939. – Praha, 1968. 12. Fuchs Gerhard. Gegen Hitler und Henlein. Der solidarische Kampf tschechischer und deutscher Antifaschisten von 1933 bis 1938. Berf, Rutten, Loening, – 1961, – 336 s. 13. Die Deutschen in der Tschechoslowake 1933-1947. Dokumentensammlung. – Praha, Nakl-vi CSAV, 1964. – 664 S. 14. Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. Oldenbourg Grundriss der Geschichte. München 1991, S. 36. 15. Jörg K. Hoensch: Geschichte der Tschechoslowakischen Republik. Kohlhammer, Stuttgart 1978, S. 168.

Надійшла до редколегії 17.02.10

I. Патриляк, канд. іст. наук, доц.

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА КИЇВЩИНІ У 1942 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НІМЕЦЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ)

Стаття присвячена дослідженню висвітлення пропагандистської діяльності українського націоналістичного підпілля в генеральному комісаріаті Києв у документах німецьких спецслужб в квітні-листопаді 1942 р.

In the article is investigated propagandist activity of the Ukrainian nationalistic underground in a general commissariat Kyiv in April-November, 1942 according to materials of the German special services.

Окупована нацистами територія України стала полем діяльності цілої низки підпільних, нелегальних рухів. Відтак, історія України періоду Другої світової війни це, значною мірою, історія підпільних рухів та організацій. Українське націоналістичне підпілля було друге за розгалуженістю і кадровою чисельністю після радянського підпілля, відтак вивчення всіх аспектів його діяльності є науково актуальним, адже без його всебічного дослідження годі скласти адекватне уявлення про події, які відбувалися в окупованій гітлерівцями Україні.

Сьогодні в українській історіографії існує декілька праць присвячених дослідженню пропагандистської

діяльності ОУН. Йдеться, насамперед, про дослідження Є.Стахова [1, с. 85-91], М.Прокопа [2, с. 19-122], С.Костя [3, с. 224-252], Ю.Романишина [4, с. 222-229], О.Стасюк [5, с. 17-183], В.Малюги [6, с. 37-126], В.Мороза [7, с. 217-229] та інших дослідників. Проте досі ніхто з дослідників не звертав увагу на висвітлення пропагандистської діяльності націоналістичного підпілля в Києві у 1942 році аналітиками тодішніх німецьких спеціальних служб, які уважно відстежували ситуацію в окупованих землях.

Для підготовки пропонованого дослідження нами використовувалися звіти німецької поліції безпеки (СП) і

Служби безпеки (СД) за квітень – листопад 1942 р., які збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Згідно з квітневими звітами поліції безпеки і СД на Київщині, гітлерівські спецслужби виявили розповсюджене у столиці України і столичному регіоні великоднє привітання під заголовком "Українські родини!" (датоване 5 квітня 1942 р.), яке розповсюджувалося від імені Крайового проводу ОУН(Б). У привітанні, між іншим вказувалося, що незважаючи на можливість відсвяткувати Паску без нагляду енкаведистів, комуністів і "зрадників українського народу", велика радість українців затьмарена відсутністю власної держави і "тугою за людським життям, яке підмінене голодним рабським існуванням". У привітанні наголошувалося, що багато українських родин через абсолютну бідність просять "не можуть сісти за великодній стіл". У листівці згадувався також Степан Бандера і його соратники, які "страждають у підвалах тюрем за нашу ідею – створення Великої самостійної соборної української держави" [8, арк. 91].

Наступного місяця, судячи з документів, пропагандистська активність націоналістичного підпілля у Києві та околицях зросла. Зокрема у "Звіті про становище в генеральній округі Київ за травень 1942 року" [8, арк. 173]. Вказувалося, що "Українська інтелігенція у всіх напрямках використовує слабкість німецьких позицій. Це спричинено тим, що первісно прихильні до німців українські кола все більше відходять від німців і зростає шовіністичний націоналізм, який прагне до самостійності" [8, арк. 175]. При цьому німецькі аналітики вказували, що "ОНУ Бандери звертає головну увагу на саботаж відправки робочої сили до Німеччини з допомогою усної пропаганди ("Торгівля невільниками"). ОУН Мельника займається розширенням своєї нелегальної мережі. Націоналісти мають подальші успіхи завдяки посиленню автокефальної церкви Полікарпа, яка розгорнула активну діяльність і висвятила велику кількість єпископів та священників, які майже без винятку є політичними діячами – колишніми офіцерами армії Петлюри, без будь-якої попередньої духовної освіти.

Православна течія Пантелеймона втрачає позицію за позицією, незважаючи на те, що в селах вона має багато прихожан. (...) Розвиток автокефалії суттєво підтримується українськими емігрантами, головним чином галичанами, які мають документи громадян Німеччини і виконують обов'язки у найрізноманітніших відомствах..." [8, арк. 176-177].

У травні 1942 р. гітлерівців також непокоїло те, що українське націоналістичне підпілля інфільтрувало своїми людьми редакції легальної преси та інформаційні служби, здійснюючи з їхньою допомогою відповідну антинімецьку агітацію. Зокрема, у донесеннях поліції вказувалося, що один із керівників української преси, колишній емігрант і офіцер армії УНР Андріїв, вказував своїм службовцям, що інформацію слід подавати "Вкрай обережно і стримано стосовно Німеччини, у зв'язку з тим, що абсолютно невідомо як завершиться війна. Відповідно, таким же має бути поведінка стосовно Англії. Боротьба на шпальтах газет має вестися проти Москви, а не проти більшовизму тощо. Ця тенденція проявляється скрізь де особливо діяльний крайній націоналізм" [8, арк. 179-180].

Аналітичний звіт гітлерівських спецслужб за червень 1942 р. не міг порадувати керівництво в Берліні. Співробітники СП і СД змушені були констатувати: "Успішна робота, скерована проти неприємельської пропаганди, досі ніде не помічена. (...) Таким чином, на сьогодні неприємельська пропаганда панує. Тут йдеться не

стільки про радянську, як більшою мірою про українську шовіністичну роботу" [9, арк. 223-224].

Характеризуючи українську націоналістичну пропаганду співробітники СД відзначали її особливу шкідливість для німецьких інтересів. "Ще шкідливішими, у порівнянні з радянськими листівками виявилися з жовтня минулого року (тобто, з 1941 р. – І.П.) прокламації Бандери, що сприймаються населенням як офіційна точка зору німецького уряду. На сьогодні найгіршою є та пропаганда, яка маскується начебто германофільськими почуттями, або наслідує форму та стиль німецьких постанов. На протигагу більшовицькій і націонал-українській пропаганді, які проявляють себе тенденційними плітками і листівками, які можуть серйозно зашкодити престижу німецької держави і підірвати заходи, здійснювані німецьким урядом, німецька пропаганда практично нічим себе не виявила" [9, арк. 240]. Далі аналітики гітлерівських спецслужб про те, що німецька пропаганда викладається винятково через україномовні газети, якість яких жахлива не лише у зв'язку із тим, що ці газети черпають інформацію винятково з німецьких донесень з Варшави та Рівного, але й через те, що в Рівному, українські співробітники німецьких інформаційних агентств є агентурою ОУН і спеціально видозмінюють офіційні німецькі повідомлення [9, арк. 240]: "Цей факт можна пояснити лише тим, що українські співробітники німецького інформаційного бюро в Рівному належать до лав крайніх елементів ОУН. У майбутньому, слід за всяку ціну уникати такого становища, щоб люди, які будуть займатися пропагандою, використовували її, як засіб своїх партійних інтересів. Німецький пропагандистський апарат слід якнайшвидше очистити від українських націоналістичних елементів. Українські провінційні газети досі перебувають під керівництвом радикальних українських ультра-націоналістичних елементів. Цей факт є тим більше сумним, що ці газети є чи не єдиним засобом пропаганди в провінції" [9, арк. 243].

У донесеннях СД з окупованих територій за весну-літо 1942 р. особлива увага приділялася "Українському рухові опору", зокрема його пропагандистській діяльності на Київщині: "В результаті проведеного розслідування було встановлено, що нелегальний рух Бандери – ОУН, намагався крайнє радикальними засобами встановити вплив над активними колами молоді й зробити неможливим будь-який німецький вплив на неї. При цьому були використані всі засоби пропаганди, щоб налаштувати українців проти німців. Про ворожі настрої свідчать всі, захоплені до цього часу листівки і таємні інструкції Організації. Так, у листівці "Останні вісті" говориться, наприклад, наступне: "Німці з одного боку підтримують прагнення до державності, користуючись для цього прихильниками Мельника, з іншого – вони намагаються ліквідувати всі елементи, що мріють про самостійність. Антинімецькі настрої зростають, особливо серед інтелігенції. Всі ненавидять німців і перестають їх боятися". (...) У наказі про вишкільно-виховну роботу говориться наступне: "Ніхто не має права йхати в Німеччину. Ніхто не має права відвідувати курси, які організовують німці, оскільки є небезпека бути схопленим і вивезеним до Німеччини. Ніхто не сміє вступати на військову службу. Ми не бажаємо боротися в чужій армії за чужі цілі. Ми вступимо лише до української армії, яка буде боротися за самостійну українську державу. Залишайтеся усі на своїх місцях, на своїх постах всі служіть Україні!" (...)

Мельниківська група, зовні виглядає поміркованим націоналістичним рухом, проте за метою і розвитком пропаганди вона може прирівнюватися до бандерівського

руху. З огляду на її прагнення здаватися полярною, вона по суті є ще не безпечнішою, ніж бандерівський рух, який від самого початку відкрито виступив проти Німеччини. Однак і рух Мельника в останній час почав відкрити пропаганду проти Німеччини. Так, у одній листівці мельниківського руху, яка була розповсюджена в Києві між іншим писалося: "Хай живе самостійна українська держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе провідник Андрій Мельник! Шевченко знав, що перемагає лише сміливі і горді люди, в жилах яких тече гаряча кров. Тому він ганьбить тих, хто вклоняється окупантам. Сьогодні ми всі сходимось до священної могили на березі Дніпра. Там ми хочемо присягнути безсмертному духові, що не заспокоїмось, доки не виконаємо його заповітів, доки Україна не стане самостійною державою!" [10, арк. 31-34].

Цікаво констатувати, що аналітики із СД та СП вважали одним із найголовніших рупорів націоналістичної пропаганди в Києві і на Київщині автокефальну церкву, яку розглядали скоріше, як політичне, а не як релігійне явище: "Український національний рух, штучно викликаний західноукраїнськими емігрантами, створив в особі автокефальної церкви *дів'яй інститут пропаганди*. (...) Для керівництва цією церквою залучалися відомі діячі петлюрівського руху, які тепер, замаскувавшись єпископським саном, гучно вимагають визнання своєї церкви як єдиної української православної церкви. Священники дійсно православної церкви, прозваної націоналістами "московською церквою", тероризуються і змушуються до підпорядкування автокефальній церкві за посередництва місцевого самоуправління, яке пронизане крайніми українськими націоналістами.

У Києві, в центрі автокефального руху, як і в Луцьку, резиденції глави – архієпископа Полікарпа, до цього часу були рукопокладені в єпископи 20 надійних націоналістів. (...) Також серед інших священників цієї течії, лишень частина має священницьку підготовку – інша частина складається із загально відомих українських шовіністів. Під маскою єпископів і священників ці активісти роз'їжджають по містах і селах України, де вони за підтримки українських обласних управлінь, заставляють священників православної церкви або примкнути до них, або залишити свої посади. А там, де це не вдається застосовують усі засоби терору і наклепів. Найулюбленіший засіб терору – це підозра такого священника у тому, що він є "агентом НКВС". Тут слід зазначити, що такі підозри можуть бути застосовані скоріш за все щодо іншої сторони, бо структура петлюрівського руху має велику схожість із більшовизмом. На це вказують також засоби боротьби, завдяки яким прихильники петлюрівського руху всіх відтінків намагаються добитися свого. (...) Замість того щоб бути використаною німецьким управлінням як засіб для керівництва масами, православна церква тепер, та ще й при підтримці німецьких установ, слугує знаряддям для шовіністичної петлюрівської еміграції в їхній, скерованій проти німців, політиці. Ця небезпека тим більш велика, що шовіністичні активісти у священницьких ризах, вгніздилися у сільській місцевості, щоб цим самим мати вирішальний вплив на сільське населення" [9, арк. 250-252].

Серйозне занепокоєння у окупантів викликав сильний вплив націоналістичного руху і його пропаганди на середовище київської інтелігенції: "Якщо можна вести мову про певну течію серед інтелігенції Києва, то тут переважаним є український націоналізм. Тут можна помітити два напрямки: прихильники гетьмана Скоропадського і прихильники ОУН. Перший напрям більш поміркований і більш розповсюджений серед старшого покоління. (...) Націоналісти налаштовані більш ради-

кально і мають своїх прихильників, головним чином, серед більш молодого покоління і серед колишніх борців національного руху в Україні у 1917-1920 рр.

Після зайняття Києва німецькими військами вони згрупувалися навколо т.зв. Національної ради й утворили міцно збиту націоналістичну групу. До них належать Величківський, Чудінов, батько і син Марковські, Гаєвський (на сьогоднішній час єпископ автокефальної церкви), Ярослав Корсунський, Грушевська, дружина професора історії Грушевського, художник Кінчевський та багато інших. Незважаючи на те, що Національна рада була розпущена, ця група ще й сьогодні має прямий або непрямий політичний вплив у суспільстві. Вона виступає під анонімним, але для втаємничених багато значущим іменем "Українська громадськість", впливає на вибори і призначення відповідальних осіб у багатьох закладах. Під помітним впливом цієї групи перебуває, наприклад, педагогічний інститут, яким керує Савитнович. Вплив цієї групи також відчутний у "Гуртожитку для науковців", в якому, між іншим нібито для заміни Академії наук, засновано спілку дослідження мови і літератури, яка налічує декілька десятків членів, що готують реферати із наукових і публіцистичних тем, виступаючи з ними на своїх зборах. Факт заснування спілки вчених у гуртожитку вказує на те, що *українські націоналісти шукають зручних організаційних форм для об'єднання*. (...) Тяжко сьогодні визначити наскільки цей рух є небезпечним або безпечним, проте зрозуміло, що за даних умов його прихильники розвивають найбільшу активність, а також *мають найкращі шанси на успіх*" [9, арк. 262-263].

Потужний ідейно-пропагандистський вплив націоналістичного підпілля на інтелігенцію Києва та Київщини, подальше використання для самостійницької агітації автокефальної церкви, констатували співробітники поліції та СД у вересні 1942 р.: "Широкі кола української інтелігенції та напівінтелігенції в Києві та інших містах, як правило під впливом західноукраїнських підбурювачів, використовують всі труднощі та помилки, яких неможливо уникнути, щоб розповсюдити чутки, які *повністю отруюють можливість українсько-німецької співпраці*. Ці кола (...) також можуть використовувати широкую підтримку духовенства автокефальної церкви (...) відтак не дивно, що вся країна повна чуток про негативний для Німеччини результат війни. В центрі уваги стоїть битва за Сталінград, у якій німці несуть не тільки великі втрати, але вже потерпіли поразку. Англійці, нібито взяли у свої руки командування радянськими військами. Особливо провокативними є плітки про те, що німці збираються знищити все населення у віці від 55 років, усіх інвалідів і хворих. Очевидно, що такі плітки, вдало розповсюджені, підраивають будь-яку українських мас до німецького правління" [9, арк. 353-357].

Ведучи мову про друковану німецьку пропаганду в генеральному комісаріаті Київ у жовтні 1942 р. аналітики німецьких спецслужб відзначали: "Якщо порівняти сучасне становище із газетами, з тим, яке мало місце 3 місяці назад, то можна відзначити деяке покращення в напрямку змістовної частини газет в Україні. Цьому сприяло розпорядження райхскомісара України, згідно з яким 75% матеріалу, друкованого в газетах, береться із повідомлень НІБ (Німецького інформаційного бюро), східної служби друку та газети "Дойче Українцайтунг" ("Німецької української газети"). Однак, слід відзначити, що українська друкована продукція суттєво відрізняється від аналогічної продукції в інших комісаріатах своїм політичним напрямком і поведінкою. Тоді, як газети генерального комісаріату Київ, особливо ті, які виходять у самому місті Києві – "Нове українське слово" та "Последние новости" – втиснуті у визначені для них інфор-

маційні рамки й таким чином мають розглядатися винятково як інформаційні листки, *газети в Рівному або Кам'янець-Подільську розгорнули шалену українську національну пропаганду, яка має в Києві надзвичайно негативний вплив*. Пронімецькі українські кола в Києві вказують, що всі українські радикально-націоналістичні кола бачать у газеті "Волинь" (Рівне) свій бойовий листок. Ця газета бачить свою мету не в боротьбі з більшовизмом і вихованні в народі лояльності та старанності в праці, а в національно-українському освідженні мас, у впливі на широкі маси в національному дусі, і в роздуванні національної ненависті до росіян, яких вона з презирством називає "московитами", до російської культури, літератури і мови, не беручи до уваги національно-політичні умови" [9, арк. 397–400].

Наступна доповідна за листопад 1942 р. (датована 1 грудня 1942 р.) містить таку цікаву інформацію: "Несприятливим у психологічному плані було розпорядження райхскомісара України про закриття всіх шкіл, окрім народних 4-х класних, включно з ремісничими школами. Інтелігенція розглядає ці заходи, як свідому політику, спрямовану на те щоб знизити культурний рівень українців. *При цьому необхідно підкреслити, що, як показує досвід, цей і подібні накази, якщо не дослівно, то загальним змістом стають відомі українським колам* (це означає, що націоналістична розвідка працювала відмінно – *І.П.*). Тому не дивно, що українські кола щораз більше переконуються в тому, що німецьке цивільне правління дійсно проводить культурну політику спрямовану на знищення української культури. Це переконання призведе до того, що все більші кола будуть переходити до радикального табору і радикального руху, який спочатку був винятково експортованим явищем, принесеним сюди західними українцями та емігрантами, які проникли на ці землі разом з німецькою армією, а тепер поступово захопить українське населення і стане впливовим. Уже сьогодні можна стверджувати, що в широких масах населення зростає готовність розглядати акти диверсій і терору, як належний спосіб дії і схвалювати їх. Буде зростати кількість осіб готових до терористичної діяльності" [9, арк. 657].

Неабияку стурбованість у гітлерівців у листопаді 1942 р. спричиняла діяльність товариства "Просвіта", яке вони, не безпідставно, розглядали як офіційне прикриття діяльності ОУН на Київщині та в інших регіонах Центральної і Східної України [9, арк. 663–666].

Підсумовуючи викладений вище матеріал, слід констатувати, що, в очах співробітників гітлерівських спецслужб, пропаганда українського націоналістичного підпілля в генеральному комісаріаті Київ виглядала більш шкідливою для німецьких інтересів, ніж пропаганда комуністичного підпілля. Нацисти, які розглядали своє панування в Україні в довготерміновій перспективі, усвідомлювали, що у випадку перемоги на фронті, комуністична пропаганда і радянське підпілля будуть швидко нейтралізовані, натомість націоналістичне підпілля гітлерівці розглядали як найбільшого противника німецькому пануванню в Україні (після евентуального позитивного для Німеччини завершення війни). Особливо непокоїли нацистів великий вплив націоналістичної агітації на молодь та інтелігенції, використання для агітації церкви і "Просвіти".

1. Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на території Наддніпрянщини (Програмові зміни в ОУН) // Сучасність. – Мюнхен, 1986. – № 5. – С. 85–91. 2. Прокоп М. Організований український визвольний рух під час німецької окупації України 1941–1944 рр. // Прокоп М. Напередодні незалежної України. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1993. – С. 19–122. 3. Кость С. Преса УПА і українського збройного підпілля // Кость С., Тимчишин О., Федірко К. нариси з історії української військової преси. – Львів, 1998. – С. 224–252. 4. Романишин Ю. Пропагандивна діяльність ОУН-УПА 40–50-х рр. ХХ століття як факт історії боротьби за незалежність України // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 222–229. 5. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) – Львів, 2006. – 383 с. 6. Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Спеціальність 20.02.22 – військова історія. – К., 2006. – 215 с. 7. Мороз В. Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 217–229. 8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. 9. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. 10. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 480.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Ю. Полюхович, здобувач

УПАКАЛЬ К'ІНІЧ – ПРАВИТЕЛЬ ПАЛЕНКЕ

Автор на основі аналізу нещодавно знайдених ієрогліфічних текстів майя з "Храму XXI" в Паленке реконструює деякі раніше невідомі епізоди політичної історії міста середини VIII століття, підтримує висновок про правління в ньому між 736 та 751 рр. царя на ім'я Упакаль К'ініч Ханаахб Пакаль, та висловлює думку про подовження у той час політичного союзу Паленке з містом Хуште-К'ух.

Based on the analysis of recently discovered Maya hieroglyphic texts from "Temple XXI" at Palenque, author reconstructs some unknown episodes of the political history of this city in the mid-VIII century, supports the conclusion concerning the reign of the king named Upakal K'inich Janaahb Pakal between 736 and 751 AD and supposes the extension of political alliance between Palenque and Huxte K'uh polity during that period.

Корпус ієрогліфічних написів майя з городища Паленке (Чіапас, Мексика) належить до найбільших серед епіграфічних пам'яток майя Класичної доби (часу з III до X ст. н.е., коли міська цивілізація майя в низинних регіонах півночі Гватемали, Чіапасі та на півдні півострову Юкатан набула найвищого розвитку). Однак, історичні події в ньому відображено доволі нерівномірно: якщо правління К'ініч Х'анаахб Пакаля (615 – 683 рр.) та Кан Бахлама II (684–702 рр.) висвітлено у великій кількості написів і досить докладно, то в історії міста з 736 до 764 рр. існував певний "пробіл".

Цей "пробіл" певною мірою заповнює знахідка, зроблена у серпні 2002 року археологічною експедицією на чолі з Арнольдо Гонсалесом Крусом в одній із споруд Паленке, що її археологи позначили умовною

назвою "Храм XXI". Там було знайдено велику різьблену кам'яну плиту, що прикрашала споруджену в "храмі" платформу, а також декілька інших уламків, на яких містяться написи [7, р. 70–75; 17].

Зокрема, текст на бічній поверхні віка, що укривало платформу, містить дату (в умовному запису) 9.13.17.9.0, 4 Ах'ав з Йашк'ін, яка відповідає 14 червня 709 року (за юліанським стилем):

tsi-ka-K'INICH-HAAB BOLO'N-PIHK HUXLAJU'N-WINIK-HAAB HUKLAJU'N-HAAB BOLO'N-WINIK mi-K'IN CHAN-AJAW yi-K'IN-NAL-la u-TI'-HU'N-na sa-mi-ya HUL-li-ya [текст не зберігся] Tn9701 [21] -UH(?) u-ch'o-ko-K'ABA' WINIK-LAJU'N HUX-YAX-K'IN X₁ [текст не зберігся HUX-] AK'IIN(?) ma-ta K'INICH K'AN-na-JOY-CHITAM K'UH-BAAK-AJAW u-na-hi yo-ki-bi K'ANK'-K'UH u-ts'i i-

© Полюхович Ю., 2010

cha-ma AJAW wa-WA'-wa-ni ta X₂-le o-ki-bi ch'o-ko u-pa-ka-la K'INICH ch'o-ko K'UH-BAAK-la-AJAW ha o-ba ki-X₃-na-ja X₄-na-ja ta-CH'AHB-AK'AB-IL yi-chi-NAL-la [T№1011-CHAAHK] UNEN-K'AWIL-la u-TS'AK-a waklaju'n-waklaju'n-WINIK-ji-ya CHAN-HAAB-ya JUUN-WINIK-HAAB [текст не зберігся]

Нотатки до читання тексту:

X₁ – відсутній в каталогах знак з невстановленим читанням; зображує птаха з людською головою;

X₂ – відсутній в каталогах знак з невстановленим читанням; репрезентує голову чаплі з рибою у дзьобі. Г.Берналь Ромеро пропонує, виходячи із зовнішнього вигляду знаку, читання *ILA'* [4, р. 8], однак, воно є неможливим, оскільки цей знак зустрічається з префіксом-займенником *u-* (ліплена панель з "Храму XIX"), з чого випливає, що його читання розпочинається на приголосну;

X₃ – відсутній в каталогах знак з невстановленим читанням;

X₄ – відсутній в каталогах знак з невстановленим читанням; зображує руку, що тримає кременеве лезо.

Переклад тексту:

"Лічення року Сонцевидим, 9 чотирьохсотріч, 13 двадцятиріч, 17 років, 9 місяців і 0 днів (від початкової дати до дня) 4 Ахав, у Місці Затмарення Сонця його ті'ху'н<1>, переддень, коли прийшов [Місяць у третьому періоді], ... – його юнацьке ім'я 30 (діб).

... Хуш Ак'ін Мат – К'ініч К'ан Хой Чітам, священний Баакальський владар, у будинку платформи Вогняного Бога привітання<2> дядька-владаря.

Постали у званні ... Окіб-юнак та Упакаль К'ініч-юнак, священні Баакальські владарі, вони ті, з ким було зроблено і було завдано поранення (??) <3> під час жертвування і нічного пильнування у присутності [Бога Gl-Чаахка] та Немовляти-К'авіля.

Зміна за порядком 16 (діб), 16 місяців, 4 років і одного двадцятиріччя (до дня 9.15.2.7.16, 9 Кіб 18 К'айаб, 10 січня 734 р.).

Нотатки до перекладу:

<1> Ті'ху'н – термін невідомого значення (титул – ?), що є елементом дат дев'ятидобового циклу.

<2> *u-ts'i*. Це слово можна порівняти з ч'оль *ujts'in*, "вітати (цілуючи руку і прикладаючи до лоба)", *ujts'in*, "обожнювати, уклонятися". Г.Берналь Ромеро читає відповідне сполучення *u-SUTS'* [20, р. 186-187], однак, переклад "кажан дядька-владаря" викликає сумніви.

<3> Повні читання відповідних слів неясні, однак, суфікси *-la'* вказують, що це форми пасиву певного типу дієслів, що мають значення: "зробити тим, що означає корінь дієслова" [14, р. 179-188].

Отже, текст містить повідомлення про отримання певного звання (позначеного ієрогліфом "чапля з рибою"-*le*) та пов'язану з цим церемонію, що сталась у червні 709 року, за правління паленкського царя К'ан Х'ой Чітама II (702 – бл. 721).

Дієслова, що описують ритуал, до кінця незрозумілі. Однак, у подальшому тексті зазначено, що він стався "під час жертвування та нічного пильнування". Переклад вислово *chahb-ak'ab* є предметом дискусії. Свого часу Р.Крочок встановила, що відповідне словосполучення описує ритуали кровопускання [13, р. 107]. Послідовність знаків читали як *ch'ab ak'*, перекладаючи "кровопускання/мордування язика", виходячи із значення, встановленого у мові ч'оль: *ch'ahb*, "їжа під час посту", "постувати, піст", *ch'ab*, "утримуватися від статевих стосунків (під час посту), та *ak'*, в ч'оль та юкатек – "язик". Однак, у подальшому було встановлено, що знак T№504 слід читати не *AK'*, а *AK'AB*, що унеможливило вищенаведений переклад. Кр. Гельмке та Г.Кеттунен пропонують для сполучення *CH'AHB-AK'AB*

переклад "міць, сила" ("strength, potency") [12, р. 90], однак, такий переклад не має опертя в наявних лексикографічних матеріалах з мов майя. Д.Стюарт, виходячи з іншого значення кореня *ch'ab*, а саме, "творити", перекладає відповідний вираз "творіння та пільма" ("creation and darkness") [20, р. 147]. З точки зору автора цієї статті попереднє розуміння *CH'AHB* як "ритуальне випробування/самомордування" є цілком прийнятним; другу ж частину словосполучення слід розуміти як "ніч", "обряд, що відбувається уночі", "нічне пильнування". Адже, деякі пам'ятки майя свідчать, що обряди кровопускань відбувалися в темряві, у світлі смолоскипів (одвірок 24 з Йашчілана).

На користь розуміння описаного ритуалу як ритуального кровопускання свідчить і сцена на різьбленій плиті, що прикрашала верховну стінку платформи у храмі, та, імовірно, репрезентує цей обряд. На плиті зображено п'ять постатей: чоловік похилого віку, який сидить на троні в центрі, два молодики обабіч нього та дві фантастичні істоти, які поєднують риси щурів та ягуарів (або люди в масках таких істот) ліворуч та праворуч від молодих людей. Так ось, чоловік в центрі вручає юнакові ліворуч так звану "протиакчу" – інструмент, яким завдавали поранення під час ритуальних кровопускань.

Про поширеність ритуалу ритуального кровопускання серед майя повідомляють колоніальні джерела. Зокрема, єпископ Юкатану Д. де Ланда пише: "Час від часу вони жертвували свою власну кров, розрізуючи мочки вух на смужки, які вони залишали як ознаку. В інший час вони протикали свої щоки або верхню губу; і ще вони робили надрізи в різних частинах тіла, або протикали наскрізь язик и просували через нього паличку, викликаючи крайній біль; і ще вони відрізали верхню частину чоловічого члена" [22, р. 47].

Наявна в напису на віку дата місячного календаря, яка вказує, що обряд було виконано під час нового місяця, підтверджує цікаве спостереження, зроблене польським дослідником С. Іванішевським на підставі аналізу написів з городища Йашчілан: ритуали кровопускання жінок влаштовувалися, коли Місяць був у повні, навпаки, обряди кровопускань чоловіків – коли його не було видно [11].

Мету обряду, репрезентованого саме на рельєфі з "Храму XXI", здається, дозволяє зрозуміти центральна постать на рельєфі. Напис поряд із нею каже (ієрогліфи P-S): *u-BAAH-IL A'N ch'a-TN#1077 u-KOKAN-CHAN HO-WINIK-AJAW ya-AJAW-TE' K'INICH JANAANB-PAKAL-la K'UH-BAAK-la AJAW*

Переклад тексту:

"Імперсонатор Ч'а-TN#1077 Укокан Чана – владар, (який жив) п'ять двадцятиріч, велике дерево (=особа з царського роду) К'ініч Х'анаахб Пакаль, священний Баакальський владар".

Утім, К'ініч Х'анаахб Пакаль помер у серпні 683 року, за 26 років до зображеного ритуалу. Однак, як відомо і з інших пам'яток майя Класичної доби, однією з цілей обряду кровопускання було викликання в його учасників, унаслідок втрати крові, більшого шоку та, можливо, застосування галюциногенів рослинного та тваринного походження, галюцинацій, під час яких учасникам ритуалу "являлися" боги та душі предків [1, с. 33-39]. Беручи до уваги особливо шанобливе ставлення паленкської офіційної пропаганди до К'ініч Х'анаахб Пакаля, цілком зрозумілою є організація спеціального обряду з метою викликання душі цього предка царської родини.

Складніше зрозуміти уявлення, відповідно до яких душа померлого предка могла бути імперсонатором, втіленням іншого предка. Хоча наявна спеціальна ро-

бота Д.Стюарта та С.Хаустона, присвячена записам про імперсонаторство [10, р. 289-312], зміст цих уявлень не до кінця ясний: чи набувало уособлення божества (предка) його надприродну силу, чи лише провіщало від його імені? Які саме особливі риси та якості мало втілення? Чи був правитель уособленням бога завжди, чи певний строк, чи лише під час священної церемонії? На останнє питання випадок, що розглядається, дає відповідь на користь другого варіанту, оскільки Ханаахб Пакаль більш ніколи не згадується у зв'язку з тією ж особою, імперсонатором якої він виступає у сцені на рельєфі з "Храму ХХІ".

Імена, які містять елементи Ч'а-ТН№1077 та Укокан Чан, відомі в текстах Паленке. Цар на ім'я Укокан Чан, згідно з написом на центральній панелі з "Храму Хреста", був коронований у квітні 966 р. до н.е. Правитель, якого звали Ч'а-ТН№543/1077 (так званий "Casper" через схожість знаку ТН№543 з "добрим привидом" з популярного у 1990-ті роки мультфільму), був коронований у серпні 435 р. Однак, в заключній частині тексту на різьбленій плиті згадано певну подію за участю Ч'а-ТН№1077, чийм імперсонатором виступала примара Ханаахб Пакаля, датовану за допомогою інтервального числа:

9.15.5.0.0 – 2.10.1.7.3 = 7.5.3.10.17, 10 Кабан 5 Муваахн, що відповідає 21 липня 251 р. до н.е. Отже, йдеться про раніше невідомого правителя Баакальської держави, який буцімто правив за передкласичних часів.

Його зв'язок із репрезентованим ритуалом впливає, мабуть, із того, що саме він збудував культову споруду, яка була, імовірно, попередником чи аналогом "Храму ХХІ". Текст на різьбленій плиті каже (H5-H10):

LAJU'N-"KABAN" NAAH... u-TI'-hu-na HO-MUWAANN-NI NAAH-OSH-OTOT-AJ TН№101-CHAAHK SAK-BALAM? UNEN-K'AWIIL u-KAB-ji-ya ch'a-TН№1077 K'UH-BAAK-la-AJAW ti-JOY TН№617-OL-YAX-X₅ TН№225-K'AN-AKAN?-NAAH CHAK-AKTUUN?

Переклад тексту:

"День 1 Кабан, Наах ... – його ті'ху'н, 5 Муваахн, перше входження в будинок G1 – Чаахка, Сак-Балама? та Немовляти-К'авііля, під проводом Ч'а-ТН№1077, священного Баакальського владаря в окрузі ... входу до Іаш ..., де ТН№225 К'ан Акан? Наах, велика печера? ...".

Згадані в напису G1 – Чаахк, Сак-Балам та Немовля-К'авііль – трійця особливо шанованих в Паленке богів. З напису випливає, що подія відбулася, мабуть, не в Лакам-Ха – Паленке, а в якійсь ближчє невідомій місцевості, де знаходилося також святилище, чия назва тотожна назві паленкського "Храму Хреста з Листям" – ТН№225 К'ан Акан? Наах, "Будинок ... Жовтої Трави" [20, р. 135-136].

Найцікавіша з точки зору реконструкції історії Паленке інформація пов'язана із двома основними учасниками цього обрядового дійства. При цьому, обох позначено титулом "священний Баакальський владар", що дає підстави вважати, що обидва у різні часи були правителями міста.

Першого з них в напису на бічній поверхні віка названо 'Okib ch'ok, "Окіб-юнак" (можна перекласти також "Окіб-царевич"). З напису у сцені на різьбленій плиті (I-N) випливає, що це так зване "юнацьке", докоронаційне ім'я правителя Паленке Ахкаль Мо Наахба III (правив з 722 р.):

o-ki-bi u-ch'o-ko-K'ABA' K'INICH-ANK-la MO-NAAHB K'UH-BAAK-la-AJAW

Переклад тексту:

"Окіб – юнацьке ім'я К'ініч Ахкаль Мо Наахба, священного Баакальського владаря".

Услід йому в якості учасника церемонії в напису на віку названо особу на ім'я Упакаль К'ініч, також з титулом "юнак", царевич". Персонаж з таким ім'ям відомий в де-

яких фрагментах текстів з Паленке. Зокрема, на уламку №1144 із запаснику музею "Альберто Рус Луїльє" зазначено ім'я PAKAL-K'INICH JANAANB-pa-ka-la, з титулом "священний Баакальський владар". На ліпленій панелі з "Храму ХХІ" міститься запис u-PAKAL-K'INICH, що є частиною цього ж імені. На так званій "Панелі К'ан Ток'ів", яка містить повідомлення про призначення правителями Паленке певних високопосадовців з титулами к'ан ток' ("Жовтий/Коштовний Кремін"), під січнем 742 року згадується про призначення однієї з цих осіб правителем, чие ім'я закінчується словами ...-ka-la K'INICH-JANAANB-PAKAL-la [18, р. 83-87]. Нарешті, це ж ім'я наведено на різьбленій панелі з "храму ХХІ", де воно позначає молодого чоловіка праворуч від центральної постаті:

u pa-ka-la KINICH ba-ch'o-ko K'UH-BAAK-la-AJAW.

Переклад тексту:

"Упакаль К'ініч, головний юнак, священний Баакальський владар".

Отже, є всі підстави вважати, що між 736 р., датою, коли востаннє згадується Ахкаль Мо Наахб III, та 751 р., коли в якості правителя Паленке згадано Кан Бахлама III (його існування незалежно встановлено Г.Берналем Ромеро, С.Мартіном та В.М.Талахом [5, р. 26-27; 16, р. 200, 212; 2]), правителем Паленке була особа на ім'я Упакаль К'ініч ("Щит Сонцевидого") або, в іншому варіанті, Упакаль К'ініч Ханаахб Пакаль ("Щит Сонцевидого Ханаахб Пакаля"). Різниця може пояснюватися тим, що більш повний варіант – тронне ім'я, прийняте після коронації, і воно проголошує певну політичну програму. "Сонцевидий Х'анаахб Пакаль" – вочевидь той самий правитель Паленке, який царював з 625 по 683 рр., був фактичним засновником нової династії, перетворив Паленке – Лакам-Ха на провідну політичну силу на заході світу майя [16, р. 161-168; 18], і викликанню душі якого було присвячено церемонію за участю Упакаль К'ініча. Отже, новий владар досить прозоро проголошував намір захищати (бути "щитом") здобутків Х'анаахб Пакаля та його політичного курсу. Втім, необхідність захисту передбачає наявність певних загроз. Імовірно, саме ці загрози, які, врешті решт реалізувалися, і спричинили брак відомостей про Упакаль К'ініча на пам'ятках Паленке.

Щоправда, написи з "Храму ХХІ" не дають змоги визначити, що це були за загрози. Однак, вони містять, поряд із відомостями про родинні зв'язки Упакаль К'ініча, цікаву інформацію стосовно союзників, за допомогою яких Паленке намагалася протистояти неприятелям.

Зокрема, фрагмент A4-B10 тексту на різьбленій плиті з "Храму ХХІ" повідомляє про батьків репрезентованих у сцені молодих людей:

u-JUUN-TAHN-na NAAHB-CHIIT-K'UH IX-ki-nu-wi ma-MAT IX-AJ HUX-TE'-K'UH u-YAX-CHIIT SAK BOOK?-IK'-IL [JUUN-NAAHB?] NAAH-KAN TIWOOL-la [CHAN MAT]

Переклад тексту:

"він – турбота жінки з Озера Батьківського Бога, Іш Кінуув Мат, жінки з Хуште-К'ух; батько (його) світлого духмяного (?) дихання – (подібний богові Х'уун Наахб?) Наах Канові Тівооль (Чан Мат)".

Зазначені тут Іш Кінуув Мат і Тівооль Чан Мат відомі також з інших джерел: у сцені на так званій "Палетці рабів" вони вручають знаки влади Ахкаль Мо Наахбу III, в тексті на лівому косяку з "Храму ХХІІІ" Тівооль Чан Мат названий батьком цього правителя [18, р. 82]. Якщо згадано батьків обох репрезентованих у сцені молодиків (що найбільш імовірно, оскільки інші формули батьківства у тексті відсутні), Упакаль К'ініч виявляється молодшим братом Ахкаль Мо Наахба III, онуком К'ініч Х'анаахб Пакаля. Вперше таку думку було висловлено Д.Стюартом – див. [18, р. 84; 19, р. 40].

Надзвичайно цікавою є вказівка на те, що мати імовірних братів, Іш Кінуув Мат, походила з Хуште-К'ух ("Три Боги"). Археологічно це місто або місцевість не ідентифіковане, проте, напис на "Монументі 6" з Тортугеро (65 км західніше Паленке) повідомляє, що в червні 644 р. правитель Тортугеро Бахлам Ахав завдав поразки Хуште-К'ух [8, р. II-19], отже це місто знаходилося ймовірно десь між Паленке і Тортугеро. Інша вказівка полягає у згадці певного "озера" чи то "моря Батьківського Бога", але з якою саме з численних водойм, розташованих на північний захід від Паленке її можна ототожнити – неясно. Династичні зв'язки між Паленке та Хуште-К'ух були досить традиційними. Так, напис на правій панелі передньої стінки внутрішнього святилища з "Храму Сонця" в Паленке (в реконструкції П.Метьюза), згадуючи батьків Кан Бахлама II, старшого сина Х'анаахб Пакаля, який правив у 684 – 702 рр., повідомляє:

K'INICH KAN-BAHLAM-ma AJ-pi-tsi-la OHL K'UH-MAT-la-AJAW u-MIHIN-IL HO-WINIK-AJAW K'INICH-JANAANB-PAKAL ya-AL TN#182-K'UH-IXIK IX-TS'AK-AJAW u-MAM-ma YAX-ITSAMAAT-ti X₆-AJAW-wa o-ki-bi AJ-HUX-TE-K'UH

Нотатки до читання тексту:

X₆ – відсутній в каталогах знак з невстановленим читанням, репрезентує голову певної тварини або птаха. Г. Берналь Ромеро та Б.Х. Венегас Дуран вважають, що це лицевий варіант знаку TUUN, "камінь" [6, р. 12].

Переклад тексту:

"К'ініч Кан Бахлам Ах Піцлаль Охль, священний Матвільський владар, син владаря, який (жив протягом) п'яти двадцятиріч, К'ініч Х'анаахб Пакаля, дитина жриці(?) Іш Ц'ак(бу) Ах'ав, онук по матері Йаш Іцамаата, ... владаря з Окібу, людини з Хуште-К'ух".

Отже, жінка К'ініч Х'анаахб Пакаля Іш Ц'акбу Ах'ав також походила з Хуште-К'ух. Беручи до уваги, що шлюб Х'анаахб Пакаля стався у березні 626 року, політичний союз цього міста з Паленке відбувся вже у середині 620-х років.

Син наступної хуште-К'ухської царівни, Іш Кінуув Мат, Чулук Окіб (майбутній Ахкаль Мо Наахб III) народився, згідно з написом із "Храму XVIII", у вересні 678 р., таким чином, шлюб його батьків, що знаменував подовження політичного союзу двох міст, мусив був статися не пізніше кінця 677 року (цікаво, що у жовтні 675 р. Х'анаахб Пакаль здобув якусь важливу перемогу [9, р. 50-51], і союз міг бути пов'язаний саме з війною).

Текст із "Храму XXI" дає підстави вважати, що підкреслення у написах Паленке 730-х років приязних зв'язків із Хуште-К'ух було не лише даниною традиції. В тексті на різьбленій плиті після дати, що розраховується як день 9.15.4.15.17, 6 Кабан 5 Йашк'ін, 10 червня 736 р., великої лакуни в блоках C3 – D8 та згадки святилища одного з головних паленкських богів, "Бога GIII" (місцевого варіанту Бога Сонця) йде текст (D9-F2):

ye-ENT-TE-je KINICH ANK-la-MO-NAANB K'UH-BAAK-AJAW yi-ja-TE-ji sa-ja-la-BOLO'N-o-ki-bi

Переклад тексту:

"це звершення<1> К'ініч Ахкаль Мо Наахба, священного Баакальського владаря, в присутності? Сахаль Болон Окіба".

Нотатки до перекладу:

<1> Термін *-ehtej*, "звершення, здобуток" (порівн. ч'оль *e'tel*, "робота, доручення", ч'орті *eht*, "спроба, ви-

пробування") в майянських написах позначає або воєнну перемогу, або завершення будівництва споруди (в такому значенні його вжито, зокрема, на "Трифігурній панелі" з Палацу Паленке [3]). Імовірно, йдеться про завершення будівництва згаданого вище святилища.

Найбільш цікавим у цьому уривку є ім'я другої задіяної особи – Сахаль Болон Окіб. Адже, зображення саме цієї особи вміщено на почесному, центральному місці на західній панелі платформи у "Храмі XIX" в Паленке, де його супроводжує напис:

sa-ja-la BOLO'N-na o-ki-bi AJ-HUX-TE-K'UH.

Переклад тексту:

"Сахаль Болон Окіб, людина з Хуште-К'ух".

Отже, союз Лакам-Ха та Хуште-К'ух був знов актуальним у середині 730-х років. Проте, імовірніше за все, він не допоміг паленкським правителям, і від Упакаль К'ініч Х'анаахб Пакаля, четвертого наступника К'ініч Ханаахб Пакаля, в історії в буквальному смислі залишилися самі уламки.

Залишається сподіватися, що нові знахідки текстів майя історичного змісту в Паленке або в його сусідів дозволять докладніше дізнатися про те, що ж відбувалося навколо цього міста в середині VIII ст. н.е.

1. Бабошкин М.П. Ритуал кровопускання у древних майя в Класический период. // Древние цивилизации Старого и Нового Света: культурное своеобразие и диалог интерпретаций. М., 2003. 2. Талах В.Н. К'ініч Кан Баалам III – правитель Паленке. // www.mesoamerica.ru?indians/maya/kanbalam_talah.html. 3. Талах В.Н. Хроніки Баакальських владарів. // bloknot.info/gfe/view.php?file=Textos/Maya/Cronicas-de-Baakul.pdf. (Текст 6). 4. Bernal Romero G. U Pakal K'inich Janahb' Pakal, el nuevo gobernante de Palenque // Lakamha. Boletín informativo del Museo de sitio y zona arqueológica de Palenque: Año 1. – No.4, Abril/Mayo 2002. 5. Bernal Romero G. Palenque (Tok Tan o Baak): Secuencia dinástica. – Arqueología Mexicana: Vol. 8. № 45. 2000. 6. Bernal Romero G., Venegas Durán B.J. Las Familias de Palenque. Poder dinástico y tejido social del señorío de B'aakal durante el periodo Clásico Tardío // Lakamha. Boletín informativo del Museo de sitio y zona arqueológica de Palenque: Año 4/ Segunda época/ No.16, julio-septiembre 2005. 7. González Cruz A., Bernal G. El trono del Templo XXI de Palenque, Chiapas // Arqueología Mexicana: Vol. XI, No. 62, 2003, Julio-agosto. 8. Grube N., Martin S., Zender M. Palenque and Its Neighbors. Notebook for the XXVth Maya Hieroglyphic Forum at Texas, Austin, 2002. – Austin: Texas University Press, 2002. 9. Guenter S. The Tomb of K'inich Janaab' Pakal: The Temple of the Inscriptions at Palenque. 2007. // www.mesoweb.com/articles/guenter/TI.pdf. 10. Houston S., Stuart D. Of Gods, Glyphs and Kings: Divinity and rulership among the Classic Maya // Antiquity, 1996, 70. 11. Iwaniszewski S. Lunar Cycles and the Rulers' Life of Yaxchilan, Chiapas, Mexico / Paper presented at the Fourth International Congress of mayanists at La Antigua. – Guatemala: [s.e.], 1997. 12. Kettunen H., Helmke C. Introduction to Maya Hieroglyphs. Workshop Handbook. – [s.e.]: 2008. 13. Krochock R. The Hieroglyphic Inscriptions and Iconography of The Temple of the Four Lintels and Related Monuments, Chichen Itza, Yucatan, Mexico. – Austin: Texas University Press, 1988. 14. Lacadena A. Passive Voice in Classic Maya Texts: CV-h-C-aj and –n-aj Constructions. // Wichmann S. (ed.) The Linguistic of Maya Writing. – Salt Lake City: The University of Utah Press, 2004. 15. Martin S., Grube N. Chronicle of the Maya Kings and Queens. London: Thames & Hudson, 2000. 16. Martin S., Miller M.E. Courtly Art of Ancient Maya. New York, 2004. 17. Skidmore J. Major Find in Palenque's Temple XXI, 2002. // www.mesoweb.com/reports/discovery2.html. 18. Skidmore J. The Rulers of Palenque: A Beginner's Guide. Second edition. 2007 // www.mesoweb.com/palenque/resources/rulers/PalenqueRulers-02.pdf. 19. Stuart D. The Inscriptions from Temple XIX at Palenque: A Commentary. – San Francisco: Pre-Columbian Art Research Institute, 2005. 20. Stuart D. The Palenque Mythology: Inscriptions and Interpretations of the Cross Group. // Sourcebook for the 30th Maya Meetings. March 14-19, 2006. – Austin: Texas University Press, 2006. 21. Thompson J. E. S. A Catalog of Maya Hieroglyphs. – Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1976. 22. Yucatan Before and After the Conquest, by Friar Diego de Landa / Traduced with notes by William Gates. – Mineola, N.Y.: Dover Publications, Inc., 1978.

Надійшла до редколегії 17.02.10

"М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ОПОНЕНТИ – КОНФЛІКТИ ЩОДО ЛНВ У 1908 ТА 1911 рр."

На підставі комплексу джерел – епістолярію, спогадів та преси проаналізовано особливості літературних конфліктів 1908 та 1911 рр. щодо ЛНВ та полеміки його редактора М. Грушевського з опонентами в українській пресі.

On the base of the sources complex – epistles, memoirs and press the particular qualities of literary conflicts around LSH in 1908 and 1911 and the controversy of it's editor M. Grushevskyi with opponents in Ukrainian press were analyzed.

"...Отто-бо й є, що кожний українець – тим або іншим ненормальний. Оця гризня дуже ясно це виявляє. Якби-то "Рада" зуміла стати вище цих дрібних особистих переکورів, "килкнути ключ" землякам, присоромити їх, збити до купи... Трудно на світі..."

Ставши на початку 1907 р. одноосібним редактором "Літературно-Наукового Вістника" (далі – ЛНВ), М. Грушевський відразу опинився під щільним наглядом українського громадянства, кожен представник якого, як виявилось, набагато краще (за давньою українською звичкою) "знав", як керувати літературним органом, а відтак критикував невірну, на його думку, редакційну політику чи то газети, чи то журналу. Крім того, стиль викладу і гостре публіцистичне слово М. Грушевського знаходило відгук не лише у вдячних читачів ЛНВ. А, зважаючи на те, що критику на свою адресу він сприймав як особисту образу і не залишав без відповідної реакції в пресі, на його адресу постійно лунали голоси ображених ним громадських антиподів, які або стояли на відмінних від нього політичних позиціях, або, що найчастіше, елементарно йому заздрили.

Перевівши ЛНВ зі Львова до Києва, М. Грушевський став набагато частіше опинятися в епіцентрі громадських конфліктів, зважаючи на те, що саме він був видавцем журналу і визначав його редакційну політику, що не було чимось невідомим для його "друзів". Його гостре й безапеляційне публіцистичне слово не раз ставало підставою для зведення рахунків ображених ним діячів. У більшості випадків вияснення стосунків відбувалося на сторінках українських друкованих органів, як галицьких, так і наддніпрянських. Так, залюбки місце недругам М. Грушевського надавало львівське "Діло", яке із задоволенням містило критичні випади проти нього. Як результат цього – "газетні війни" М. Грушевського з опонентами в 1908 та 1911 рр., які можна розглядати в якості однієї з предтеч відомого конфлікту в НТШ у 1913 р. і як свого роду пояснення ненормальності українців, підміченої П. Стебницьким (що винесено в епіграф) у листі до Є. Чикаленка в ході однієї з цих "війн" [13, 254]. Як саме українські громадяни намагалися зводити рахунки з М. Грушевським – цьому питанню і присвячено дане дослідження.

Окремі ситуації та сюжетні лінії конфліктів М. Грушевського з опонентами мають свою, і часом детальну, історіографію. Так, стосункам М. Грушевського та С. Єфремовича присвячені зокрема дослідження М. Антоновича [1] та І. Гирича [4], у яких відображено напружені взаємини обох діячів і їх вияв на сторінках української преси. Ряд цікавих зауважень щодо постаті М. Грушевського, його непростого характеру і особистих взаємин з українським громадянством, наддніпрянськими та галицькими діячами присвячені розвідки С. Квіта [15], Я. Грицака [6], ряд інших дослідженнях у галузі грушевськознавства, що так чи інакше торкаються життя і діяльності видатного українця.

У даному випадку основна роль відводиться інформації, наведеній у джерелах особового походження – спогадах безпосередньо причетних осіб, листування між ними, а також публіцистика – статті проти чи на користь політики, проваджуваної М. Грушевським насамперед у ЛНВ. Найбільш інформативними є щоден-

ник М. Грушевського за 1904-1910 рр. [5], щоденник Є. Чикаленка, у якому досить глибоко описані взаємини як з М. Грушевським, так і з його критиками (наприклад, з С. Єфремовим) [31], щоденник М. Шаповала для ілюстрації пояснення критики на адресу М. Грушевського, викликану виключно мотивом особистої образи [28], спогади безпосередніх учасників подій В. Дорошенка [32], Д. Дорошенка [11], О. Лотоцького [20], листування П. Стебницького та Є. Чикаленка, які особливо болісно реагували на непорозуміння між українськими діячами і т.д.

Про те, що вони були дійсно напруженими, такими, що мали виразний особистісний характер і багато в чому будувалися на непорозумінні, заздрості, елементарній неспроможності поставити інтереси громадянства вище власної безпідставної образи – свідчать полемічні статті в українських виданнях, спрямованих на дискредитацію і, відповідно, на захист М. Грушевського. Особливо багато їх було саме у 1908 та 1911 рр., що дало підставу об'єднати їх в одне ціле і представити у даному дослідженні.

Сама причина їх появи досить характерна для українських реалій – як влучно відмітив О. Лотоцький, "хто багато родить, той мимоволі наступає людям на ноги" [20, 153]. У цьому плані М. Грушевський зробив надзвичайно багато – як у Галичині, так і в Києві, куди він так "нахабно", всупереч волі поводирів українського громадянства у Києві, перевів ЛНВ у 1907 р. Щодо першої, пояснення прохолодного, а часто ворожого, ставлення до нього знаходимо у його активній громадській і політичній діяльності – "особливо боровся Грушевський з вузьким галицько-буковинським провінціалізмом, з чорно-жовтим патріотизмом галицько-буковинських політиків, що доходив чаом до сервілізму і в своїм загуменковим політиканстві тратив всеукраїнську перспективу. Намагання Грушевського отверезити галицько-буковинських матадорів, щоб не впрягатися у дишель австро-німецької політики, а оглядатися на загальноукраїнські інтереси й рахуватися зі становищем Наддніпрянщини, прихильно стрінуті опозиційно настроєною частиною галицько-буковинського громадянства, викликали велике обурення офіційних керівників галицько-буковинської політики..." [31, 533-534]. Проявом цієї прихованої боротьби стали критичні статті на адресу ЛНВ та його редакції, опосередковано спрямовані проти М. Грушевського його галицькими політичними антиподами – "Діло", інші галицькі видання із задоволенням містили такі, коли був привод хоч якось дошкулити занадто незалежному професору. У цій незалежності та у високому авторитеті Михайла Сергійовича і треба шукати головну причину того загострення настроїв проти нього з боку його політичних противників, яких було таки чимало у його – не лише в Росії, але і в Галичині [20, 152].

Крім авторитету, у М. Грушевського був досить важкий характер авторитарного складу – це відзначають дослідники і про це пишуть у своїх листах і спогадах ті, з ким йому доводилося працювати – його авторитарну

вдачу відмічали навіть ті, хто, на загал, підтримували з ним теплі і товариські відносини [6, 320], а це В. Дорошенко, О. Маковей, В. Стефаник, В. Гнатюк, О. Лотоцький, Є. Чикаленко та багато ін. Однак, що стосується аспекту академічної та публіцистичної етики, між М. Грушевським та опонентами була велика різниця – Михайло Грушевський свої публіцистичні статті підписував власним іменем і ніс за них повну авторську відповідальність, у той час як опозиція уживала "закаптурених" методів боротьби з Грушевським і воювала зброєю анонімних статей [4, 89]. Або ж використовувала образених "професіоналів" на кшталт С. Єфремова, І. Липи, Г. Хоткевича чи М. Шаповала, руками яких поширювалися чвари та інтриги, спрямовані проти керманіча ЛНВ.

Позицію київських "друзів" М. Грушевського і ставлення до нього знаходимо у листуванні Є. Чикаленка та, наприклад, Ф. Матушевського. Перший з них у листі до В. Винниченка писав: "...Взагалі погано. По всі лінії йде війна проти Грушевського. Побачили в йому серйозного конкурента на "булаву". Якось таки паскудна наша національна удача. Природженні анархісти. Поки під гнітом, то живуть і працюють майже одностайно, а тільки полекшає – зараз починається – руїна т. е. анархія... Гріхи тай годі! Я розумію класову боротьбу, але такої гнусної перевертати не можу, вона мені вивертає всю утробу. Сергій (Єфремов – Авт.), хоч і не претендент на перші ролі, але встряв у сю братоубийчу війну, очевидно, штовхнутий "претендентом" (Б. Грінченком – Авт.)... Не так обурює байдужість, несвідомість, як ота глуха опозиція своїх-же тільки через те, що не вони хазяїни, не їх воля і вони готові повалить справу, або хоч з руїн скласти пам'ятник геростратової слави" [29]. Ф. Матушевський, у свою чергу, знайшовши привід для розриву стосунків з М. Грушевським і ЛНВ у 1908 р., писав між іншим про те, що "...З самого початка, як може пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Києва, повели розмову про перенесення "ЛНВ" до Росії, я здається чи не один тільки й висловився за таке перенесення" [30, 65].

І справді, з перенесенням ЛНВ до Києва М. Грушевський опинився у ситуації, коли цим кроком він не догодив ні галичанам, ні київським лідерам українства, які вбачали в його особі авторитетного, а тому небезпечного конкурента їхнім замахам на лідерство. Привидляючись до М. Грушевського і його способу ведення ЛНВ на київському ґрунті у 1907 р., з початком нового, 1908-го року, люб'язні українські "Герострати" розпочали першу кампанію проти редактора і видавця єдиного на той час всеукраїнського журналу.

У 1908 році спостерігаємо різкі негативні зміни у ставленні до ЛНВ і його редактора М. Грушевського. Опонентів вистачало як у Галичині, так і у підросійській Україні. Щодо останніх Д. Дорошенко писав у своїх спогадах, підкреслюючи наявність трьох центрів тяжіння українського громадянства Києва – М. Грушевського, Б. Грінченка та В. Науменка, які "...всі троє були люди сильної, автократичної вдачі, і особисті відносини поміж ними були досить холодні" [11, 96-97]. С. Єфремов, будучи під великим впливом Б. Грінченка, був відповідно негативно налаштований проти М. Грушевського.

Він і почав першу хвилю атак на М. Грушевського і ЛНВ на початку 1908 р., розкритикувавши журнал на сторінках газети "Киевские вести". Як вказав у своєму щоденнику Є. Чикаленко, він не давав С. Єфремову "разделять" ЛНВ і М. Грушевського у "Раді", і той використав для своєї особистісної критики російське видання, розкритикувавши і журнал, і його редактора [31, 18], пишучи зокрема про те, що "...опаснее всего быть может, то наивное и не совсем скромное самодовольство, какое

обнаруживает редакция "Л-н вестника" (см. статью проф. Грушевского "До наших читателей" в XI кн.), так как оно ослабляет надежду на то, что по крайней мере в будущем журнал выравнивается" [12]. Характерно, що у своїй більшості українське громадянство висловило обурення з цього приводу, але не фактом цькування поважного часопису його колишнім співробітником, не відверто особистісною критикою на адресу ЛНВ, а тим, що С. Єфремов використав для цього російськомовне видання. Як відомо зі щоденника М. Грушевського та інших джерел особового походження, виступити проти ЛНВ С. Єфремов збирався ще у середині 1907 р., причому на сторінках цього журналу, однак закладена ним інформаційна бомба вибухнула пізніше, ставши каталізатором наступних подій, у яких переможців не виявлено – коли сторони поливають один одну брудом, чистим не залишається ніхто, а з прибутком звалишається третя сторона. У даному випадку це російські і малоросійські націонал-шовіністи, для яких такі чвари між українцями були справжнім дарунком долі.

"Огляд" С. Єфремова став поживним середовищем для численних нападок на М. Грушевського і критики його громадської і видавничої діяльності. Стурбовані монополюючим становищем ЛНВ, опозиційні кола виплеснули масу критики на М. Грушевського, у якій окремі розумні зауваження губилися за масою дрібних претензій, які виставляли М. Грушевському його опоненти. Сам Михайло Сергійович теж не залишався у боргу і, хоч аж його не вмовляв Є. Чикаленко не друкувати відповідь – "...я довго відмовляв Грушевського, щоб не друкував цієї статті, бо це не відповідь по суті, а виказування мотивів, з яких Єфремов написав гостру критику на "Л.-Н. Вісник", але жінка та брат Грушевського стояли на тому, щоб друкував" [31, 19-20]. Сам образений втаївся до останнього, але все-таки вирішив написати – "...я рішився друкувати – однаково ворожнеча єсть повна" [5, 21].

Його відповідь критикам була дуже емоційною – він згадав і про те, що "...коли, не підозріваючи сих планів, я восени 1905 р. предложив сим кругам проект перенесення до Києва "Літературно-наукового вісника", річ зрозуміла – вийшла мені звідти резолюція – "сидіти і не рипатися" [10, 63], у такий спосіб показавши всю глибину протиріч між ним, галичанином, і підросійськими, київськими поводирями українства. А головне – чого йому не міг пробачити С. Єфремов (і всі "грінченківці") – він показав мотивацію своїх критиків у відверто негативному сенсі, звинувативши їх у тому, що "...цілому українському культурному життю 1907 р. видане при всім чеснім російським народжі свідоцтво убожества, testimonium paupertatis – хіба за ту провину тільки, що се культурне життя в минулім році вийшло з-під проводу київських іванів івановичів" [10, 64].

Про те, що ні С. Єфремов, ні М. Грушевський не були правими в цій ситуації (один почав, інший не зміг промовчати), свідчить реакція П. Стебницького, який писав Є. Чикаленку "...сумні Ваші всі останні звістки про київські настрії, дуже сумні. Нехай уже собі Грінченко, йому й Господь велів знаходити вітиху за власну неталановитість і особливо болючим самолюбстві. Але ж Єфремов? Невже й його вкусила грінченкова бацила? І тепер, мабуть, піде писать губернія! "Киевские Вести" на "Л.-Н.Вісник", а "Вісник" на "Вести"! ...А стаття Грушевського в "Віснику" вже занадто гостра – і без потреби говорить про ті мотиви, для яких, власне, досі не було певного матеріялу в пресі; виходить, він вже сам перший підносить прапор гурткової боротьби..." [13, 74-75]. Добре, що Є. Чикаленко зумів зупинити

наростання конфлікту, не давши С. Єфремову друкувати його "відповіді" у "Раді".

Очевидно, про існування цього листа навіть не здогадувався І. Копач, який, у такому випадку, може посоромився втручати у цю полеміку. Але так не сталося – у № 24 "Діла" за 1908 рік було вміщено його статтю, у якій автор не вихваляв ЛНВ, а критикував за окремі вади: відзначаючи, що журнал у цілому відповідав задекларованій М. Грушевським програмі та схвалюючи політику редакції щодо того, що автори журналу мали друкуватися лише під власним прізвищем, а не псевдонімом, І. Копач писав про те, що у журналі міститься багато речей без жодного розумного змісту, а іноді навіть зі шкідливим змістом. Автор зауважив ЛНВ, що його напрям вирізняється анархічністю, журнал часто публікує твори аморального спрямування; і не може задовольнитися лише претензією на цікавість. І. Копачу прикро було бачити в ЛНВ "речі без усякого розумного змісту, а іноді зі змістом для історично корисного життя народу зовсім шкідливим – Іван Федорченко "Хиба?"; Михайло Жук "Дора..." [16, 2], забуваючи про те, що журнал видавався не тільки для критиків, а для усього українського громадянства і що про смаки, як то кажуть, не сперечаються – що не подобалося Копачу, не обов'язково не подобалося усім іншим читачам.

У № 26 "Діло" надрукувало відповідь на критику І. Копача, яку підписав співробітник ЛНВ М. Лозинський. Він, оголосивши І. Копача моралізатором, писав, що журнал призначено не для дітей, а тому він може друкувати ті твори (В. Винниченка), у яких підіймаються статеві питання. М. Лозинський наголосив на тому, що ЛНВ – безпартійний орган, а тому закид з приводу анархізму недоречний, оскільки журнал його не поширює, а містить [19, 1].

Голоси Копача і йому подібних знавців того, як треба видавати ЛНВ, не були поодинокими. Одночасно М. Грушевського і його журнал критикували у тій чи іншій мірі й інші українські часописи. Досить часто ця критика мала під собою певні підстави, коли критики прагнули не задовольнити власні амбіції, а намагалися показати, а не вигадати хибні журналу. Декілька статей подібного змісту було опубліковано С. Петлюрою на сторінках київського соціал-демократичного тижневика "Слово".

У першій з них автор, даючи характеристику ЛНВ у 1907 році, поставив під сумнів прагнення журналу бути всеукраїнським органом. Таке завдання, на його думку, ЛНВ не зміг виконати, оскільки це неможливо хоча б з ідейного боку – українське громадянство, поділене на різні течії, не могло бути єдиним у тому, щоб підтримувати саме це видання [22, 9].

Наступну звернення С. Петлюри до теми ЛНВ були набагато агресивнішими. Журнальну тему він піднімав опосередковано, через призму ставлення "Ради" до ЛНВ, проти методів якої була спрямована стаття "Критика чи деморалізація" [23]. У ній С. Петлюра писав, що "Рада" є єдиним українським органом, у якому постійно публікуються огляди ЛНВ. Ці огляди, однак, лише зібрання дифірамбів на адресу журналу та його редакції, для якої абсолютно все у "Вістнику" представляє поважний інтерес. Критикуючи "Раду", С. Петлюра опосередковано критикує й ЛНВ. Називаючи відверто підлабузницьку, на його думку, політику "Ради" по відношенню до ЛНВ шкідливою та нікчемною, С. Петлюра звернув увагу на ті аспекти, які привели до появи численних випадків нещадної критики на адресу ЛНВ та М. Грушевського у 1910-1912 рр. – він писав, що на подібному ґрунті в українському громадянстві виростають такі явища, як "преклоненіє" перед авторитетами, захоханість у форму, переоцінка власних сил і т.д. Сказа-

ним С. Петлюра не доводив, що ЛНВ не має жодних достоїнств. Навпаки, він застерігав редакцію журналу від того, аби такі "огляди" мали місце, оскільки вони поливають рясним дощем похвали той ґрунт, на якому виростає сліпа самозакоханість [23, 4-5], у якій М. Грушевського згодом не без підстав звинувачували.

Усі ці моменти (яких набагато більше) засвідчують те, що українське громадянство ще не було готовим (і сьогодні, мабуть, теж не готове) для того, аби об'єктивна критика знайшла собі шанувальників. Наведена вище і наступні полеміки дають змогу пересвідчитися, що будь-яка оцінка видавничої діяльності М. Грушевського переходила у площину зведення рахунків, а особливий їх гостроті сприяв і сам М. Грушевський, і співробітники його часописів, вважаючи потрібним на кожен закид давати не менш гостру відповідь – вони разом не тільки захищали М. Грушевського як редактора та видавця ЛНВ, але й виступали адептами унікальності і неповторності всеукраїнської місії цього видання.

Особистісний характер випадів проти ЛНВ і М. Грушевського особливо стає помітний, коли пильніше придивитися до самих критиків – найбільше журнал і редактора критикували ті, хто певний час співробітничали з ними, а потім припиняли цю співпрацю і ставали затятими опонентами і завзятими критиками незалежно від причин розриву стосунків. Найбільш яскраво це підтверджує приклад М. Шаповала – С. Єфремов, Ф. Матушевський, Г. Хоткевич хоча б мали для цього певні ідеологічні, літературні чи концептуальні підстави. Сам же М. Шаповал, один з найбільш плодотворних співробітників ЛНВ і "Села" у 1909-10 рр., після розриву стосунків з М. Грушевським чомусь надзвичайно гостро критикував його на сторінках "Української Хати", редактором якої був з часу її заснування у 1909 році. Причину знаходимо у його щоденнику, де записано "...У ЛНВ друкував два роки статті і рецензії. Восени (мабуть 1910) хотів позичити у Груш. 100 руб. – він відмовив через "брак грошей". Я розірвав стосунки з ЛНВ" [25]. І як після цього сприймати критику М. Шаповала на адресу ЛНВ, "Засіву" та їх редактора і видавця у наступні роки? – Мабуть, відповідь очевидна...

Усі ці дріб'язкові образи і заздрість складали свого роду замкнуте коло, у тенетах якого билися і провадили своє досить непомітне для широких людських мас життя багато українських діячів поч. XX ст., які не мали особливих сподівань на вихід на першорядні ролі. Дрібні образи, примхи ображеного честолюбства, внутрішні ідейні суперечності та постійні чвари – це те, чим було насичене життя тих кількох тисяч українців, які намагалися відстоювати право на існування самих себе в межі двох імперій. Не маючи можливості гучно заявити про себе у загальноімперських масштабах, ображені "патріоти" не втрачали можливості хоч якось дошкулити тим, хто викликали їх неприязнь, на сторінках газет та журналів. Така "критика", звичайно, "...виявляє своє внутрішнє убожество, нездатність до тієї ролі, за яку вона береться: вона не піднімає розвитку громадянства на вищу щабель, а зменшує, знижує його, не привчає критично ставитись до творів літературних..." [23, 5], привчаючи до обмеженості, вузькості поглядів та думок, що так характерно відобразилося у конфлікті 1911 р.

Попри саму непринадність винесених на громадський розсуд чвар, полеміка 1911 р. стала однією з найбільш вагомих причин відходу М. Грушевського від справ у ЛНВ. Влаштована його опонентами на сторінках "Діла" дискусія була підхоплена спростуваннями його прихильників на сторінках газети "Рада". Сам М. Грушевський теж, як і до цього, не змовчав і додав напруги у з'ясування стосунків. Усі конфліктуючі сторо-

ни не вибирали засобів, опускаючись на рівень нещадної особистісної критики.

Старт полеміки започаткувало львівське "Діло", опублікувавши у січні 1911 року статтю Г. Хоткевича "Літературно-Науковий Вістник", у якій дуже різко розкритикувано і журнал, і М. Грушевського, і всіх працівників видання. Автор статті повідомив громадянству сенсаційну новину – про значну деградацію журналу після перенесення до Києва. Про це свідчило, на його погляд, те, що коло співробітників журналу зменшилося, а редакційна думка журналу мов би вмерла, ніби хто редагував журнал між іншою працею і лише для того, щоб втримати журнал у власних руках (явний натяк на М. Грушевського – Авт.) [26, 1]. Головною мішенню М. Грушевського вибрано було навмисно. Г. Хоткевич писав, що раніше ЛНВ був більш різномірним за змістом, а тепер (1911 р.) можна було наперед знати, хто і що в ньому напише. Особливу увагу автор приділив відділу критики, зокрема рецензії на "Історію" М. Аркаса. На думку Хоткевича, Аркас міг би жити довше, але редакція журналу вкоротила йому віку, надрукувавши в ЛНВ рецензію В. Липинського на його працю. Коли простежити за ідеями Г. Хоткевича, стає очевидним, що він не намагався показати вади ведення журналу, а вказував на М. Грушевського як основного винуватця занепаду колись змістовного і цікавого видання. ЛНВ, як він вважав, мав лише недоліки, втратив свій вплив – виною цьому був брак редакційної роботи. Хто був редактором Г. Хоткевич теж начебто не знав – "...хто тепер редагує Вістник – невідомо. Се якесь державна таємниця. Знають люди, що "на редакцію відповідає" раз Фотій Красицький, маляр, раз Сергій Веселовський, – за львівське видання відповідає В. Панейко. Але чи вони являються і фактичними редакторами чи особами для відсиджування еventуальних кар невідомо нікому" [26, 2] – хоча кому як не Хоткевичу було знати, кому він прислав свої праці для вміщення на сторінках журналу!

До його голосу приєднався ще один ображений М. Грушевським "правдоборець" І. Липа, який написав статтю про те, як погано журнал ставиться до своїх співробітників, особливо ж непокоїли автора дивні відносини редакції журналу з письменниками, яких та просто виганяла з ЛНВ. Він і сам став жертвою внутрішньоредакційних інтриг, внаслідок чого змушений був припинити участь у ЛНВ [18, 3]. Таким чином, на погляд Г. Хоткевича та І. Липи, занепад був повний.

Не зважаючи на очевидний особистісний характер критики, замість того, щоб якось припинити цю дивну війну між загалом шанованими українськими діячами, у справу втрутилася редакція "Діла", яка запропонувала своїм читачам вести на тему ЛНВ дискусію. У статті "Журнал і публіка" редакція помістила декілька міркувань з приводу ставлення галицького суспільства до журналу. Домінуючою була думка про те, що пан Хоткевич правий – "всі висказались, що причиною тої неохоти не є п'єси Винниченка, а що інше, головне те, що зазначив п. Хоткевич, що у Вістнику все йде по якомусь сталому шаблону, що він занадто сухий, не різномірний, заокостенілий" [14, 4].

М. Грушевський як редактор ЛНВ не залишив поза своєю увагою спроби опонентів виступити проти нього на сторінках "Діла". Свою реакцію він опублікував у 2 кн. ЛНВ за 1911 рік у черговій статті "На українські теми": "чергову канонаду по нашому журналу і його редакції розпочала галицька фабрика суспільної opinii, поставивши різні обвинувачення, від порнографії до невизначеності редакторів. Кожен з сих привітів зокрема не новий, але вони особливо виразно змалювали обстановку, в якій доводиться сповняти завдання, при-

йняте на себе нашим журналом" [8, 391]. Ініціаторами виступу для нього стали адепти галичанства, а не виконавці їх волі – "Не можу сумніватися в тім, що так довго, поки лінія політики принципіальної і радикальної, котру веде сей журнал, буде стрічатися з крученими ходами нинішньої опортуністичної політики галицьких націоналів, а поклик до ширших горизонтів і глибшого розуміння національних інтересів буде входити в дорogu короткозорому політиканству нинішнього дня, доти в запасі редакції "Діла" все знайдуться невдоволені ЛНВ літерати, яка б не була редакція сього журналу і які б не були прикмети його літературного чи белетристичного матеріалу. ...грання на міщанських і реакційних інстинктах суспільності і специфічний тон, прийнятий в сій останній кампанії против ЛНВ, характеризують тільки сучасний курс галицького життя, котрий надають йому теперішні провідники галицької політики" [10, 306-307].

Виразник "волі галицьких націоналів" Г. Хоткевич продовжив обмін люб'язностями, відписавши декілька реплік у № 63 "Діла" за 1911 рік. Цього разу критик іронічно зауважив, що "...ЛНВ стоїть вище всякої критики і кожне критичне слово, яке б воно не було, буде продиктоване не інакше як злобою, заздрістю, міщанством і т.д. І не раз уже ЛНВ замість поважної відповіді розсилався цілим потоком більш-менш відвертої лайки на адресу опонентів. Сю почесну місію брав на себе часто густо публіцист М. Грушевський. Є, мовляв – журнал, який "сповняє своє завдання", і є люди, що в змові з реакційними властями думають лише про те, як пошкодити "поступовому" часопису. По одній стороні принципи і благородство, а по другій – низькі реакційні інстинкти і злоба. Весь світ наповнений ворогами редакції ЛНВ і так не рік, і не два, а ряд років консеквентно проводить той сам автор всюди одну й ту саму думку: по наших боці робота і культура, все, що роблять інші – міщанство, дрібна заздрість і безпринципність" [25, 3].

Як характерне між іншим відзначалося і те, що коли хтось насмілюється слово сказати проти ЛНВ – то одразу всі "опозиційні елементи тратять і барву, і індивідуальність і нараз зливаються в одну сіру брудну масу" – "Знов з розмаху попадаємо на той же одвічний "принциповий ґрунт", так наче би все, всі події і індивідуальні проявлення гинули в однім великим таємнім поході проти "редакції" ЛНВ. Чисто фантастична забава!". Справді фантастична – обидві сторони конфлікту, прагнучи на словах до єднання, сіяли ворожнечу і розбрат, кожен прагнув залишити останнє слово за собою...

Такі закиди, незалежно від ступеня їх об'єктивності, викликали зворотну реакцію не тільки в М. Грушевського, але і у інших представників українського громадянства, які були обурені таким відвертим цькуванням у "Ділі" шановного діяча. Це Є. Чикаленко, П. Стебницький, О. Лотоцький та ін., які намагалися об'єктивно підходити до в'яснення істини в суперечці. Є. Чикаленко, зокрема, надав місце захисникам М. Грушевського на сторінках "Ради". Будучи людиною розважливою, він відмовився підписати пропонований Ю. Тищенком (Сірим) протест проти статті Г. Хоткевича – "...я відповідаю, що на критику треба одповідать критикою, а не голословним протестом і не схотів підписати того протесту" [13, 253]. Ця ж інформація є і в його щоденнику, де він занотував, що "...Хоткевич матиме право сказати, що ми не виступаємо з критикою на його критику, а голослівно ганьбимо його (Хоткевича)" [31, 139]. Як результат, він дав місце для публікації спростувань Хоткевича спочатку О. Лотоцькому, а згодом В. Леонтовичу та Л. Старицькій-Черняхівській.

О. Лотоцький у своїх спогадах так писав про атмосферу конфлікту і участь у ньому: "...Михайла Сергієви-

ча всі ті напади дуже хвилювали, він загрожував зрезігнувати з своєї літературно-публіцистичної праці, і київські земляки були тим дуже занепокоєні. А як у Києві, де частіше перебував він, атмосфера теж досить була насичена неприхильними до його настроями, то х Київ за вернулися (здається, через Є.Х.Чикаленка) до мене, щоб взяв я безпосередню участь в санації тої таки досить заневищеної атмосфери – способом літературним. Тоді я написав до "Ради" статтю... Розуміється, не догодив сим покривдженному, який після того певний час дувся на мене" [20, 153-154]. Така стаття була опублікована в № 50 за 1911 р., де в різкій формі стверджувалося, що критика ЛНВ має характер особистого випадку [2].

Через два місяці (в кінці квітня) в №№ 95-96 "Ради" було надруковано ще дві статті полемічного характеру. Перша з них, авторства В. Леонтовича, намагалася спростувати звинувачення Г. Хоткевича, І. Липи та С. Павленка (С. Шелухіна), які прагнули довести занепад ЛНВ після перенесення його до Києва, зазначаючи, що опоненти не вибирали виразів у своїх працях: "...Не можучи докорити "Вістнику" за його напрямом, згадані критики тим завзятіше зняли галас про якийсь ніби занепад "Вістника", обвинувачуючи за те редакцію, власне проф. Грушевського. Він тобто порозгонив письменників і через те ніхто порядний, от хоч дд. Хоткевич, Липа, Сергій Павленко і т. д. не хотять друкуватися у "Вістнику". Відкидаючи звинувачення на адресу М. Грушевського, авторврешті робить логічний для ситуації, що склалася, висновок, що "...все ж не личить критикові піддаватися невгамовному гніву з особистих причин, аж так щоб давати несправедливу оцінку літературній праці Грушевського і "Вістникові" [17, 3].

У наступному номері "Ради" було вміщено статтю Л. Старицької-Черняхівської під заголовком "Літературні Герострати", у якій автор вказала на тих, хто, на її думку, є цими "геростратами" – все ті ж Г. Хоткевич, І. Липа та С. Павленко. З її слів випливало, що "...коли й на сонці є плями, то не можна допускати й думки, щоб редакція ЛНВ ніколи й ніде не робила помилки. Не робить помилки тільки той, хто нічого не робить... Ми знаємо, що з ЛНВ, дякуючи публіцистичним розправам проф. Грушевського, рахується російська преса – вона прислухається до нього, ми знаємо, що "Л. Н. В." щороку поширює коло своїх співробітників і читачів, що передплата на нього зростає, а не падає, і думаємо, що кожний згодиться з тим, що ЛНВ – наш кращий щомісячний журнал. ...Річ йде власне про те, щоб довести, що "Літературно-Науковий Вістник" під редакцією М.С. Грушевського не визнає елементарних правил етики в відносинах до авторів і до тих, хто хотів би служити суспільству через Л. Н. В.; що редакція українського журналу ЛНВ розминулася з етикою і світоглядом українського народу (?), топче тих людей, які соком свого мозку (!) годують українське суспільство (чи не забагато?) і, як це видно з поданих фактів, справді таки розігнала працівників" [24, 2-3].

Крім наведених, було ще чимало "дружніх" побажань і міркувань з приводу розвитку української часописів, і врешті-решт вдалося устами Г. Хоткевича у №№ 154-157 "Діла" за 1911 р. з'ясувати уявну причину непорозуміння, які примусили поважного діяча виступити проти М. Грушевського і ЛНВ. Він писав, що прихильники М. Грушевського навмисне "здіймали крик на поодинокі вирази моєї статті, а спеціально замовчували і ніде не сказали жодного слова про найголовніше, про що я говорив: ЛНВ мусить бути редагований редакційним комітетом, а не особою хоч би навіть такої міри як

д. Грушевський. А тепер за Франком повторю: "ЛНВ перестав бути органом громадянським, а зробився особистим органом теперішнього його редактора". А се значить, що властиво громадянського місячника на Україні нема. редакційний комітет повинен... вернути громадянству його орган" [27, 3].

Таким чином, всі ці образи, нагнітання атмосфери і т.д. слугували єдиній меті – задоволенню потреб українського громадянства. І не важливо, що ці люди говорили один одному і які речі писали... В кінцевому результаті, як нам відомо, М. Грушевський передав ведення ЛНВ в руки редакційного комітету з початком 1912 р. Але кому від цього стало краще??? ЛНВ дійсно, а не уявно, занепадав, М. Грушевський і його опоненти вкрай зіпсували стосунки і між собою, і в середовищі українського громадянства. Тільки потішили своє самолюбство тим, що не промовчали заради інтересів спільної справи, не зважаючи на те, що "...таке систематичне шельмування поважного діяча вже переходить за межі особистої справи" [13, 256].

От паскудна нація! – резюмував П. Стебницький і в цьому випадку з ним не посперечаєшся – вище наведені міркування не лише підкреслюють ту атмосферу неприйняття, у якій М.Грушевському довелося працювати в 1907-1914 рр., а й є характерною особливістю "дружньої" атмосфери українського громадського життя на поч. XX століття.

1. Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик, 1975. – № 1-2. – С. 91-99. 2. Білоусенко О. Теж критика. – Рада. – 1910. – № 50. – С. 1-2. 3. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892-1930. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. 4. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-их років XX століття // Український історик, 1996. – № 1-4. – С. 142-187. 5. Гирич І. Щоденник М. Грушевського (1904-1910) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-30. 6. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ // Український історик, 1991-92. – № 3-4 (1991); 1-4 (1992). – С. 319-332. 7. Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. – Кн. 1. – С. 188-193. 8. Грушевський М. На українські теми: Іще про наше культурне життя // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – Кн. 2. – С. 391-403. 9. Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ – 1908. – Т. 44. – Кн. 11. – С. 121-136. 10. Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редактор: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907-1914)". – Львів: Світ, 2005. – 704 с. 11. Дорошенко Д. Мої спомини. Про давнє минуле (1901-1914). – Вінніпег, 1949. – 168 с. 12. Єфремов С. Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские вести. – 1908. – № 1. – С. 1-2. 13. Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. // Упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с. 14. Журнал і публіка // Діло. – 1911. – № 41. – С. 3-4. 15. Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 61-70. 16. Копач І. Літературно-Науковий Вістник – всеукраїнський журнал // Діло – 1908. – № 24. – С. 1-2. 17. Леонтович В. Критикам Вістника // Рада. – 1911. – № 95. – С. 2-3. 18. Липа І. Ще про "Літературно-Науковий Вістник" // Діло. – 1911. – № 29. – С. 3-4. 19. Лозинський М. І. Копачу – декілька зауважень // Діло. – 1908. – № 26. – С. 1-2. 20. Лотоцький О. Сторінки минулого (ч. II). – Варшава, 1933. – 488 с. 21. Олесницький Є. Статистика національної свідомості нашої інтелігенції // Діло. – 1908. – № 6. – С. 3. 22. Петлюра С. З українського життя в минулому році // Слово. – 1908. – № 3. – С. 8-10. 23. Петлюра С. Критика чи деморалізація // Слово. – 1908. – № 42. – С. 3-6. 24. Старицька-Черняхівська Л. Літературні Герострати // Рада. – 1911. – № 96. – С. 2-3. 25. Хоткевич Г. Журнал і публіка // Діло. – 1911. – № 63. – С. 3. 26. Хоткевич Г. Літературно-Науковий Вістник // Діло. – 1911. – № 10. – С. 1-3. 27. Хоткевич Г. Серед благородних людей // Діло. – 1911. – № 154. – С. 3; № 157. – С. 3. 28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3563, оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 77. 29. ЦДАВО України. – Ф. 1823, оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 15-16зв. 30. Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Ф. 1235, оп. 1. – Спр. 634. – Арк. 64-69. 31. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – т. 1.: 428 с. іл. 32. Ясинський Б. Літературно-Науковий Вістник. Показчик змісту. Том 1-109 (1898-1932). – К.: Смолоскип, 2000. – 544 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10

АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ Й ПОЛІТИКА США ЩОДО КНР В АМЕРИКАНСЬКИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУСІЯХ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАЦІЙ Б. КЛІНТОНА (1993 – 2001)

Запропонована стаття є спробою охарактеризувати дискусію в американському суспільстві й політичному істеблішменті щодо американсько-китайських відносин й "китайської політики" США на початку пост-біполярної епохи.

The article is an attempt to characterize discussion, in the American society and in the American political establishment, about American-Chinese relations and the U. S. China policy at the beginning of the post-bipolar epoch.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. система міжнародних відносин зазнала радикальних змін: відбувся розпад радянського блоку й СРСР, зник другий полюс сили, біполярність зазнала краху. Почав формуватися новий міжнародний порядок, в якому домінуюча роль, безсумнівно, належала США як єдиній вцілілій наддержаві. З послабленням Росії зовнішня політика США, однак, зіткнулась з новими викликами: зростання ваги КНР в світових політико-економічних процесах, посилення зовнішньополітичного впливу об'єднаної Європи, проблема нерозповсюдження зброї масового ураження, посилення впливу ісламістських рухів тощо. Починаючи з 1990-х рр. більшість дослідників фіксують зростання світополітичного впливу Китаю, перетворення КНР на потужний глобальний економічний центр й поступовий вихід цієї країни на друге місце за розмірами економіки. З огляду на вищезазначене непересічний науковий інтерес становить дослідження американських концепцій політики щодо КНР за доби діяльності адміністрацій Б. Клінтона (1993 – 2001) з метою вивчення змін сприйнятті Китаю суспільством й політикоформуючою верствою Сполучених Штатів.

В працях З. Бжезінського, Дж. Коппера, Д. Лемптона, Дж. й Дж. Ліли, Р. Сінхи, Х. Меліка, К. Менгеса, М.А. Тарана, Ф. Фроста, О. В. Шевчука та інших авторів досліджується перебіг дискусій в США щодо відносин з КНР наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. [1, 2, 9, 14, 15, 20, 22, 17, 6, 10, 7]. Погляди згаданих дослідників на американсько-китайські відносини також важливі для розуміння природи суспільно-політичної дискусії в Сполучених Штатах стосовно "китайської політики". Побіжно даної теми торкаються дослідники А. Д. Богатуров, М. Мейснер, Дж. Гарвер та ін. [3, 16, 11]. Окремі події американсько-китайських відносин досліджуваного періоду висвітлені в роботах С. Батлера, К. Холмса, Ф. Мура та в інших працях [19, 18]. Проте, згадані дослідники не ставили своїм завданням вивчити проблему американської суспільної рефлексії на проблеми і динаміку відносин між двома країнами. Остання обставина спонукає до спеціального дослідження.

Дискусії стосовно перспектив американсько-китайських відносин й нової ролі КНР в пост-біполярному світі набули в США значного розмаху за доби діяльності адміністрацій Б. Клінтона (1993 – 2001). Радикальна зміна архітектури міжнародних відносин на початку 1990-х рр., наслідком якої став розпад СРСР й Варшавського блоку, історично вплинула на ставлення Сполучених Штатів до КНР. Після зникнення з політичної карти світу Радянського Союзу американське керівництво, а також провідні експерти, змушені були звернути увагу на вдале продовження економічної та військової модернізації в Китаї, та можливі міжнародно-політичні наслідки цього процесу [6, с. 3]. Б. Клінтон й представники його першої адміністрації (В. Крістофер (держсекретар), В. Лорд (помічник держсекретаря з регіону Східної Азії та АТР), К. Кемпбелл (заступник помічника міністра оборони з питань безпеки АТР) та ін.) дійшли висновку про доцільність проведення щодо КНР так званої полі-

тики "всеохоплюючого залучення", в рамках якої авторитарний Китай повинен був всіма можливими засобами включатися до справ світової спільноти, з розрахунком на те, що з часом його залежність від світового ринку і його зацікавленість в продовженні співпраці з міжнародними організаціями стануть природними перешкодами на шляху мілітаризації, агресивного зовнішньополітичного курсу, і врешті решт призведуть до позитивних зрушень й у внутрішньополітичній сфері. Політика широкого залучення КНР до активної, а головне відповідальної участі в розв'язанні конфліктогенних проблем міжнародного розвитку, на думку представників адміністрацій Б. Клінтона, була найефективнішою та найоптимальнішою моделлю американсько-китайських відносин. К. Кемпбелл підкреслював, що американці були "зацікавлені у сильному, надійному, стабільному і процвітаючому Китаї" [5]. До того ж, на думку президента Б. Клінтона, ізольований Китай створював би загрозу розколу Азії, що не відповідало зовнішньополітичній меті Сполучених Штатів. У своїх мемуарах президент підкреслював, що концептуальні підходи його адміністрації у зовнішньополітичній сфері мали на меті утвердження в світовій політиці пріоритету об'єднувачих факторів над факторами роз'єднання з метою залагодження регіональних конфліктів та створення світового співтовариства, здатного до мирного співіснування й активного співробітництва [4, с. 988-992].

В академічних колах США в 1990-х рр. розгорнулася бурхлива дискусія стосовно стану та перспектив американсько-китайських відносин та завдань "китайської політики" США, а також стосовно проблеми "китайської загрози" (останні погляди були викликані стрімким економічним піднесенням КНР та модернізацією армії цієї країни).

Прихильники ідей алармізму (пильності й недовіри до КНР) в своїх працях й виступах наголошували на загрозі, яку Китай створює американським національним інтересам. Визнаючи потребу співпраці США з КНР, останні звертали увагу на потребу стримування Китаю. Серед праць алармістів заслуговує на увагу монографія відомого дослідника Д. Коппера [9], а також розвідки Ф. Фроста, Ф. Мура та інших авторів [10, 18]. Д. Коппер, доводячи доцільність продовження продажу зброї Тайваню, як стримуючого для Пекіна чинника, рекомендував американському уряду одночасно працювати і над стимулюванням переговорного процесу між обома берегами Тайванської протоки. Д. Коппер підкреслював, що на процес діалогу між Тайванем та КНР Сполучені Штати впливають дотримуючись букви "Закону про відносини з Тайванем" [21] й намагаються бути рівновіддаленими від обох сторін конфлікту. Дослідник підкреслював, що Сполученим Штатам необхідно використовувати Тайвань як засіб стримування зовнішніх амбіцій КНР.

Характерними для більшості алармістів були погляди професора Хадсонівського інституту, колишнього експерта з міжнародних питань Конгресу США К. Менгеса. В своїй праці "Китай. Зріюча загроза" [17] згаданий автор акцентував увагу на зростанні військово-політичної та економічної потуги Китаю, роблячи висно-

вок про негативний вплив цих факторів на реалізацію американської зовнішньополітичної стратегії в Східній Азії. Аналізуючи російсько-китайські відносини 1990-х рр. в контексті їх впливу на геостратегічні позиції Сполучених Штатів у Східній Азії та світі в цілому, він називав РФ однозначним союзником КНР в протистоянні з США, зазначаючи, що російсько-китайська взаємодія може мати катастрофічні наслідки для американських національних інтересів й домінування Сполучених Штатів в світі. Дослідник зазначав, що в недалекому майбутньому Китай перетвориться на потужного суперника США на світовій арені. До прихильників ідей алармизму в досліджуваній період, на нашу думку, також належала більшість співробітників фонду "Спадщина" – провідного аналітичного центру консервативного спрямування та близьких до нього зовнішньополітичних експертів (С. Батлер, К. Холмс, А. Коуен, Х. Мелік, Дж. Гудбі та ін.). [19, 8, 22, 12].

Прикметно також, що в досліджуваній період, особливо після виборів в листопаді 1994 р. до Конгресу США (після яких вперше за 44 роки Республіканська партія отримала більшість в Палаті представників), багато експертів на слуханнях Конгресу з питань безпеки почали наголошувати на зростаючій "китайській загрозі" інтересам США в АТР та світі. Зокрема, професор стратегії й політики військово-морського коледжу Сполучених Штатів А. Велдрон в березні 1996 р. на слуханнях, які були присвячені ймовірному китайському виклику світовій безпеці, зазначав, що в міжнародному плані КНР стала чимось на зразок спекулятивного гравця в Азії, який використовує зброю, щоб загрожувати й залякувати країни від Японії й Філіппін до Тайваню. На думку експерта це розпочалось у 1995 р. з конфронтації в Південно-Китайському морі, продовжувалось під час криз в Тайванській протоці 1995 – 1996 рр. й може призвести до того, що Китай стане регіональною загрозою національним інтересам США та їх союзників в Азії. А. Велдрон рекомендував керівництву Сполучених Штатів військово стримувати комуністичний Китай й більш активно співробітничати зі своїми азійськими союзниками [23].

З ним погоджувався й С. Креймер (колишній директор з питань контролю над озброєннями, співробітник Ради національної безпеки в 1981 – 1987 рр.), який наголошував на зростанні російсько-китайської військово-політичної взаємодії, зазначаючи, що в 1993 р. КНР й РФ домовились не націлювати стратегічні озброєння й не використовувати збройні сили один проти одного, в той час як подібна угода, запропонована Пекіну адміністрацією Б. Клінтона, була ним відхилена [13].

На протипау алармістам, представники конструктивістського напрямку підкреслювали необхідність співпраці США з КНР та активного залучення останньої до справ світового співтовариства. Вони також акцентували увагу, передовсім, на позитивних аспектах американсько-китайських відносин й на потребі американського уряду знаходити компроміси з Китаєм щодо спірних питань (зростання дефіциту американсько-китайської торгівлі, "тайванська проблема", проблема стрімкої модернізації китайської армії, проблема поширення зброї масового знищення, дотримання прав людини тощо) й поважати національні інтереси останнього. Зростання економічного і політичного впливу КНР як на регіональному, так і на глобальному рівні, – на думку цих фахівців, – перемістило Китай у категорію дієвих міжнародних гравців і, таким чином, пришвидшило модернізацію зовнішньополітичної концепції США щодо КНР у 1990-х рр. Виконавчий директор Національного бюро азійських досліджень (м. Сіетл) Р. Еллінг та Е. Олсен (професор з питань національної безпеки і

азійських студій в Морському університеті післядипломної освіти, що підпорядковується ВМФ США), характеризуючи перспективи відносин між Сполученими Штатами та Китаєм на початку 90-х років ХХ ст., підкреслювали: "Американські політики повинні оцінювати китайський виклик неемоційно і об'єктивно. Незалежно від того подобаються чи не подобаються Б. Клінтону лідери Пекіна, він повинен буде торгуватися з ними з широкого діапазону політичних питань, питань безпеки та економіки [7, с. 138]". На думку згаданих експертів, "сильна національна гордість, відчуття незалежності і потужний потенціал держави повинні спонукати американців сприймати Китай серйозно і проводити більш послідовну політику [7, с. 138 – 139]". Підтримав їх в такій оцінці перспектив розбудови американсько-китайських відносин й Г. Кіссінджер: "Протягом значної частини своєї історії Сполучені Штати були насправді однією з багатьох націй, а не абсолютною наддержавою. Підйом інших силових центрів: Західної Європи, Японії і Китаю – не повинен турбувати американців. В кінці кінців, спільне використання світових ресурсів та розвиток інших суспільств і економік було типовим американським завданням ще з часів "плану Маршалла" [7, с. 139].

На позиціях конструктивізму стояв й відомий американський дослідник Д. Лемптон, який подав ґрунтовний аналіз американсько-китайських відносин наприкінці ХХ ст. в монографії з образною назвою "Ліжко одне, але сніг різні. Американсько-китайські відносини у 1989 – 2000 рр." [14] Автор значну увагу приділив описові американських зовнішньополітичних стратегій щодо КНР, спрямованих на "всеохоплююче залучення" останньої. В праці робиться наголос на важливості позитивного характеру двохсторонніх відносин як для американської, так і для китайської сторони. Наголошено на значній відмінності в проведенні "китайської політики" США між законодавчою владою, яка, в цілому, досить критично ставилась до співробітництва уряду США з авторитарним урядом КНР, критикуючи останній за порушення прав людини, тиск на керівництво Тайваню, розповсюдження зброї масового знищення, заниження курсу юаню щодо долару США тощо, й виконавчою владою, яка прагматично налагоджувала співробітництво з лідерами Китаю, тримаючись курсу на стратегічне партнерство.

Серед публікацій конструктивістів увагу також привертає праця дослідника М. Мейснера "Ера Ден Сяопіна" [16]. В ній ретельно проаналізовано персональний вклад Ден Сяопіна в процеси трансформації постмаоїстського Китаю з відсталого аграрної країни у країну з найбільш швидко і стабільно зростаючою економікою в світі. В монографії подається аналіз американсько-китайських відносин, наголошується на взаємній вигідності економічної та політичної взаємодії двох країн.

Представником конструктивістського напрямку, на нашу думку, був й відомий американський дослідник Дж. Гарвер, автор монографії "Китай та Іран. Історичні партнери у постімперському світі" [11]. В окремому розділі праці, який було присвячено впливу китайсько-іранських відносин на американську зовнішню політику, автор торкнувся надзвичайно важливої для США теми поширення зброї масового знищення, наголошуючи на необхідності більш активної співпраці США з КНР щодо цього питання.

До конструктивістів, на нашу думку, слід віднести й відомого американського державного діяча і стратега З. Бжезінського. У своїй резонансній праці "Велика шахівниця. Панування Америки і його геостратегічні імперативи" [1] вчений проаналізував стан й перспективи американсько-китайських відносин, сформулювавши рекомендації щодо реалізації "китайської політики"

Сполучених Штатів. Зб. Бжезінський зазначав, що "Китай має розглядати Америку як свого природного союзника. На відміну від Японії чи Росії, Америка ніколи не мала територіальних замірів щодо Китаю і, на відміну від Великої Британії, вона ніколи не принижувала Китай" [1, с. 245]. Автор "Великої шахівниці" підкреслював, що Сполучені Штати мають з повагою ставитися до Китаю й активно допомагати останньому інтегруватися до світової системи, визнавши в майбутньому китайську сферу впливу у Східній Азії з метою створення міцної "євразійської структури геополітичного примирення" [1, с. 244 – 245]. З. Бжезінський, незважаючи на критику антиамериканізму китайського керівництва, наголошував, що лише американсько-китайське стратегічне партнерство здатне забезпечити стабільність в Євразії [1, с. 202 – 206]. Зазначаючи, що існує деяка ймовірність створення китайсько-російського чи китайсько-ірансько-російського союзу, спрямованого проти американської гегемонії в світі, відомий політолог наголошував на малоймовірності такого розвитку подій, підкреслюючи, що і Росія, і Китай потребують економічного й науково-технічного співробітництва з США [1, с. 72 – 73, 202]. Нарешті необхідно наголосити, що, на нашу думку, політика клінтонівського Білого дому щодо КНР ґрунтувалась насамперед на ідеях зрозумілих і близьких конструктивістам. Останнє, однак, не дає підстав відкидати те, що у рішеннях, які мали не публічний характер, Б. Клінтон і його урядове оточення враховували "алармістські" застереження.

Таким чином, експурс в історію формування американських настанов щодо Китаю за доби діяльності адміністрацій Б. Клінтона (1993 – 2001) дозволяє зробити висновок, що найістотнішими ознаками цього процесу було прагнення підпорядкувати "китайську політику" глобальним інтересам США в пост-біполярному світі, а, з іншого боку, використати КНР у "міжфракційній" боротьбі в середовищі політикоформуючої еліти. Наявні сьогодні у нас джерела дозволяють зробити висновок про те, що поділ на "конструктивістів" й "алармістів" мав серед експертів досить виразний характер, проте, отождолення цих напрямків з котроюсь з основних політичних партій було б невинуватим. Дві аналітичних школи по різному дивились на Китай через те, що їх представники по різному сприймали можливість США запобігти загрозам з боку Пекіну, а також через відмінності у баченні глобальної ролі Америки. Натомість дослідники мають зацікавитись порівняльним аналізом не лише двох аналітичних шкіл, але і двох американських урядових стратегій щодо КНР: стратегії "всеохоплюючого залучення", яка реалізовувалась за часів президентства Б. Клінтона й стратегії "стримування через інтегра-

цію" ("стримування через залучення"), яка реалізовувалась адміністраціями Дж. В. Буша з метою виявлення найбільш оптимальної стратегії побудови американсько-китайських відносин в майбутньому.

1. Бжезінський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 256 с. 2. Бжезінський З. Ещё один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / З. Бжезінський; пер. с англ. Ю. В. Фирсов. – М.: Международные отношения, 2007. – 237 с. 3. Богатуров, А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945 – 1995) / Институт США и Канады РАН. – М.: Конверт. – МОНФ, 1997. – 352 с. 4. Клинтон У. Дж. Моя жизнь / Пер. с англ. – М.: Алипина Бизнес Букс, 2005. – 1088 с. 5. Обеспечение безопасности в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Интервью с К. Кемпбеллом, заместителем помощника министра обороны по вопросам безопасности Азиатско-Тихоокеанского региона [Электронный ресурс] // Электронный журнал Информационного агентства США. – Т. 3, № 1. – январь 1998 г. – Режим доступа: <http://www.usinfo.state.gov/journals/itps/0198/ijpr/ijpr0198.htm>. – Загл. с экрана. 6. Таран М. А. Вплив демократизації на Тайвані на зовнішню політику США в Східній Азії в 1990-і рр. – К.: Т-во "Знання України", 2002. – 40 с. 7. Шевчук О. В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини: Монографія. – Миколаїв: ТОВ "Фірма "Ліон", 2008. – 448 с. 8. Cohen A. Promoting Security, Prosperity and Freedom. – Issues 2002 [Electronic source] // A. Cohen. – Access mode: www.heritage.org. – Title from a screen. 9. Copper J. Words across the Taiwan Strait: A Critique of Beijing's White Paper on China's Reunification. – Lanham: University Press of America, 1995. – 138 p. 10. Frost F. The United States and China: Containment or Engagement? [Electronic source] // F. Frost. – Access mode: www.afp.gov.au/library/pubs/cib/1996-97/97cib5.htm. – Title from a screen. 11. Garver, John W. China and Iran: Ancient Partners in a Post-imperial World. – Washington: University of Washington Press, 2006. – 401 p. 12. Goodby J. Disarmament and Security Issues in the Asia-Pacific Region. United Nations Department for Disarmament Affairs. – N.-Y.: United Nations, 1992. – 76 p. 13. Kraemer, Sven F. (Former Director of Arms Control, National Security Council Staff, 1981 – 1987). Hearings before the Foreign Relations Committee of the United States Senate. June 6, 1996 [Electronic source] // Sven F. Kraemer. – Access mode: http://www.fas.org/spp/starwars/congress/1996_h/s960606b.htm. – Title from a screen. 14. Lampton, David M. Same Bed, Different Dreams: Managing U. S. – China Relations, 1989 – 2000. – Los Angeles: University of California Press, 2001. – 497 p. 15. Lilley, James, Lilley, Jeffrey. China Hands: Nine Decades of Adventure, Espionage, and Diplomacy in Asia. – N.-Y.: Public Affairs Books, 2004. – XIII, 417 p. 16. Meisner, Maurice J. The Deng Xiaoping era: an Inquiry into the Fate of Chinese Socialism, 1978-1994. – N. Y.: Hill and Wang, 1996. – 544 p. 17. Menges, Constantine C. China. The Gathering Threat. – Nashville, Tennessee: Nelson Current, 2005. – 553 p. 18. Moore, Frank W. China's Military Capabilities. // Frank W. Moore. – Access mode: <http://www.comw.org/cmp/index.html>. – Title from a screen. 19. Priorities for the President / Ed. by Stuart M. Butler and Kim R. Holmes. – Wash., D. C.: The Heritage Foundation, 2001. – 363 p. 20. Sinha, Radha. Sino-American Relations: Mutual Paranoia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 464 p. 21. Taiwan Relations Act. 1979 [Electronic source] // Official Website of the American Institute of Taiwan. – Access mode: http://www.ait.org.tw/en/about_ait/tra/. – Title from a screen. 22. The Roles of the United States, Russia and China in the New World Order / Ed. by Hafeez Malic. – N.-Y.: St. Martin's Press, 1997. – 333 p. 23. Waldron, Arthur N. Testimony on Security Challenges: China. Hearing before the National Security Committee of the United States House of Representatives. March 20, 1996 [Electronic source] // Arthur N. Waldron. – Access mode: http://www.fas.org/spp/starwars/congress/1996_h/wald0320.htm. – Title from a screen.

Надійшла до редколегії 17.02.10

А. Хомутенко, історик II категорії, що проводить НТР

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Б. ГРІНЧЕНКА НАПРИКІНЦІ 80-х РОКІВ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються політичні позиції Бориса Дмитровича Грінченка кінця 80-х років ХІХ ст. – початок ХХ століття; його участь в організації і діяльності Української радикальної партії; вплив Б.Грінченка на літературну боротьбу в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття).

The author of the article gives a full coverage of political positions of B.Grinchenko in the end of the 80-s years of the XIX-th century – the beginning of the XX-th century; his participating in organization and activity of Ukrainian radical party; Grinchenko's impact in the literary struggle in Ukraine (the end of the XIX-th – the beginning of the XX-th century).

Як не прикро це констатувати, але на даний час майже всі дослідники розглядали Бориса Грінченка лише з точки зору його літературної діяльності. Однак є цілий ряд дослідників які досліджували і досліджують Б.Грінченка як видатного діяча української політики та

культури, це зокрема С.Єфремов, Л.Бурчак, М.Плевако, С.Рудниченко, П.Стеблинський, М.Чернявський, О. Сахно, а що стосується сучасних досліджень, то виключне місце займають дослідження А.Г. Погрібного, Л.Козар та інші.

Доречно згадати про роки найбільшніх шукань Бориса Грінченка і обстоюванні ним наприкінці 80-х – на початку 90-х років позиції, що наближалися до настанов партії народовців, а іноді й були тотожні з ними. Деякий час письменник був переконаний у необхідності "підсилювати" цю партію і, як бачимо з народовської преси, "підсилював" її виступами, ідейне звучання яких імпонувало лідерам народовців. З тієї ж преси, яка була джерелом інформації Б.Грінченка в галицьких справах, літератор вичитував "анафеми" на ненависних народовцям радикалів мовляв, це люди виключно "зарозумілі, нетолерантні, агресивні", такі, що "маловажать національне питань", "маловажать патріотичні чувства", "руководяться ... космополітичними засадами" [29, С.58]. Певно не без впливу подібної інформації у одному з листів до Д.Ткаченка (1 квітня 1892 р.) Б.Грінченко відгукується про "найзавзятішого угодовця з народовців" [26, С. 7] – О. Барвінського – як про "одного з найкращих галицьких патріотів" [11]. Водночас у окремих його виступах початку 90-х років трапляються поодинокі упереджені висловлювання про радикалів, хоч, слід відзначити, письменник не поспішав повністю довіряти галицькій пресі та своїм знайомим народовської орієнтації. "Я через лад мало знаю галицькі й буковинські обставини скаржився він у листі до І. Липи від 22 січня 1893 р. – Я можу тільки догадуватися" [9].

Розібратися в суті міжпартійної боротьби, яка точилася в Галичині, нелегко було й багатьом іншим сучасникам Б.Грінченка – М. Коцюбинському, А.Кримському. Навіть Леся Українка у листі до М. Драгоманова від 17 березня 1891 р. писала, що лише з приїздом до Галичини вона належно зрозуміла політичну орієнтацію народовської партії. За її словами, до цього "в Галичині ми не знали уступовішої партії над народовців, бо про нову партію радикальську дуже мало чували та просто думали, що вона складається з двох-трьох чоловік, та й годі, і що вона не має жодного впливу на народ" [23, С. 84]. У цьому ж листі Леся Українка прогнозувала: невдовзі "наші люди (звичайне, не всі, а хто більше тямущий) перенесуть свої симпатії на радикалів".

Для Б.Грінченка цей процес виявився нелегким, тим більше, що в ці роки він жив у далекому, глухому селі. Треба було немало болісних роздумів, доки письменник почав усвідомлювати, за словами І.Франка, "що твориться поза кулісами, на котрих намальовані всякі народні святощі" [32, С. 269].

Тут необхідно відзначити незаперечний факт: між народовцями-консерваторами та представниками передової частини українського суспільства, в першу чергу радикалами, велася за Б.Грінченка боротьба. І. Франко, М.Павлик, М.Драгоманов не були байдужими до помилки письменника, різко й безжалісно його критикували, допомагали зайняти правильні позиції. Це доводить, що навіть наприкінці 80-х – на початку 90-х років вони не схильні були вбачати у Б.Грінченкові свого ідейного супротивника, виділяли переважаючі демократичні тенденції в його діяльності. Про одне із завдань, яке поставили перед собою організатори радикальної партії, недвозначно писав М.Драгоманов у листі до М.Павлика від 3 травня 1893 р.: "Головно я радий, що з Чайч[енком], Хв[аньком] і Араб[ажинським] вправимось до російських вакацій. Їй-богу, коли після сього всього молоді українофіли не будуть з нами, – то ми не винуваті і можемо сміливо вмирати. Або ми не вміємо говорити, – або вони не вміють розуміти" [27, С. 213]. З листування І.Франка, М.Павлика і М. Драгоманова видно, що вони уважно спостерігали за діяльністю Б.Грінченка, відзначали найменші зміни в його переконаннях, радилися, яким способом можна на нього вплинути.

Винятково великий інтерес стосовно цього являє лист М.Павлика від 22 березня 1893 р. до А. Кримського, що його останній одразу ж по одержанню переслав Б. Грінченку. Найбільше зацікавлює у цьому документі "суд" над Б.Грінченком, вельми корисна для нього критика. "По-моєму, – писав М.Павлик, – Чайч[енко] феноменальний чоловік, та у нього дві хиби – те що гордився й сидить у глухій куті глухого царства, той не може винирнути зовсім на поверхню людського всесвітнього руху, звідки ясніше видно й нашу укр[аїнську] мізерію: націоналістичний смітник. Друга хиба у Чайч[енка], по-моєму, те, що, замість піти в глиб справ та концентруватися, він розкидається на всі боки і через те нічого добре не вистудіює й не викінчить. Нехай би він дав удесятеро менше творів, та ліпших – добрих. А він, це бачу, може зробити – в нього є дар божий. А головне діло: знати, знати й знати, про що береться писати" [30, С.73]. Тут же Павлик переконував: "Не розумію, чому би всім справжнім укр[аїнським] поступовцям не мучитися коло "Народа". Особисті антипатії на бік. Не думайте, що між нами їх нема, а проте – діло перше!" [30, С. 74]. Дошкульній критиці піддано у листі народовські "народні святощі", зокрема "політику "Правди" на Україні. Ще через місяць М.Павлик через посередність А. Кримського звернувся особисто до Б. Грінченка. У листі від 22 квітня 1893 р. він повідомив, що надсилає д. Чайченку "Народ" і "Хлібороб" і просив його "писати дещо бодай до "Хлібороба" – прозу, вірші, замітки про фактичний стан справ у Росії."

Певну роль у наближенні письменника до позиції радикальної партії відіграв й А.Кримський. Свого часу – це відзначив І.Франко, який, осуджуючи "ліберальні ідеї" Б. Грінченка, писав відомому сходознавцеві: "А кореспонденції його з Вами я дуже рад. Не знаю, з ким він кореспондує на Україні, але міркую тільки, що його кореспонденція з нашими галичанами не може нічого спричинитися до зросту і розвитку його таланту і його критичної думки. А Ви, може, трохи загірєте його своїм огнем" [32, С. 322].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років А.Кримський, можливо, ще в більшій мірі, ніж Б.Грінченко, сам був ревним прихильником правлінської "святої народної корови", але згодом (за його словами, з лютого 1891 р.) [6], зокрема під впливом "живої течії" з листів Франка, зазнав такої ж еволюції, як трохи пізніше і Б.Грінченко. А.Кримський зізнався у листі до Б. Грінченка від 20-29 липня 1892 р.: "Я і не помічав тоді, що в ній (у народовській "Правді") слова "народ", "простий народ", "мужики" систематично замінюються словами: "наша ідея", "наша справа", "національність", "народність". "Неознаність, невиразність змісту часопису дозволяла мені вважати її за поступову" [6]. У просторих листах до Б.Грінченка А.Кримський переконував його, що "Народ" – "найдемократичніший і найпоступовіший од усіх руських видань", що "й на полі національності він робить більше прислуги українству, ніж присяжні націоналісти" [22, С.91], що, на противагу радикалам, у таборі народовців панує "сервілізм, наймерзенніший клерикалізм", що це середовище породжує лише "національних Держиморд". "Нам однаковісенько, – писав А.Кримський, – який Держиморда замкне нас у кутузку і на якій мові скаже, що права людини не про нас написані" [22, С.67]. Прагнучи "розвіяти ті брехні", яким Грінченко вірив зі "слів гал[ицьких] народовців", А.Кримський надсилає Б. Грінченкові журнали "Народ" і "Хлібороб" (з 1892 р.), а також твори М. Драгоманова, І.Франка, М.Павлика, М.Тучапського. В одному з листів маючи на увазі цензуру А. Кримський писав: "...в Москві... на

галицькі присилки ... призри не мають: от мої знайомі й користуються із цього" [29, С.62].

У результаті наполегливих переконань, а головне – під впливом самого життя у суспільно-політичних поглядах Б.Грінченка відбувалися принципові зрушення. Був час, коли, пересвідчившись, що радикали аж ніяк не належать до реакціонерів-космополітів, письменник почав ставити народовську та радикальну партію поряд, виступивши у своєрідній ролі "примирювача". Він навіть написав, було, відозву з закликом боротися за "поєднання" обох партій на ґрунті "позитивної праці" для народу і розпочав збирати під нею підписи громадських діячів [29, С.62]. Проте невдовзі погляди літератора на радикальну партію зазнали подальшого критичного перегляду. Показовий щодо цього лист до І.Липи від 22 січня 1893 р., в якому він визнав, що коли що й робиться для визволення народу з його нещасливого становища, "так роблять його тепер найбільше галицькі радикали". "Я признаюсь, – продовжував Б.Грінченко, – що, під впливом народовської преси, я, хоч і завсідги був прихильний до народних інтересів, про які клопочуться радикали, – на самих радикалів дивився трохи неймовірно. Я признаюсь в своїй помилці з радістю, бо це радість впевнитися, що маєш щирого приятеля там, де сподівався його не мати" [10]. У цьому ж листі Б.Грінченко стає на захист І.Франка, М.Павлика та М.Драгоманова, який народовці звинувачували в зрадництві та "опортунізмі": "Коли це "опортунізм", то у всякому разі такий, що робить користі не менше од "правовірства" багатьох народовців" [10].

Отже, визначаючи свою позицію в ставленні до галицьких партій, Б. Грінченко еволюціонував до симпатії таборів І.Франка, до "рішучої заяви радикальної програми політичної і соціальної" (М.Драгоманов), і це позначилося, зокрема, й на заключних розділах "Листів з України Наддніпрянської". Не випадково, до речі, письменник не пристає на пропозицію С.Смаль-Стоцького негайно видати цю працю окремою книгою. Розуміючи суперечливість свого виступу, він у серпні 1893 р. застерігав: "Я повиправляю, і тоді з цього можна друкувати, а без цього не передруковуюте" [12]. А в іншому листі зізнавався: "Жалкую, що написав їх ("Листи") так на швидку" [13]. Очевидно, Б.Грінченко переконався, що "виправляти" в "Листах" треба було досить багатенько й затратити на це чимало часу. Принаймні свого наміру він не здійснив, і за його життя окремих виданням "Листів" так і не з'явилися.

Зауважу, також що відхід письменника від "української Рутенії" (вислів М.Драгоманова) деякі діячі розцінили як зраду "українству". Ось один з таких фактів. Літературному загалу відомо, як 1892 р., "прислужившись" Олені Пчілці, О.Огоновський "прикрасив" свою "Історію літератури руської" образливим випадком проти Марка Вовчка, мовляв, як "нахабної кацапки". Ознайомившись з цим, у листі до І.Липи від 31 березня 1892 р. Б. Грінченко висловив своє обурення. "Чи не думаєте Ви, – писав, він, – що звати "нахабною" жінку за те, що вона як могла послужила своїм талантом нашій літературі, – це ганебна невдячність?... Не думаєте Ви нарешті, що не таким способом дійдемо ми до згоди з москалями?" [14]. Тут же Б.Грінченко повідомив про свій намір публічно виступити з протестом, пропонуючи І. Липі та О.Катренку поставити і свої підписи. У листі-відповіді І.Липа згодився з осудом подібної оцінки письменниці, але про вже підготовлену Б. Грінченком "Заяву" дипломатично промовчав [8]. Інакше сприйняв "Заяву" О. Катренко. "Ви вже забалакали про згоду з моск[аля]ми..!" – роздратовано відписував він Б.Грінченку 5 квітня 1892 р. – О tempora, о mores!" [7]. А сам Б. Грінченко

повідомляв, що Катренко зве його "Іудою [...]" і зрадником перед рідним краєм "за те, що в листі до І.Липи сказав, що таким способом, якого ужила О.Пчілка, "ми не досягнемо згоди з москалями" [15]. Відомо, що згадана "Заява" була надрукована в "Зорі" лише за двома підписами: М. Загірня, В.Чайченко. Тут вказувалося, що подібні виступи є не тільки образою видатної письменниці, а й засвідчують "нетолерантність до другого народу і, нарешті, просто нетактовність, бо річ видається так, мов би московку лають за те, що вона московка"; необхідно "дбати не про межинародне ворогування, а про межинародну згоду" [21, С.220.]. Такі міркування є показовими для розуміння національних поглядів Б.Грінченка.

З усвідомленням помилки в ставленні до радикалів Б.Грінченко майже припиняє надсилати свої твори до "Правди" й "Буковини", цікавлячись натомість у А.Кримського адресою органу радикальної партії – журналу "Народ". З його публікацій у цьому часописі варто назвати, зокрема, "Виступ П.Вартового над труною М.Драгоманова", надрукований у № 12 "Народу" за 1895 р. з таким вельми характерним застереженням М.Павлика: "Нагадаємо, що автор свого слова – один з найщільніших молодих українців – то ще недавній супротивник покійного" [24, С. 149]. Б.Грінченко оцінює тут М. Драгоманова як "політичного борця", "першорядного ученого та публіциста", чия "порада робітникам рідної землі ставала порадою і працівникам... інших народів, злучених до купи однією долею". Через те "і поляк, і білорус, і москаль, і кожен інший народ російський не може не дякувати Михайлові Драгоманову за ту оборону волі людської в Росії, що нею дихало кожне його слово". Аналогічна оцінка дається і в листі і в "Листі із Чернігова до редакції "Народа" по поводу смерті М.П.Драгоманова", де висловлено вдячність М. Драгоманову як вчителю, що допомагав "розібратися в сьогочасних питаннях і вийти із темряви вузького націоналізму [...] на широкую дорогу мирової думки і зостатись українцями" [24, С. 303.]. Подібні "адреси", задував учасник Чернігівської нелегальної "Громади" А. Верзилов, "як правило, всі" писав Б.Грінченко [5].

Не менш цікава для характеристики письменника й виголошена ним 9 березня 1895 р. на потаємному зібранні чернігівської громади доповідь "Нова сім'я", що була опублікована в № 7 "Народу" за 1895 р. і видана того ж року М.Павликом окремою брошурою. І самий факт її появи у "Народі", і визначальний зміст доводять, що потрапила вона на сторінки органу радикальної партії не випадково. "Мужицьке рабство – "кріпацтво", визначив тут Б.Грінченко, дарма, що "не записано в такій формі, як у старовину, на папері", насправді, хоч і в іншій формі, живе ще й досі, бо ж "суття" зосталося старе" [18, С.4]. Вістря своєї критики письменник спрямував проти самодержавної політики царату, заявивши про наближення "неминучої реформи соціально-економічної, що порівняє багатого і вбогого" й стане передумовою "межинародного братання" [18, С.13]. Винятково яскраво характеризує суспільний ідеал Б.Грінченка "розшифрування" ним мрії Т.Шевченка про "вольну, нову" сім'ю, яке він подає у цій доповіді: "Позникали межі державні, позоставалися тільки межі країнам – вони однакові з етнографічними межами; нема війська, тільки братерський межинародний суд; нема деспотів, рабів, – тільки вільні люди, що вільно собі отамання для порядку громадського вибирають; нема станів, тільки люди; нема робітників і нероб, – усі працюють, скільки в кого сили вистачить; нема багатирів і вбогих – усі рівно користуються з багатства природнього та з здобутків од своєї праці; жінка має однакові права з чоловіком; вільна думка, вільне слово, вільна ши-

рока освіта [...]; нема ні темниць, ні шибениць – самі школи та зрідка лікарні [...]. У цій великій уселюдській сім'ї і наша вкраїнська сім'я частиною – вільною, освіченою, щасливою" [18, С. 12-13]. Також в цій роботі Б. Грінченко зауважує, що "кращий громадський лад" можна здобути "не шаблею, не кулаком, а словом щирим, працею ідейною" [18, С.28]. Однак згодом у 1899 р. він критикував аналогічні погляди П.Куліша, зауважуючи, що автор "Чорної ради" "полагал, что улучшение их (трудящих) благосостояния произойдет путем гуманных филантропических уступок со стороны самостоятельного командующего класса" і "разрешение экономических вопросов ... ставил в зависимость не от законов экономики, а от распространения моральных истин". І далі : Куліш " в своём увлечении (захопленні культурництвом) упускал из виду, что в истории каждого народа бывают моменты и целые эпохи, когда только путём кровавых переворотов достигается лутшее будущее" [17, С.152].

З властивою йому чесністю в останнє десятиріччя свого життя Б. Грінченко самокритично відгукувався про позиції, які він раніше обстоював у ряді суспільно-політичних питань. Письменник рішуче відмежовувався від "хворобливого напрямку в українському громадянстві, який помітно було серед його наприкінці восьмидесятих та з початку дев'яностих років минулого віку і якого головним заступником можна вважати О.Кониського. Люди цього напрямку силкувались збуджувати і розвивати національне вкраїнське почуття тим, що гудили москалі, а хвалили свій народ, силкуючись доводити се нібито науковими доводами" [19, С. 152]. На думку Б.Грінченка, українському громадянству "треба, дуже треба" остерігатися виявив подібних тенденцій.

Такі заяви характеризують письменника як переконаного прихильника "межнародного братання", доводять, що він не проводить різниці між гнобителями "чужими" і "своїми", підтверджують обстоювану О. Білецьким думку про те, що Б.Грінченку "було не по дорозі" з буржуазними діячами. "Стара київська громада (Науменко, Леонтович, Грушевський та інші), писав О. Білецький, – ставилася до Грінченка з великою обачністю. Грінченко і компанія, на їхню думку, проповідують відібрати землю у поміщиків дурно. Вони "мало не намагаються палити панські садиби." Услід за російськими соціалістичними партіями вони стоять за бойкот Державної думи" [1, С.595].

У роки революції 1905-1907 років Б.Грінченко неодноразово виступав проти так званих "націоналістів-шовіністів", і показово, що бачив їх він саме в таборі української буржуазії, маючи, до того ж, на увазі не окремих представників цього табору, а "національні" буржуазні партії, що, мов гриби після "конституційного" дощу, množилися в той час по Україні. Коментуючи статтю австрійського соціал-демократа Е. Пернерсторфера "Національна та інтернаціональна ідея", письменник у "Додатку" до цієї праці висловлював обурення: як у Австрії, так і в нас... національними найлюбіше звали себе такі партії, яким справжній народ здався тільки на те, щоб над ім панувати та його використовувати" [25, С. 100]. Тут письменник провів чітку різницю між тими, хто відстоює "право національне во ім'я найреальніших і найпекучіших потреб сього справжнього народу", й тими самими представниками української буржуазно-поміщицької верхівки, котрі, як з гнівом, пише він, "ладні були задавити кожен рух вільної думки серед народних мас" [25, С. 100]. А в рецензії на книгу В.Устинова "Ідея національного государства", рішуче виступаючи проти "національно-державної ідеї", що її плекав царат своєю формулою "православіє, самодер-

жавіє, народність", літератор підкреслив: закликати "скидати ланцюги й кайдани національної ідеї", на чому наполягав В.Устинов, хибно, однак для того, щоб національна ідея не мала "в собі нічого "буржуазного, в неї слід вкладати "глибоко демократичний" зміст і розглядати її з погляду плебейських націй" [25, С. 147-148].

Винятково великий інтерес щодо цього складає щоденниковий запис Б.Грінченка від 1 січня 1908 р., де документальним матеріалом розвінчується поширене уявлення, ніби ліберальні тенденції в першій українській щоденній газеті "Громадська думка" (згодом – "Рада"), а також у журналі "Нова громада" обумовлювались участю в цих органах Б.Грінченка. Насправді ж, як дізнаємося із щоденника, було далеко не так, адже це навіть до початку виходу цих видань один з їх справжніх власників – В.Леонтович "самим прикритим і образливим способом" звинувачував Б.Грінченка та його дружину, що вони виставляють одну програму, а справді хочуть "проводити іншу" [31, С.122].

У щоденнику наводяться факти, які засвідчують, що Б.Грінченко повністю залежав від хазяїв видань, боровся з їхньою "убивчою для української преси політикою", не міг примиритися із створеною ними в "Раді атмосферою, в якій можна задуситися". Наслідком ідейних розходжень стало витіснення Б.Грінченка – "злого духу України", за словами видавців, і його дружини із заснованої ним же газети. "Видавці кажуть, що вони не хочуть мати в газеті таких людей, що палки в колеса будуть вставляти" [31, С.121].

Слід також зупинитися на причетності письменника до створення наприкінці 1904 р. Української радикальної партії. Крім Бориса Грінченка, до неї входили такі літератори, як В.Доманицький, М.Левицький, Ф. Матушевський, С.Єфремов та інші. Участь у ній Б.Грінченка була короткочасною. Ледве зародившись, Українська радикальна партія зазнала політичного банкрутства, а її рештки влилися в Українську радикально-демократичну партію. До речі, в тому, що політик з Б. Грінченка часом був досить наївний, переконує критика, яку він якось спрямував на адресу радикально-демократичної партії. Як і в колишній спробі примирити радикалів і народовців, велася вона з "надпартійних" позицій мовляв, і радикали-демократи, і соціал-демократи, і представники інших "поступових політичних течій" повинні припинити свої "партійні рахунки" й стати до спільної роботи в ім'я "будування того великого будинку нового ладу, серед якого не буде місця утискові й утисненому, експлуататорові й експлуатованому" [2].

Зауважимо, що практична роль, яку відігравав письменник в Українській радикальній партії пов'язувалась виключно з її видавничими заходами: він був одним з тих, хто при сприянні І.Франка організував у Львові вихід серії популярних брошур з позначенням на титульних сторінках "Видання Української радикальної партії".

У деяких брошурах, написаних Б.Грінченком та його дружиною, натрапляємо на принципової ваги моменти для характеристики еволюції письменника. Це стосується, скажімо, його орієнтації на визначальні засади відомої Українсько-руської радикальної партії (засновано в 1890 р.), одним з засновників якої був І.Франко. Це стосується і пропагованих Б.Грінченком для широких кіл трудящих "рецептів", деякі з них є досить показовими для розуміння його світогляду. Так в одній з брошур він наставляє: "Треба, щоб земля була не моя, не твоя, не його, а народна, щоб увесь народ нею порядкував. Тоді купувати й продавати землі не можна буде, а земля буде тільки за для тих людей які самі на їй робитимуть... Поки капіталіст хазяйнує над фабриками, заво-

дами, шахтами, – доті він робітника з неволі не випустить. Значить, треба так зробити, щоб капіталіст перестав бути хазяїном. За для цього треба повідбирати або повикупляти в капіталістів всі ті фабрики, заводи, робітні, шахти та інше таке і зробити, щоб хазяїном над усім цим був сам народ, щоб порядкували цим всім самі робітники" [33, С.6, 15]. Найважливішим методом боротьби у згаданих виданнях оголошувався страйк, а кінцевою метою – побудова соціалістичного суспільства. "Добре жити буде тоді, – стверджувалося у одній з брошур, – як буде лад соціалістичний" [20, С.32].

Безумовно, участь Б.Грінченка в Українській радикальній партії відповідала провідним засадам його світогляду – сильним і слабким. Переважання перших очевидне, та ясно й те, що глибокого розуміння перспектив визвольного руху йому бракувало. Як і раніше, в останні роки життя письменник продовжував наголошувати на особливій ролі інтелігенції, що покликана очолити "сім'ю борців" та привести її до соціального й національного визволення. В цьому впевненні Б.Грінченко виходив зі специфічних обставин української дійсності, насамперед з рівня самосвідомості народу.

В останні роки життя Б.Грінченко по-особливому сильно придивлявся до робітничого класу. Допоміжною справі "робочих" вважав він, наприклад, діяльність київського товариства "Просвіта", головою якого він був. Письменник пов'язував культурно-освітні заходи "Просвіти" з визвольним рухом, розцінював їх як такі, що сприяють зростанню свідомості "робочих мас". Не випадково на робітниче середовище, що мешкало на околицях Києва – Шулявці, Куренівці, Деміївці, були розраховані так звані "народні виклади" "Просвіти". У Б.Грінченка "проривалися" навіть твердження про робітництво як про силу, "передову на шляху до визволу робочих мас" [25, С.108], хоч, на його думку, поділ пролетаріату на Україні на різномовний – це причина, яка перешкоджає йому стати такою силою.

Як людина, що чесно прагнула іти в ногу з часом, Б.Грінченко в 900-ті роки виявляв посилений інтерес до соціалістичної літератури. "Коли б Ви знали ще які цікаві статті про національне питання, а надто соціалістичних авторів, – писав він В.Гнатюкові 4 грудня 1905 р., – прошу порекомендувати мені..." [28, С.135]. Прихильно відгукувався літератор про слова з "Маніфесту Комуністичної партії": "Ще й досі так стоїть, як сказано було в К[арла] М[аркса]: пролетаріат не має рідного краю" [3]. А в брошурі "Чого нам треба?" (розділ "Про робітників на заводах та фабриках") він популярно роз'яснює механізм капіталістичної експлуатації, згадуючи й теорію про додаткову вартість.

У цілому про марксизм Б.Грінченко у переважній більшості випадків судив не за творами його основоположників, а за тими інтерпретаціями цього вчення, на які він натрапляв у працях таких відомих соціал-демократів, як А.Бабель, Є.Пернерсторфер, К. Каутський. У 1906 р. він визнав: "Право кожної без винятку нації, яка почуває себе нацією, на вільне, незалежне життя признано тепер устами найвидатніших діячів соціал-демократії" [25, С.102]. Тобто опору для своїх національних поглядів він виявив зрештою, і в програмних заявах відомих діячів соціалістичного руху, що і стало одним з найбільш помітних здобутків його ідейної еволюції. Не випадково під впливом цього фактора письменник дедалі тверезіше осмислював ту роль, яку відіграють у процесі визвольної боротьби проблеми національного характеру. Звичайно,

реальне становище, в якому перебували український народ і його культура на початку ХХ ст., дозволяє зрозуміти, чому Б. Грінченку імпонувала думка німецького соціолога В.Зомберта (занесена ним у свій записник) [4] про те, що "всесвітня історія" обертається навколо двох антагонізмів: соціального і національного. Так само знайдемо конкретно-історичне пояснення Б.Грінченка стосовно того, що процес денаціоналізації є водночас процесом деморалізації та що національні проблеми можуть постаратися перед іншими тоді, коли нації як нації ніщо смертельно не загрожує, коли вона має всі умови для нічим не скутого розвитку.

Однак це не означає, що Б.Грінченко не розумів усієї вимушеності тимчасового крену у бік національних проблем. Те, що спостерігалось, в тому числі й у його власній діяльності, він пояснював так: "Ні, не ми мусуємо українське питання! Ми від усієї душі бажаємо, щоб воно наскільки можна швидше зійшло зі сцени, щоб зайняті національною боротьбою сили могли повернутися до іншої, більш плідної роботи, до роботи перетворення всього соціально-економічного ладу на нових, більш справедливих засадах" [16].

Суспільно-політичні переконання Бориса Дмитровича Грінченка значною мірою обумовили його погляди на літературу, визначили його позиції як активного учасника літературної боротьби України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином у літературній громадській діяльності Б.Грінченка дуже складно перепліталися ліберальні, з одного боку, й демократичні та революційно-демократичні елементи з іншого, з наростаючим переважанням останніх.

1. Білецький О. Борис Грінченко // Зібрання праць: У 5 т. – К., 1965. – Т.2.
2. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. І., № 31382.
3. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. І., № 31503.
4. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. І., № 31606.
5. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. І., № 32569.
6. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 37879.
7. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 37310.
8. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 38474.
9. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 40995 – 40996.
10. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 40995.
11. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 41129.
12. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 41047.
13. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 41046.
14. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 41013.
15. Відділ рукописів ЦНБ України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ., № 41012.
16. Грінченко Б. Зачем это? // Утренняя заря. – 1906. 11 июня.
17. Грінченко Б. Кулиш П.А. Биографический очерк. – Чернишов., 1899.
18. Грінченко Б. Нова сім'я. Було, є, буде. – К., 1917.
19. Грінченко Б. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність письменництво // Нова громада. – 1906. – № 8.
20. Доленко М. (Грінченко М.) Хто народові ворог? – Львів., 1905.
21. Зоря. – 1892. 3. 11.
22. Кримський А. Твори: В 5 т. – К., 1973. – Т. 5. Кн. 1.
23. Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1978. – Т. 10.
24. Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис. творів. Зладив і видав М. Павлик. – Львів., 1896.
25. Нова громада. – 1906. – № 1.
26. Павлик М. Посол Телішевський про ситуацію // – Народ. 1892. – № 1.
27. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. Зладив М.Павлик. – Чернівці, 1911. – Т.7.
28. Пільгук І., Яременко В. Джерела творчих взаємин. // Жовтень. – 1963. – № 12.
29. Погрібний А. Г. Б. Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1990.
30. Погрібний А.Г. До взаємин Б.Грінченка з М.Павликом // Радянське літературознавство. – 1970. – № 5.
31. Погрібний А.Г. Із щоденників Б.Грінченка // Жовтень. – 1970. – № 1.
32. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т. 49.
33. Яворенко Л. Чого нам треба. – Львів., 1905.

Надійшла до редколегії 17.02.10

ЗАГАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1869-1920-ті рр.)

Статтю присвячено розгляду впливу загального військового обов'язку на демографічну ситуацію в Галичині та наслідків цього явища для українського національно-визвольного руху.

The article is devoted to the review of the influence of conscription on the demographical situation in Galicia and consequences of this effect on the Ukrainian national liberation movement.

Першу світову війну не випадково вважають переломною подією в історії людства. Саме вона відзначила кінець "довгого" XIX століття та визначила майбутнє світу на наступні десятиліття. Внаслідок цієї війни політична карта Європи значно змінилася: великі європейські імперії розпалися або трансформувалися у інші політичні структури, сформовані переважно на національній основі. Впродовж війни мали місце революції у Росії та Німеччині, розпалась Австро-Угорщина. Послаблення імперської влади на місцях дало малим народам, що раніше входили до складу імперій, шанс на створення власних національних держав.

Загальний військовий обов'язок на середину XIX ст. стає однією з основних ознак тодішніх світових "великих держав". Він, разом із небаченим раніше технічним переоснащенням армій, став одним із факторів гонки озброєнь в Європі. Природно, що розгляд цього явища вже мав місце у військовій та історичній науці, як з боку сучасників вищезазначених подій, так і ретроспективно [1, 8, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 33].

Водночас є помітною явна недооцінка впливу загального військового обов'язку на інші аспекти життя суспільства, зокрема під час миру, а саме: вплив комплектування на ведення військових дій, мирне населення, військову економіку, результати військових дій тощо. Інші напрямки, навіть безпосередньо пов'язані з загальним військовим обов'язком, часто недооцінюються, зокрема, навіть у чисельних роботах, присвячених національно-визвольному руху, в тому числі й українського, хоча більшість авторів вважає військовий його напрямок та збройну боротьбу за незалежну українську державу найвищим його проявом [4, 9].

Саме військовий напрямок українського національного руху розвивається шляхом створення українських спортивних, пожежних та військових молодіжних організацій, що стало безпосередньою передумовою створення 1914 року Легіону Українських січових стрільців (УСС) у складі збройних сил Австро-Угорщини та збройної боротьби за незалежність ЗУНР [3, 16, 20].

Водночас з поля зору дослідників практично випадає основна передумова творення національних українських збройних формувань – загальний військовий обов'язок та задіяне ним населення Австро-Угорської імперії. Розгляд цього доволі важливого аспекту обмежується встановленням переліку військових частин та фронтів, на яких воювали українці у складі австро-угорської армії [24, 27, 30].

Переважно увага акцентується на тому, що українці-солдати австро-угорської армії станом на осінь 1918 року перебували або на віддалених від Галичини фронтах, або в полоні. Саме тому новостворена ЗУНР не змогла встояти перед чисельнішими ворожими військами, а Галичина була окупована Польщею, частина Закарпаття та Буковина – Румунією тощо.

Отже, метою пропонованої статті є перша у вітчизняній історіографії безпосередня постановка питання про те, що демографічний потенціал, необхідний для боротьби за незалежність ЗУНР, мав змогу сформува-

тися лише на основі колишньої Австро-Угорської армії. Саме процеси мобілізації та переміщення населення у Австро-Угорщині під час війни, таким чином, стали основними причинами розгрому та окупації української держави на західноукраїнських землях.

Збройні сили Австро-Угорщини, окрім їхнього комплектування за системою загального військового обов'язку починаючи з 1869 року, мали численні особливості, які були детально досліджені автором у його попередніх публікаціях [21, 22]. Найважливішою серед цих особливостей варто назвати велике різноманіття національних, конфесійних та соціальних груп у складі збройних сил. Українці у їх складі були однією з багатьох таких груп і переважно проходили службу компактно, тобто у розташованих на території свого ж місця проживання військових частинах.

Якщо розглядати демографічну ситуацію в Австро-Угорщині детальніше, можна побачити основні тенденції впливу загального військового обов'язку на населення імперії. Станом на 1881 рік населення Австро-Угорщини складало близько 38 млн. чол., з яких 22,1 млн. чол., майже 6 млн. та 570 тис. чоловік припадало на австрійську частину монархії (Цислейтанію), Галичину та Буковину відповідно [34, s. 43]. Чоловіче та жіноче населення співвідносилося приблизно порівну, з незначним переважанням жіночого в Галичині та чоловічого в Буковині. Загальна кількість чоловічого населення у віці 20-25 років складала 950 тис., 260 тис. та 25 тис. чоловіків у Цислейтанії, Галичині та Буковині відповідно [34, s. 50] (варто зазначити, що у Австро-Угорщині щороку призивались переважно так звані перші три вікові класи – чоловіки віком від 20 до 23 років).

Також до проходження військової служби чоловікам заборонялось, під загрозою високих штрафів, одружуватись. Вищезгадані дані підтверджуються загальноімперською статистикою, яка стосується цивільного стану чоловічого населення віком 20-25 років. За її даними, із зазначених 950 тисяч чоловіків віком від 20 до 25 років лише 88,8 тис. були одружені, тоді як 861,5 тис. – неодружені [34, s. 52].

Рекрутський контингент Австро-Угорщини на 1881 рік склав 102 тис. чол., але водночас списки рекрутів, які за віком мали проходити службу, налічували 842 тис. чол. [35, s. 11]. Отже, реально до збройних сил призивалося лише 1/8 – 1/10 частина чоловіків призовного віку. Військове законодавство Австро-Угорщини передбачало чисельні категорії осіб з відстрочкою від призову, яких станом на 1881 рік нараховувалось 594 тис. [25, c. 50; 35, s. 10].

Відсоток осіб, які отримували пільги для проходження військової служби в Австро-Угорщині, був необґрунтовано високим, що негативно відображалось на обороноздатності країни [22, c. 49]. До пільгових категорій потрапляли особи, цілком придатні до військової служби за станом свого здоров'я (особи невисокого зросту, діти великих землевласників, кандидати на духовне звання тощо). Саме тому армія мирного часу в Австро-Угорщині складала не більше 0,75% населення і значно

відставала не лише від тодішніх провідних держав континенту, але і від середньоевропейського показника (0,9%), перебуваючи на рівні Балканських країн (у Болгарії, наприклад, він складав 0,71%) [26, с. 1-10].

Розглядаючи всі ці процеси у хронологічній перспективі, варто зауважити, що Галичина та Буковина, на відміну від інших провінцій монархії, аж до початку першої світової війни зберігали традиційний високий рівень народжуваності, що відзначалось і на віковій структурі населення [10].

Тенденції у демографічному розвитку Галичини кінця XIX століття залишалися сталими аж до початку першої світової війни, проте велика кількість місцевого населення, зокрема українського, емігрувала. Загалом до 1913 року звідси емігрувало до 400 тис. осіб, переважно до американського континенту, проте відтік населення компенсувався імміграцією до Галичини, переважно польського населення, яке за чисельністю практично повністю замінило емігрантів [28, с. 37].

Загалом за результатами перепису 1910 року населення імперії в порівнянні з 1881 роком зросло приблизно на третину і досягнуло 51,4 млн. чол. З них близько 8 млн. чол. належало Галичину та до 800 тис. чол. – Буковину [5; 12, с. 142; 23].

В той же час щорічний рекрутський набір Австро-Угорщини на 1913 рік сягнув 133 тис. чол., тобто виріс ніби на ті ж 30% за 30 років. Проте реальна кількість придатних до військової служби людей, які щороку не призивались на дійсну військову службу, щорічно зростала [32, с. 6].

Загалом станом на 1913 рік Австро-Угорщина в разі мобілізації могла швидко мобілізувати до 2-2,2 млн. солдатів, які раніше проходили дійсну військову службу (за підрахунками російського імперського військового міністерства). Інші чоловіки, які потрапляли під мобілізацію, переважно проходили навчання до війни за скороченою схемою, тобто під час військових зборів впродовж 4-8 тижнів [8, с. 236].

Якщо врахувати всі можливі категорії призову, в тому числі солдатів, які не перебували на дійсній службі, можна із впевненістю констатувати, що більшість мобілізованих солдатів отримували військову підготовку саме в лавах армії військового часу. Варто зазначити, що згідно до спогадів легіонерів УСС, недостатня якість вишколу відчувалась аж до 1916 року, коли для муштри почали застосовувати інструкторів з Німеччини. Недостатня якість вишколу призводила до надзвичайно високої смертності серед вперше призваних солдатів, які отримували вишкіл вже в лавах армії [2, с. 351; 7, с. 67].

Наведена вище статистика щодо чисельності щорічно призваних в умовах мирного часу солдатів вказує на те, що наслідком невдалої організації вишколу у військових умовах була підвищена смертність саме серед населення Галичини та Буковини – регіонів з розширеним відтворенням населення.

Загалом, згідно до післявоєнних звітів, до кінця жовтня 1918 року до лав австро-угорської армії було мобілізовано близько 9 млн. чол. [17; 25, с. 50]. Варто також зазначити, що такий високий відсоток населення вдалося залучити завдяки дворазовому розширенню вікових меж рекрутського контингенту до 17 – 50 років та проведенню у 1917 році зворіт анкетних даних військово-визволених у всій імперії [29, р. 47].

Польські дослідники, на основі статистичних та демографічних звітів австрійської адміністрації, наводять кількість солдатів, рекрутованих під час першої світової війни з Галичини та Буковини. Вона склала близько 1, 384 млн. чол., з яких близько 626 тис. були українцями за національністю. Ці цифри дещо входять у супе-

речність відносно до даних, наявних в українській історіографії (250-300 тис. чоловік) [1, с. 40-43].

Дослідження автора у даній сфері вказує на те, що обидва ці числа є заниженими. Наявні в українській історіографії дані явно не відповідають ані загальній чисельності українського населення в Галичині та Буковині, ані принципам загальної військової повинності в умовах мобілізації, коли вже з весни 1917 року австрійська адміністрація вишукувала та постачала на фронт усіх чоловіків, здатних тримати зброю в руках, залишаючи лише контингент, необхідний для функціонування економіки.

Дані польської історіографії засновуються насамперед на механічному перенесенні частки населення Галичини у загальній чисельності населення Австро-Угорщини на загальноімперський мобілізаційний контингент (9 млн. чол.), що дає нам підставу вважати їх недостатньо точними. Крім математичності підходу, іншим фактором, що визначає похибку у частці українського населення, мобілізованого впродовж 1914-1918 рр., є різні підходи до обрахування частки різних національних груп в складі населення Галичини. Статистика даного періоду дає доволі розмите уявлення про національний розподіл в різних провінціях Австро-Угорщини [5, 23].

Ще одним фактором, який, на наш погляд, свідчить на користь збільшення частки мобілізованих з Галичини солдатів в загальноімперському контингенті, є явна національна диспропорція у мобілізації. Згідно до відповідних даних американських дослідників, 67% особового складу піхоти – найчисельнішої частини австро-угорської армії, яка також несла найбільші втрати, були слов'янами, переважно малоосвіченими селянами або робітниками, які могли займати посади лише рядового та старшинського складу [29, р. 32].

Населення інших національних груп, особливо німців та угорців (частково і євреїв), також підлягало мобілізації, але воно завдяки вищому освітньому рівню, соціальному та майновому становищу займало посади у адміністрації, нестройових військових спеціальностях, освіті, на виробництві, також було основою для офіцерського резерву, тобто залучалося до польової військової служби у менших масштабах і, відповідно, менше гинуло.

Але навіть якщо не акцентувати свою увагу на питанні національного розподілу в Галичині, ця цифра включає до 20% всього населення краю або 40% всього чоловічого населення. Природно, що ця частка включала переважну більшість чоловіків продуктивного віку (15-49 років).

Дані демографічних досліджень воєн в XX столітті підтверджують наведені вище дані – загальна частка чоловіків продуктивного віку у світі станом на 1913 рік складала близько 25% всього населення. Впродовж війни в Австро-Угорщині було мобілізовано 75% чоловіків продуктивного віку [15].

Таким чином, підсумовуючи викладені вище дані, автору важко погодитися із наявними сьогодні в історіографії пропорціями щодо призваного українського та польського населення у загальному мобілізаційному контингенті Австро-Угорщини. Насправді реальна кількість мобілізованих з Галичини слов'ян (насамперед поляків та українців) була ще більшою, ніж встановлена польськими дослідниками пропорція і досягає не менше 700 тис. чол. для українців.

Якщо застосувати розраховані демографами загальні коефіцієнти смертності для австро-угорських військ впродовж першої світової війни, можна дійти до висновку, що із змобілізованих впродовж першої світової війни галичан та буковинців близько 170 тисяч загинуло (в т.ч. близько 80 тис. – етнічних українців) [30, с. 30]. За альте-

рнативними даними чисельність загиблих українців з Галичини налічує 77,4 тис. поляків – 64 тис. [15, с. 269].

До складу тимчасових демографічних втрат Галичини під час першої світової війни варто віднести також військовополонених (наприклад – табір військовополонених українців Кассіно в Італії), які змогли повернутися до Галичини лише через кілька місяців, а то і років після закінчення першої світової війни [7, с. 50; 18; 19; 27, с. 86]. Кількість полонених та пропалих без вісти в австро-угорській армії була надзвичайно високою і склала наприкінці війни до 90% мобілізованих або 150 полонених та пропалих без вісти на 100 вбитих [33, р. 337-338].

Також до числа втрат можна додати значну кількість інтернованих, виселених та біженців, які розміщувались в австрійських провінціях колишньої імперії Габсбургів та Росії (за оцінками інших дослідників та автора – не менше 200 тис. осіб) [1; 6, с. 50; 21].

Тому, коли починаючи з 1 листопада 1918 р. уряд новоствореної ЗУНР зіткнувся з потребою формування власних збройних сил, він зміг звернутися лише до до-свіду збройних сил Австро-Угорщини. Крім організаційного потенціалу у вигляді офіцерства, матеріальної частини та структурних особливостей, збройні сили ЗУНР (Українська Галицька армія – УГА) у формуванні свого особового складу могли спиратися лише на колишніх військовослужбовців австро-угорської армії, адже залучити будь-які інші демографічні ресурси не було можливим. Так, до складу новоствореної УГА практично в повному складі влилися Легіон УСС та 80 піхотний полк вже колишньої австро-угорської армії.

В листопаді 1918 року урядом ЗУНР було проведено мобілізацію 17-35 річних чоловіків, які на той час могли бути виключно військовослужбовцями австро-угорської армії [31, с. 123-126]. Будь-які інші вільні людські ресурси, придатні до мобілізації, могли бути представлені хіба що дезертирами, ще не призваними придатними за віком молодими людьми, відпускниками, хворими тощо. Тому новостворена ЗУНР при формуванні власних збройних сил могла спиратися лише на свого попередника – Австро-Угорщину та залишки її збройних сил в регіоні.

На підтримку цієї тези варто також зазначити, що аж до середини лютого 1919 року організаційне та матеріально-технічне забезпечення УГА було точною копією наявного раніше в австро-угорській армії [13, 14].

Таким чином, аналізуючи викладений вище матеріал на прикладі Галичини можна впевнено стверджувати те, що збройні сили Австро-Угорщини стали організаційною та демографічною основою для формування збройних сил її країн-наступників.

Не зважаючи на те, що рекрутування до армії мирного часу складало зовсім незначний відсоток чоловічого населення призовного віку, у військових умовах дана тенденція зазнала зміни. До осені 1918 року практично все придатне до збройної служби чоловіче населення отримало військовий вишкіл (загалом до 40% всього чоловічого населення).

Все чоловіче населення Галичини на кінець війни потрапило до однієї з наступних категорій: було інтернованим, емігрувало, було непридатним до служби або ж знаходилося в складі армії. Загалом через війну пройшло до 700 тис. чол. українського населення, з них більше 10% загинуло. Але саме це мобілізоване україн-

ське населення являло собою демографічний потенціал, необхідний для подальшої збройної боротьби.

Природно, що саме цей потенціал, і лише він, міг бути використаний українським національно-визвольним рухом для боротьби за незалежність новоствореної української держави на західноукраїнських землях, а пізніше – і на Великій Україні. На жаль, на відміну від деяких інших держав-наступників Австро-Угорщини, керівництво українського руху змогло використати його лише в обмеженому обсязі, що і вилилося у поразку у визвольних змаганнях 1917-1920-х років.

1. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки першої світової війни. // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – с. 38-56. 2. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – т. 1. – с. 271-354. 3. Гнатюк В. Національне відродження Австро-Угорських українців 1772-1880. – Відень: СБУ, 1916. 4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2000. 5. Гудзеляк І. І., Роїк В. В. Динаміка етнічного складу населення Галичини у XX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – №1. – с. 67-73. 6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914-1920. В 4 частинах. – К., 2007. 7. Історія визвольної боротьби в монографіях. Т. 1.: Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців 1914-1918. – Львів, 1936. 8. Історія першої світової війни. В 2 т. – М., 1975. т. 1. 9. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження в Галичині XIX – початку XX століття у міжвоєнній Західноукраїнській історіографії. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2001. – №9. – с. 566-574. 10. Скорейко Г. Демографічна структура населення Буковини напередодні першої світової війни. // Перша світова війна. Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнарод. наук. конф., Чернівці, 2000. – с. 14-18. 11. Скорейко Г. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами II пол. XIX – поч. XX ст. – Чернівці, 2002. 12. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. – Львів, 2002. 13. Ткачук П. П. Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 20.02.22. – К., 2004. 14. Томок І. М. Галицька армія у боротьбі за державність і соборність України: 1918-1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 20.02.22. – Львів, 2004. 15. Трайнин І. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. – М., 1947. 16. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (II пол. XIX – I пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001. 17. Урланис Б. Ц. История военных потерь. – СПб. – М.: Полигон-АСТ, 1999. 18. ЦДАВО (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління), ф. 4430 (Табір полонених українців в м. Кассіно, Італія), оп. 1, спр. 3. – Список полонених старшин і козаків, 1920. 19. ЦДАВО, ф. 4430, оп. 1, спр. 4. – Список померлих полонених українців, 1916-1919. 20. Чепіль М. Формування національної свідомості української учнівської молоді Галичини: 1848-1939. Навчальний посібник. – Дрогобич: Коло, 2005. 21. Чолій С. Мобілізаційна політика Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX століття як основна причина "Української зради" в Галичині у 1914-1915 роках. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2009. – № 96. – с. 55-57. 22. Чолій С. Реформування мобілізаційної системи в Австро-Угорщині наприкінці XIX – на початку XX століття. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2009. – № 98. – с. 48-50. 23. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Серія "Україна на межі тисячоліть". – Київ: ДНВП "Картографія", 2001. 24. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. 25. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну (1914-1918). – М., 1956. 26. Щербовъ-Нефедовичъ П. О. Сборникъ новейшихъ сведений о вооруженныхъ силахъ европейскихъ и азиатскихъ государствъ. – СПб.: Военная типография, 1884. 27. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів, 1996. 28. Dabkowski. Ukrainski ruch narodowy w Galicji Wschodniej. 1912-1923. – Warszawa, 1985. 29. A History of the peace conference of Paris. Vol. IV. – London, 1921. 30. Krotofil M. Ukrainska Armia Halicka 1918-1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukrainskiej Republiki Ludowej. – Torun, 2003. 31. Nahayewsky I. History of the modern Ukrainian state 1917-1923. – Munich, 1966. 32. Nowakowski T. Armia Austro-Węgierska: 1908-1918. – Warszawa, 1992. 33. Simkins P., Jukes G., Hickey M. The First World War: the War to end all wars. – Oxford: Osprey, 2003. 34. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1881. I Heft: Flächeninhalt, Bevölkerung, Wohnorte. – Wien, 1882. 35. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1881. XI Heft: Heer, Kriegsmarine. – Wien, 1882.

Надійшла до редколегії 17.02.10

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ФІНАНСОВИХ РЕФОРМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Проаналізовано стан висвітлення фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст. у сучасній історіографії. Оцінено чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми.

The article studies the coverage of the financial reforms of the second half of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century in the works of the historians of the modern historiography. It assesses the factors that influenced the nature and contents of the publications and outlines the little-studied problems.

Модернізація сучасної фінансової системи неможлива без вивчення досвіду попередніх поколінь, які заклали підвалини фінансового сьогодення: запровадили податки на прибутки з фізичних та юридичних осіб, першими ввели публічність та єдність бюджету, реформували систему державного фінансового контролю тощо. Сучасні автори, переосмислюючи досвід та погляди попередників, подають власні оцінки тогочасним подіям у галузі реформування фінансової системи Російської імперії. Враховуючи різноманітну за змістом історіографію проблеми, ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, що вплинули на їхній зміст, виокремити маловивчені питання.

Першу спробу історіографічного аналізу фінансових реформ здійснив видатний історик А.П. Погребінський [17]. Дослідивши реформу єдності бюджету 1862 р., учений дав оцінки тільки деяким її складникам. Економіст В.М. Пушкарьова [18; 19], висвітлюючи історіографію податкових реформ, зосередилася переважно на питаннях становлення російської фінансової школи та внеску російських учених у розробку пропозицій щодо запровадження податку на прибуток. Не всі фінансові реформи кінця XIX – початку XX ст. знайшли висвітлення у працях історіографічного змісту, що робить це дослідження актуальним.

Сучасна історіографія фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст. представлена студіями економічного та історичного змісту: монографіями, узагальнюючими роботами з історії фінансів та економіки, підручниками і посібниками для вищої школи. Історіографію поповнили праці українських авторів, зміст яких позитивно вирізняється широтою постановки проблеми та аналізом регіональних особливостей фінансових реформ. Проте, ініціатива у висвітленні проблеми належить російським ученим, які, визначаючи дефініцію "фінансова реформа", спробували викласти власне бачення її основних складників. Перші спроби з'ясувати сутність поняття "фінансова реформа" не можна назвати вдалим. Зокрема, відомо, що радянських часів дослідники Л. Захрова, розділяє фінансові, податкові та реформу державного контролю, не розкриваючи їхнього змісту [6]. У праці "Реформи Олександра II" російські вчені О.І. Чистяков та Т.Є.Новицька вказують, що зміст фінансової реформи становили: "Положення про питейний збір" 4 липня 1861 р., "Правила про складання, розгляд, затвердження та виконання державного розпису й фінансових кошторисів міністерств і головних управлінь" від 22 травня 1862 р., "Тимчасове положення про місцеві контролюючі установи" від 3 січня 1866 р. [23, с. 143]. Однак автори продовжують оперувати спрощеним поняттям "фінансова реформа", незважаючи на той факт, що проведена царськими урядами модернізація фінансової системи становила комплекс заходів.

У підручнику з історії фінансового законодавства Росії за редакцією І.В.Рукавішнікова [7] авторам не вдалося повністю розкрити дефініцію "фінансова реформа", структурувати її та визначитися з головними складниками. Під "фінансовою" вони розуміють бюджет-

тну та податкову реформи. У сучасних підручниках та нарисах з історії України XIX – початку XX ст. фінансовим реформам приділено замалу – непропорційно до інших реформ увагу, тож зміст складників фінансових реформ теж залишився не розкритим [28, с. 106; 27, с. 125]. Економіст В.М. Пушкарьова у дослідженнях з історії розвитку фінансової думки й політики податків всебічно висвітлює проблеми становлення російської фінансової науки, подала дефініцію податкових реформ [18], [19]. Як бачимо, учені досі не визначилися зі змістом та часовими рамками фінансових реформ.

Головна – бюджетна реформа 1862 р., через яку радянські історики всі фінансові зрушення називали спрощено "фінансова реформа", не знайшла належного висвітлення у сучасній історіографії. Учені дали їй досить поверхневі оцінки, зазначивши, що ця реформа стала висхідним пунктом для подальшого розвитку бюджетного законодавства [24].

У сучасних наукових студіях здебільшого акцентовано увагу на стані кредитно-банківської системи напередодні реформ. У підручнику за редакцією Є.Ф. Жукова [14] висвітлено підготовку реформ кредитної сфери, проте не розкриті її наслідки. Питанням формування кредитно-банківської сфери Правобережної України присвячене дослідження В.О. Венгерської [2]. До середини 1990-их рр. проблеми реформування фінансової системи Правобережжя не були предметом спеціального вивчення. Дослідники вдалося висвітлити процес модернізації банківських установ крізь призму діяльності видатних державних діячів того часу. З-поміж усіх досліджень загального характеру праця Е.Л. Лортікян [12] привертає увагу логічністю викладеного матеріалу. Автору вдалося охарактеризувати проблеми модернізації фінансової системи крізь призму висвітлення світового досвіду періоду XIX – початку XX ст. Аналізуючи трансформації фінансово-кредитної та грошової системи, автор позитивно оцінює ринкові зміни, що відбувалися в Україні.

Створення Державного банку і формування приватної банківської системи одержали схвальні оцінки у посібнику з історії економіки за редакцією О.Д.Кузнецової та І.Н. Щапкіна [8]. Учені також проаналізували малодосліджені довгострокові економічні програми М.Х. Рейтерна. Наслідками успішної економічної політики міністра стало залучення широкого кола інвесторів у формування концесій та реалізації російських економічних програм. Економічні програми С.Ю. Вітте оцінені як такі, що були спрямовані на досягнення повної економічної незалежності Росії [8, с. 260 – 261]. В.Л. Степанов [28], усебічно розглянувши фінансову діяльність відомого фінансиста, ректора університету Св. Володимира М.Х. Бунге, дійшов висновків, що міністр був останнім лібералом, справжнім реформатором у таборі Олександра III, представником "шістдесятників", якому довелося працювати у період, коли "самодержавство вже втратило інтерес до реформ". Хоча ця теза й викликає сумнів, зважаючи на те, що царський уряд активно проводив податкову та грошову реформи, позитивні оцінки фінансовим надбанням М.Х. Бунге були першими на

злами епох. У праці, присвяченій управлінській еліті Росії [30], позитивно охарактеризовано внесок у стабілізацію фінансової системи імперії міністра О.М. Княжевича.

Необхідно вказати, що намагаючись оцінити процеси реформування фінансової сфери, сучасні російські та українські вчені все більше звертаються до висвітлення діяльності провідних державних діячів, зокрема різних міністрів фінансів. Проте їхнім оцінкам бракує критичного підходу. Ідеалізація окремих персоналій пояснюється намаганням звільнитися від радянських стереотипів, однак не звільняє науковців від відповідальності за однотипні оцінки подій та їхніх учасників. На противагу вітчизняним дослідникам Стівен Хок, характеризуючи участь міністрів фінансів, "представників освіченої бюрократії" у подоланні банківської кризи, зазначає, що вони мали надто вузьке бачення проблеми, чим і пояснюється, з погляду вченого, недосконалість реформ [31, с. 90 – 105].

На сучасному етапі з'явилися перші вичерпні дослідження з історії розвитку податкових органів Російської імперії. Зокрема, генерал-полковник податкової міліції В.Р. Жвалюк здійснив усебічний аналіз організаційно-правових засад їхньої діяльності. Учений виклав хід податкових реформ, проаналізував їхнє законодавче підґрунтя, розкрив процеси модернізації прямого та непрямого оподаткування в Україні. Однак дискусійною є теза: "до 80-х років XIX ст. увага вчених була прикута переважно до проблеми становлення і функціонування системи органів непрямого оподаткування – акцизної, адже саме з нею пов'язувалася податкова реформа 60-х років" [5, с. 9]. Як відомо, дослідники дорадянського періоду акцизну реформу виділяли окремо з-поміж інших, а під податковою здебільшого розуміли введення податку на прибуток та відміну подушної податі.

Варто відзначити й спеціальну працю Є.В. Сапілова "Держприбутки, витрати, податки в дореволюційній Росії (1898 – 1914)" [26], побудовану на аналізі офіційної статистики Міністерства фінансів Російської імперії. Учений обстоює тезу, згідно якої позитивні зрушення у податковій системі настали наприкінці XIX ст. і були пов'язані з економічними програмами фахівців й готовністю населення сприйняти нововведення.

Необхідно вказати, що акцизну реформу (відміни винних відкупів) сучасні вчені відносять до складу податкових реформ й висвітлюють у контексті змін податкового законодавства кінця XIX ст., приділивши їй досить незначну увагу. Учені дорадянського періоду всебічно розкрили процес обговорення, запровадження та наслідки цієї реформи й виокремили її з-поміж решти фінансових реформ. Науково-теоретичний підхід сучасників є цілком виправданим. Еволюція поглядів щодо сутності й складників "податкової реформи" зрозуміла з точки зору сучасного наповнення змісту цієї дефініції, проте однотипність більшості праць не дозволяє скласти повне уявлення про проблему.

Зарубіжний учений Девід Крісчі [10], досліджуючи реформу винних відкупів, по праву назвав її "забутою" сучасниками. Дослідник вказує, що ця реформа була прогресивною, зустріла незначний опір консервативних сил, і останнє слово у протистоянні з заможним прошарком відкупщиків належало міністру фінансів М.Х. Рейтерну, який зміг переконати царя не йти на жодні поступки й відмінити відкупну систему. З погляду Д. Крісчі, реформа забезпечила фінансову стабільність урядів на довгі роки.

Вітчизняна історіографія цієї реформи представлена чи не єдиною вичерпною за змістом працею В.Я. Гончарука [4]. Учений ретельно висвітлив особливості підготовки реформи, ставлення до цього різних соціальних прошарків суспільства, подав характеристи-

ку нормативним актам, що її супроводжували. Особливий акцент він зробив на політиці втручання держави у приватного господарчу діяльність й оцінив тогочасну політику роз'єднання виробництва спирту та спиртних напоїв як недоцільну. Він довів, що винокуріння в Україні тривалий час залишалося привілеєм поміщиків, а законодавство захищало дворянство від конкуренції з боку купецтва. Автор вказує, що такий головний елемент капіталістичних відносин, як конкуренція у виробництві спиртних напоїв, не отримав належного розвитку у другій половині XIX ст. На думку В.Я. Гончарука, така позиція уряду й призвела до того, що лави відкупників поповнило саме купецтво, відстоюючи власні інтереси та право на конкуренцію. Дослідивши вплив реформи на розвиток названої галузі в Україні, вчений визначив нерозв'язані реформою проблеми: недоліки законодавства, відсутність єдиних вимог до якості напоїв, обмеження права жінок брати участь у бізнесі, низький рівень культури вживання спиртних напоїв тощо.

Крізь призму діяльності С.Ю. Вітте, відомого нахненника та втілювача податкових реформ, учений А.В. Толкушкін [29] висвітлив запровадження квартирного і промислового податків, введення акцизів й позитивно оцінив їхні наслідки для тогочасного суспільства. Дослідження А.В. Толкушкіна можна вважати вичерпним й щодо аналізу кількісних показників по збільшенню митних тарифів. Аналізуючи десятки нормативних актів, ініційованих С.Ю. Вітте, учений розкрив процеси модернізації фіскальних установ.

Помітним внеском у вивчення історії податкових реформ названого періоду став посібник за авторством Н.Є. Петухової [16]. Авторка виклала історію формування економічних програм усіх відомих міністрів фінансів царської Росії у контексті висвітлення модернізації системи оподаткування. Їй належить перша спроба неупередженого висвітлення причин податкових реформ, до найголовніших вона віднесла: знищення станового ладу 1861 р., на якому було засноване оподаткування дореформених часів; створення органів самоврядування, що викликало потребу в реорганізації місцевої податкової системи; подолання хронічних дефіцитів бюджету та пошуки коштів на проведення решти системних реформ в імперії [16, с. 98]. Дослідивши природу прямих і непрямих податків та історію їхнього запровадження в Росії, Н.Є. Петухова дала схвальну оцінку податковим реформам. Вона зазначила, що зрушення відбувалися з урахуванням готовності населення, насамперед, стосовно введення податку на прибуток. Авторка довела, що прогресивні ідеї оподаткування за новими принципами тривалий час обговорювалися у вищих ешелонах влади, знайшли там підтримку, а найуспішніші їх втілювали М.Х. Бунге та С.Ю. Вітте.

У сучасному змістовному виданні "Влада і реформи" російські історики визнали проєвропейські впливи під час проведення податкових реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. "Підготовка будь-якого законопроекту, – як зазначено в праці, – починалася укладенням довідки з історії проблеми у Росії, становища у західноєвропейських країнах та з відрядження чиновників у держави Європи" [3, с. 306]. У виданні вказано, що у період підготовки Податною комісією податкової реформи до Європи відряджали М.П. Веселовського вивчати принципи оподаткування.

Перші спроби переглянути радянські оцінки грошової реформи сучасники здійснили на межі 1990 – 1991-их рр., висвітливши свої погляди у періодиці. Насамперед, прозвучали схвальні оцінки грошової реформи кінця XIX – початку XX ст. Учені вважали її зразко-

вою для Росії початку 1990-их рр., в якій активно проходили аналогічні реформи.

Зокрема, В. Ананьїч [1] причиною провалу грошової реформи на першому етапі (1862 р.) вважає недостатність російських капіталів. Успішні результати кінця XIX ст. – початку XX ст. учений пов'язує з діяльністю С.Ю.Вітте й вжитими ним заходами по стабілізації бюджету. Водночас, дослідник наголосив на надмірному контролі за приватною ініціативою з боку Міністерства фінансів. Жорсткий контроль за приватними фінансовими установами В. Ананьїч вважає необґрунтованим, а фінансові зрушення такими, що проводилися до тих пір, поки не ставали на заваді самодержавству. У цілому вчений зазначив, що фінансові реформи не створили в Росії процвітаючої країни й були не здатні зупинити революційний процес.

Проте А. Дерябін та М. Ляміна наголошують на тому, що Росія на початку XX ст. за економічними показниками входила до п'ятірки світових лідерів [13]. Російський золотий карбованець після реформи автори назвали самою конвертованою валютою того часу. У свою чергу, Н. Шефов наполягає на "двадцятирічній ері золотого карбованця" [32, с. 8]. Перше серйозне дослідження грошової реформи було опубліковане 1992 р. у фаховому виданні "Вопросы экономики" за авторством видатних істориків професора І. Пушкарьової та А. Степанова [20] й поклало початок науковій дискусії щодо хронологічних рамок та наслідків реформи. Учені зазначили, що на початку 1990-их рр. інтерес до грошової реформи Російської імперії з'явився внаслідок шаленої інфляції, й науковців стала цікавити справжня купівельна спроможність царського "золотого" карбованця. Автори подали вичерпний аналіз причинам реформи, серед найголовніших назвали: бурхливий розвиток промисловості, формування світового ринку, уніфікацію міжнародних фінансових розрахунків, запровадження золотого монометалізму у провідних країнах Європи тощо. Вони також наголошують на тривалій підготовці реформи, опір якій чинили поміщики, зацікавлені у низькому курсі карбованця. Грошову реформу вчені окреслили 1895 – 1899 рр., обґрунтовуючи власну позицію нормативно-правовими актами, які склали її юридичне підґрунтя. Учені вдало систематизували щорічні звіти Держбанку Російської імперії, проаналізували значення мідних грошей, розмінних марок, кредитних знаків та подали повну картину основних заходів, вжитих С.Ю. Вітте для запровадження реформи. Вони наголосили, що для подолання збитковості бюджетів велику роль відіграли відкриті золотодобувні провінції Сибіру. І. Пушкарьова та А. Степанов довели, що золото Росії, розміщене в закордонних банках, було нічим іншим як фікцією, й таким чином, спростували показники стабільності золотого карбованця, наведені попередніми авторами. Разом з тим, розвінчали "міф про 20-річне стабільне існування золотого карбованця", опонуючи поглядам Н. Шефова. Дослідники наголосили, що реформа С.Ю. Вітте дозволила царському урядові привести у відповідність обсяги грошової й товарної маси. та зазначили, що золотий карбованець відповідав у дійсності всім вимогам золотого стандарту лише з 1897 р. до 1900 р [20, с. 117].

У виданні українських авторів за редакцією Б.Д. Лановика [11] здійснено спробу висвітлити запровадження податкової та грошової реформ в Україні. Ця праця є чи не єдиною, що висвітлює фінансову модернізацію в Західноукраїнських землях. Учені зазначили, що особливо негативну позицію стосовно України займав іноземний капітал, що обмежило процеси модернізації. Тези щодо стабільності золотого карбованця є диску-

сійними. Учені стверджують, що тверда валюта проіснувала аж до Першої світової війни [11, с. 383]. Проте погляди І. Пушкарьової та А. Степанова щодо цього видаються обґрунтованішими.

Насамкінець, необхідно відзначити позитивні тенденції у спробах сучасних російських істориків переглянути питання становлення й розвитку фінансової науки кінця XIX ст. Інститутом економіки РАН у 2001 р. була ініційована наукова конференція [25]. Учені Л. Абалкін, Д. Сорокін, Ю.Ольсевич привернули увагу фахівців до процесів самовизначення, традицій та специфіки російської фінансово-економічної школи. Матеріали конференції є значним внеском у проблему висвітлення історичного розвитку російської фінансової науки, оскільки монографії та підручники з цього питання явно бракує. Отже, на сьогодні триває процес наукових пошуків, дослідники продовжують вивчення фінансових реформ Російської імперії, а історіографію проблеми поповнюють праці, видані на основі якісно нових методологічних підходів.

Підбиваючи підсумки фінансовим реформам, А.В. Ошарін [15] підкреслив, що у "період контрреформ" "економічні зрушення були значними, фінансовий стан країни зміцнювався ростом бюджетних накопичень та стабілізацією карбованця" [15, с. 65 – 66]. Правління Олександра III учений назвав "фінансовою ерою" й позитивно охарактеризував економічні звершення різних урядів. Позиція А.В. Ошаріна цілком збігається з оцінками цього періоду, поданими представниками дорадянської історіографії. На сьогоднішній день учений не виділяє контрреформ фінансової системи, більшість одноставно позитивно характеризують фінансову модернізацію кінця XIX – початку XX ст.

Проаналізувавши праці, що вийшли друком у пострадянський період, необхідно зазначити, що окремі сучасні історики та історики права так і не змогли відступити від старої періодизації, обґрунтованої ще у радянські часи В.Г. Ревуненковим, який доводив, що "новітня епоха починається з 1917 р, з періоду знищення капіталізму" [21]. Ініціатива у висвітленні складників та змісту фінансових реформ окресленого періоду належить російським ученим, проте всезростаючий інтерес українських дослідників до проблеми модернізації фінансової системи Російської імперії створює позитивну наукову динаміку, сприяє висвітленню регіональних особливостей проведених фінансових реформ. Як радянські, так і сучасні автори не визначилися зі складниками фінансових реформ, повністю не розкрили дефініції поняття. Погляди більшості авторів щодо цього є суперечливими та малообґрунтованими. Окремі вчені відійшли від спрощеної схеми, й застосовуючи комплексний підхід, оперують поняттям "фінансової реформи". Бюджетна реформа, реформа єдності каси й реформа державного фінансового контролю знайшли побіжне висвітлення у сучасній історіографії. На відміну від дорадянських дослідників, які окремо вивчали акцизну реформу, сучасні автори цілком виправдано віднесли її до податкових реформ. Проте висвітлення акцизної реформи не можна вважати вичерпним. Учені подали всебічний аналіз грошової та податкової реформам. Науковці розкрили причини їхнього проведення, обґрунтували хронологічні рамки цих реформ, поглибили вивчення питань, пов'язаних із запровадженням прямих і непрямих податків. Триває переосмислення внеску окремих персоналій у розробку та проведення фінансових реформ. Однак, спростовуючи негативні оцінки діяльності міністрів фінансів, подані радянською історіографією, сучасні вчені значно ідеалізують їхні постаті. Працям, що містять аналіз економічних програм державних діячів, бракує критичного підходу. Представники

зарубіжної історіографії більш критично оцінюють участь "освіченої бюрократії" у процесах модернізації фінансової системи Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.

1. Ананьич В. Проблемы российского реформаторства // Знание – сила, 1992. – № 2. 2. Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні / Кінець XVIII – початок XX ст. // Відповідальний ред. В.Г. Сарбей. – К., 1997. 3. Власть и реформы. От самодержавной к советской России / Под ред. Б.В. Ананьич. – СПб., 1996. 4. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII на початку XX ст. Монографія. / За наук. ред. чл. – кор. АПН України, професора О.Н. Ярмиша. – Харків, 2002. 5. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К., 2001. 6. Захарова Л. Освободительные реформы в России 1861-1881 // Знание – сила. – 1992. – № 2. – С. 19 – 21. 7. История финансового законодательства России: Учебное пособие. Серия "Экономика и управление". – М.: Ростов н/Д., 2003. 8. История экономики / Под ред. О.Д. Кузнецовой и И.Н. Щапкина. – М., 2002. 9. Корелин А.П. Витте и бюджетно-финансовые реформы в России конца XIX – начала XX в. // Отечественная история. – 1999. – № 3. 10. Крисчи Д. Забытая реформа: отмены винных откупов в России // Великие реформы в России. – М., 1992. 11. Лановик Б.Д., Матискевич З.М., Матейко Р.В. Економічна історія України і світу. Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – 8-е вид. доп. і перероб. – К., 2006. 12. Лортиян Э.Л. История экономических реформ. Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. – Харьков, 1999. 13. Нелли М. Неизвестная Атлантида: интервью с А. Дерябиным и М. Ляминой // Российская газета. – 1990, 22 декабря. 14. Общая теория денег и кредита: Учебник / Под ред. Е.Ф. Жукова. – М., 1995. 15. Ошарин А.В. Экономическое развитие и проблема модернизации России в XVIII –

начале XX вв.: Учебно-методическое пособие по дисциплине "Экономическая история". – СПб., 2008. 16. Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв.: Учебное пособие. – М., 2008. 17. Поргубинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М., 1954. 18. Пушкарёва В.М. История финансовой мысли и политика налогов: Учебное пособие. – М., 1996. 19. Пушкарёва Валентина Максимовна. История мировой и русской финансовой науки и политики: Дис. д-ра экон. наук. [Специальность 08.00.01.] – Москва, 2004. – 325 с. 20. Пушкарёва И., Степанов А. "Золотой" рубль в денежной системе России 1897 – 1917 гг. // Вопросы экономики. – 1992. – № 12. 21. Ревуненков В.Г. О периодизации новой и новейшей истории // Методологические вопросы общественных наук. – Вып. 1.-Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – С.170 –197. 22. Ресент О., Малый О. Кінець XVIII – початок XX століття: посібник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2003. 23. Реформы Александра II / Сост. О.И. Чистяков, Т.Е. Новицкая. – М., 1998. 24. Розинская Н.А. Становление Российской бюджетной законодательства // Финансы. – 2009. – № 2. 25. Российская школа экономической мысли: прошлое и настоящее / Материалы конференции. – М.: Институт экономики РАН и Вольное экономическое общество // Вопросы экономики. – 2001. – № 2; // Российские финансы: исторический взгляд и современность. – М.: ИЭ РАН, 2001. 26. Сапилов Е.В. Госдоходы, расходы, налоги в дореволюционной России (1898-1914). – М.: Институт экономики РАН, 2001 г. 27. Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок XX ст.): Підручник для 9 класу середньої школи. – К., 1996. 28. Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге. // Знание – сила. – 1992 № 2. 29. Толкушкин А.В. Налоговые реформы С.Ю. Витте // Финансы 2002. – № 9. 30. Управленческая элита Российской империи (1802-1917). / Под ред. акад. А. Фурсенко – С-Петербург., 2008. 31. Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России 1857 – 1861 // Великие реформы в России. – М., 1992. 32. Шёфов Н. Ответы на вопросы // Аргументы и факты. – 1991. – № 14.

Надійшла до редколегії 17.02.10

А. Шилова, канд. іст. наук, доц.

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ВІДНОСИН УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ КОЛИШНЬОЇ СФРЮ ЯК ФАКТОР ЗМІЦНЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ НА БАЛКАНАХ

Досліджено економічні й політичні інтереси України в Балканському регіоні, пов'язані з необхідністю розвитку регіонального економічного співробітництва, підтримання дружніх і добросусідських відносин.

The economic and political interests of Ukraine in Balkan region, connected with necessity of regional economic cooperation development, maintaining of friendly and good neighbourly relations are investigated.

Після розпаду СФРЮ і створення незалежних держав Словенії, Хорватії, Македонії, Боснії та Герцеговини, СРЮ постало про питання визнання й налагодження двосторонніх відносин з цими країнами, основу яких склали загальновизнані норми міжнародного права, рівноправність, взаємна вигода, відповідальність, прагматизм і передбачливість.

Адже Україна має чіткі економічні й політичні інтереси на Балканах, пов'язані з розвитком регіонального економічного співробітництва. Вона зацікавлена в підтриманні дружніх і добросусідських відносин з народами республік колишньої Югославії, що зумовлено географічною близькістю, тісними історичними зв'язками, спільністю культурних традицій, зрештою, сталими торговельно-економічними відносинами. Приналежність до слов'янського світу, скріплена близькістю мови, культури, певною мірою спільністю історичної долі, а також православною релігією, яку сповідувала більшість югослов'ян, українців, завжди істотно впливала на розвиток найрізноманітніших зв'язків між Україною та югослов'янами. Розвиткові взаємного інтересу сприяло й те, що нашим народам протягом тривалого часу доводилося мати справу в Європі з одними й тими ж зовнішніми силами, насамперед – з Османською імперією.

Як складова частина Російської імперії, Україна відігравала значну роль у російсько-югославських суспільних зв'язках. Саме через її територію здійснювалися усі політичні, економічні, військові, конфесійні зв'язки та весь комплекс суспільних відносин Росії з югослов'янськими народами. Рятуючись від переслідувань османських та австрійських властей, у пошуках кращої долі в Україну переселилось у XVIII столітті кілька де-

сятків тисяч югослов'ян, які знайшли тут другу батьківщину. Найбільш масові переселення югослов'ян відбувалися в періоди: 1769-1791, 1801-1806, 1816-1819, 1829-1834, 1854-1866 рр., що було зв'язано головним чином з російсько-турецькими війнами [20, с.5]. Переселенська політика, яка проводилась Росією, мала сприяти підвищенню авторитету держави як захисниці південнослов'янських народів, зміцненню її південних кордонів, освоєнню земель Північного Причорномор'я, створенню за рахунок іноземних колоністів протидії незалежницьким прагненням слов'янського козацтва й ослабленню Османської імперії [14, с.30]. Процес входження югослов'ян у соціально-економічне життя України, злиття з місцевим населенням проходив досить спокійно, в основному відносини між переселенцями й місцевими жителями мали дружній характер, хоч їх і не можна назвати ідилічними [14, с.31].

У межах колишніх республік СФРЮ українці-русини об'єдналися в союзи, головним завданням яких був розвиток культури, видання літератури, проведення фестивалів тощо. За різними оцінками, тепер тут живе 55 тисяч українців (русинів і українців), з них 26 тисяч чоловік у Бачці, 8,3 тисячі чоловік у Сремі, 8,2 тисячі чоловік у Боснії, 7,7 тисячі чоловік у Славонії. Більшість югославських українців живе також у Белграді (1,2 тисячі), Загребі (0,9 тисячі), Новому Саді та інших містах [9, с.70]. Проживання українських переселенців на югославській території, а отже й захист прав української спільноти колишньої Югославії, були й залишаються важливим компонентом співробітництва України з країнами регіону.

Маючи неабиякі економічні й політичні інтереси на балкансько-адриатичному просторі, Україна вслід за Європейським співтовариством і США активно включилася в "дипломатію визнання", яка, як вважалося, могла призупинити югославську кризу [3, с.77].

Україна однією з перших членів ООН, визнавши Хорватію і Словенію 11 грудня 1991 року як незалежні держави і встановивши з ними дипломатичні відносини, підтримувала ці країни в усьому комплексі питань правонаступництва колишньої СФРЮ та виступала за вирішення проблеми населення сербів північних районів Хорватії політичними засобами [21, с.2].

За Конституцією Республіки Хорватія, прийнятою Сабором (парламентом) країни 22 грудня 1990 року, Хорватія декларується як "національна держава хорватського народу та держава представників інших народів і меншин", які є її громадянами – сербів, мусульман, словенців, чехів, словаків, італійців, угорців, євреїв та інших і яким гарантується рівноправність з громадянами хорватської національності та реалізація національних прав відповідно до демократичних норм ООН та країн вільного світу" [39, с. 8]. Відповідно до Декларації про незалежність і суверенітет республіки Хорватія сербам, представникам інших національностей, що проживали в Сербії, гарантувалося право на самобутній розвиток, пропорційне представництво в законодавчих і виконавчих органах влади на всіх рівнях.

Сподіваючись, що якщо світове співтовариство визначало за 4-ма мільйонами хорватів право на самовизначення, то аналогічне право має бути надано сербам в Хорватії також, вони почали боротьбу за автономію. Слід зазначити, що в областях Східна Славонія, Баранья та Західний Срем, які мають спільний кордон по Дунаю з Сербією, в останні 50 років серби не становили більшості. Що стосується населення Країни, то з 350 тисяч чоловік 95 відсотків становили серби. Сама назва Країна (в перекладі – прикордонна область) тісно зв'язана з історією сербського народу і йде від адміністративної одиниці Австро-Угорщини – "Воєнної країни" або "Військового кордону". В цій Воєнній країні понад 300 років переважною частиною населення були серби, які переселилися сюди з Сербії внаслідок утисків з боку турків на землях, що знаходилися під контролем Габсбурської династії.

Трагедією для сербського населення Воєнної країни було її включення після розгрому королівської Югославії до складу маріонеткової хорватської держави. Саме в 1941 – 1942 роках, користуючись беззахисністю сербів Країни, хорватські усташі вдалися тут до актів геноциду над сербським населенням. Показники щодо кількості жертв різняться – від 200-300 тисяч до 1 мільйона чоловік [13, с.3]. Для Хорватії втрата Країни означала катастрофу. Справа перш за все в залізничних комунікаціях, які йдуть через Кнін до Адриатичного узбережжя цієї республіки. Весною та влітку 1995 року при підтримці Заходу спільно з мусульманами хорватська армія, здійснивши дві військові операції під назвами "Блискавка" та "Буря", розгромила Сербську Країну (яка формально знаходилася під захистом військ ООН!), вигнавши біля 300 тисяч сербів з їхніх земель [11, с.50].

Хорватія була однією з перших країн колишньої Югославії, яка намагалася якнайшвидше відновити порушені зв'язки, надолужити прогалини, зміцнити свої позиції в Україні. Початком нового етапу співробітництва Хорватії з Україною став офіційний візит в Україну в травні 1991 року президента Республіки Хорватія Ф. Туджмана. В ході візиту було підписано міжурядову угоду про торговельно-економічні відносини й науково-технічне співробітництво [42, с. 3].

Офіційні контакти між двома країнами поживалися, починаючи з 1992 року, коли розпочався процес двосторонніх консультацій та переговорів у рамках міжнародних форумів та організацій. На спільній прес-конференції міністрів закордонних справ України і Хорватії М. Гранич заявив, що, на його думку, є "всі об'єктивні умови для покращання українсько-хорватських відносин", маючи на увазі стабілізацію політичної ситуації на Балканах, а саме – підписання угоди про нормалізацію відносин між Хорватією та СРЮ, яка поставила крапку у військовому конфлікті між Югославією та Хорватією [6, с.79].

Новим кроком на шляху розвитку двостороннього співробітництва став офіційний візит у січні 1994 року до Республіки Хорватія міністра закордонних справ України А. Зленка, в ході якого було підписано Протокол про здійснення консульських відносин між Україною і Республікою Хорватія. В листопаді 1995 року в Загребі відбулися українсько-хорватські переговори з метою остаточного узгодження тексту міждержавного Договору про дружбу і співробітництво.

У вересні 1996 року Україну відвідав міністр закордонних справ М. Гранич. Візит сприяв активізації українсько-хорватських політичних відносин, розбудові економічних зв'язків і культурного співробітництва. Висловивши дві українсько-хорватські міжурядові угоди: про повітряне сполучення та про співробітництво в галузі культури, освіти, науки і техніки [40, с.5].

З об'єктивних причин рівень зв'язків у різних сферах поки що не відповідав оптимістичним можливостям обох сторін, про що свідчить низький обсяг товарообігу, хоч ще 2 червня 1994 року було підписано Угоду про економічне співробітництво та торгівлю між Хорватією й Україною, за якою сторони надали одна одній право найбільшого сприяння в господарських відносинах [43, с. 3].

Україна була однією з перших країн світу, яка 11 грудня 1991 року визнала державну незалежність Словенії – однієї з молодих і невеликих країн Європи, розташованої між Австрією, Італією, Угорщиною та Хорватією, і встановила з нею дипломатичні відносини. У той же день Скупщина Словенії визнала державну незалежність України. Війна в Югославії Словенії практично не торкнулася, якщо не враховувати десятиденних бойових дій між частинами югославської армії та словенськими ополченцями влітку 1991 року.

Що стосується відносин між Україною і Словенією, то після визнання країн одна одною, відбулося чимало офіційних зустрічей між представниками урядів, під час яких було відзначено близькість поглядів щодо загальноєвропейських проблем, розширення НАТО, інтеграції до ЄС та регіонального співробітництва, а також необхідність підвищення ефективності торговельно-економічного співробітництва. Однак значних кроків уперед майже не зроблено. Підписано, правда, 28 лютого 1994 року "Протокол про співробітництво між Міністерством закордонних справ Республіки Словенія і Міністерством закордонних справ України" [22, с.11], а також 28 серпня 1996 року "Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Словенія про торговельно-економічне співробітництво" [23, с.16]. Планується парафувати Спільну декларацію про основи відносин, співробітництва між Україною та Республікою Словенія, в рамках якої, слід сподіватися, інтереси обох країн буде реалізовано більш повно [44, с.1].

Набагато активніше співпрацюють профспілки України й Словенії. Під час останньої зустрічі в липні 1998 року керівників Федерації профспілок України та Асоціації незалежних профспілок Словенії було констатовано повне взаєморозуміння щодо необхідності по-

дальшого посилення співробітництва профцентрів у захисті законних інтересів і прав трудящих обох країн, покращання обміну досвідом профспілкової роботи тощо [24, с. 5].

В жовтні 1992 року Президія Верховної Ради України своєю Постановою визнала державну незалежність Боснії і Герцеговини, а в грудні 1995 року між двома країнами встановлено дипломатичні відносини.

Боснія та Герцеговина завжди вважалася геополітичним центром Югославської федерації, майже "маленькою Югославією", в якій усі етнічні групи (мусульмани – 43,7 відсотка, серби – 31,3 відсотка, хорвати – 17,3 відсотка) [37, с.1-06-1] звикли сторіччями "мирно співіснувати". В листопаді 1943 року на зборах, де було прийнято рішення про створення Республіки Боснії та Герцеговини, зазначалося, що "Боснія та Герцеговина не є ні сербською, ні хорватською, ні мусульманською, а одночасно сербською, хорватською та мусульманською" [1, с.19].

На початку 90-х років деякі дослідники дійшли висновку, що саме зростання сербської та хорватської самосвідомості православних християн і католиків Боснії спонукало мусульман почати відстоювати свою національну самобутність [1, с.20]. Від ідеї багатоконфесійної боснійської нації мусульмани змушені були відмовитися під тиском сербів і хорватів Боснії, які бачили в цьому заперечення власної самобутності.

Сучасна трагедія полягала в тому, що після того, як у цій багатонаціональній республіці було розтоплено льодовий покров комунізму, всі ці етнічні та релігійні конфлікти спалахнули, і їх уже не можна було погасити [37, с. 1-06-2].

Кровопробитна боснійська війна, яка завершилася в грудні 1995 року, забрала життя 200 тисяч чоловік, а матеріальні збитки, заподіяні нею, перевищили 80 мільярдів доларів США. Було знищено інфраструктуру, економіку, сільське господарство, осередки культури [1, с. 20].

Для України присутність в цьому регіоні важлива тому, що після мусульман, сербів і хорватів найбільшою національною групою в Боснії та Герцеговині є боснійські українці. Вони – і громадяни іншої країни, і наші брати, які потребують всебічної підтримки.

Однак співпраця в реалізації програм економічної реконструкції Боснії та Герцеговини українськими господарчими суб'єктами утруднюється численними проблемами. Адже входження на боснійський ринок можливе лише в разі надходження інвестицій від відповідних фірм чи держав, що і є умовою "допуску" до певних проектів. Встановлення таких суворих умов для отримання вигідних замовлень виявилось без здійснення інвестицій, зокрема для України, проблематичним. У цій ситуації Україна намагається пропонувати свою участь у субпідряді, постачанні будівельних матеріалів, техніки, технологій, виконанні проектних робіт західним фірмам, котрі інвестують у свої проекти [4, с.2].

На сьогодні залишаються важливими питання налагодження двосторонніх відносин, започаткування процесу розбудови договірно-правової бази, конкретизації взаємовигідного співробітництва.

У лютому 1992 року, невдовзі після проголошення в 1991 році незалежності Македонії, уряд цієї країни – маленької республіки з двома мільйонами населення, затиснутої між Албанією, Сербією, Болгарією, Грецією – намагаючись вийти з своєї ізоляції і відновити зв'язки, перервані війною на Балканах, звернувся до уряду України з пропозицією щодо взаємного визнання обома країнами державної незалежності одна одної.

Хоча Македонія й уникнула участі в війні, проте постраждала внаслідок подвійного ембарго і протягом кількох років жила як місто в облозі. Економічне виробництво та капіталовкладення різко скоротилися, і, за офіційною статистикою, середній річний прибуток на душу населення, який до розпаду Югославії становив 2200 доларів, зменшився до 700 доларів [35, с. 18].

За даними перепису 1994 року, слов'яни, яких, власне, і вважають "македонцями", складали 66,5 відсотка населення країни, албанці – 22,9 відсотка. Однак албанці оспорюють результати перепису, стверджуючи, що на них припадає третина всього населення. Як і на інших територіях колишньої Югославії, албанці і в Македонії виявляють високу активність, вимагаючи надання їм автономії в її складі. Домагаючись автономії, керівництво Партії демократичного процвітання, яка виступає виразником інтересів албанського населення, всіляко наголошує на різниці між тенденціями у Косові та Македонії. Головні аргументи: в Косові албанці ніколи не захочуть співіснувати з сербами; а в Македонії вони готові існувати разом із македонцями [12, с.269].

Однак не дивлячись на те, що Македонія безкровно відділилася від Югославії, Україна визнала державну незалежність колишньої Югославської Республіки Македонії лише 23 липня 1993 року після того, як її визнали 29 країн світу. Причиною такого запізнілого визнання, в порівнянні з тією поспішністю, з якою було визнано Словенію та Хорватію, стало звернення Греції з проханням до України підтримати її позицію стосовно Македонії. Крім того, могли виникнути певні проблеми і з Болгарією, академічна наука якої завжди заперечувала існування самостійної македонської мови, вважаючи її штучно створеною за часів Тіто, і в принципі сприймала македонську мову як діалект болгарської. Болгарія взагалі ніколи не визнавала "македонської нації" як такої, хоча визнавала її державність [45, с.65]. На побутовому рівні в Болгарії поширеною є думка, що македонці – це болгари з точки зору історичного походження [2, с.37].

У лютому 1994 року в Києві під час перебування офіційної делегації Колишньої Югославської Республіки Македонія (КЮРМ) на чолі з міністром уряду країни С. Андовим було підписано протокол про наміри щодо розвитку торговельно-економічного співробітництва між двома країнами, яким визначалися основні напрями майбутньої співпраці в сфері економіки, що становлять взаємний інтерес [25, с.7].

У вересні 1994 року було досягнуто домовленості про встановлення консульських відносин. З червня 1997 року у м. Скоп'є між Урядом Македонії та Урядом України було підписано Угоду про торгівлю та економічне співробітництво, ратифіковану Верховною Радою України 16 січня 1998 року [5, с.2]. Починаючи з 1994 року, на опрацюванні македонською стороною знаходяться угоди про повітряне сполучення, про взаємне визнання судових рішень з карних справ, про взаємний захист інвестицій, про юридичну допомогу в громадянських та карних справах, про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах, про співробітництво в галузі культури, освіти, туризму, а також проект Договору про дружбу та співробітництво між Україною та КЮРМ [26, с.4].

В останні роки відносини між двома країнами розвивалися на різних рівнях. Досягнуто домовленості щодо обміну профспілковими делегаціями, досвідом профспілкової роботи, інформаційними матеріалами [27, с.5].

Проте пріоритетним напрямом було економічне співробітництво. Зміцнювалися прямі господарські зв'язки між македонськими компаніями, фірмами. За сло-

вами міністра закордонних справ КЮРМ Црвенковскі, Македонія зацікавлена в подальшому розширенні торговельно-економічного співробітництва з Україною, зокрема – в галузі транспорту й будівництва, чорної та кольорової металургії [28, с.6].

Велике значення для України мав всебічний розвиток відносин з Союзною Республікою Югославія, оскільки, по-перше, вона відігравала значну роль на Балканах, по-друге – наші країни близькі географічно, мають прекрасну інфраструктуру шляхів сполучення, зокрема, через Дунай.

Україна і Союзна Республіка Югославія співпрацювали між собою кілька десятиліть в рамках колишнього соціалістичного поділу праці в Раді Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Югославія, не будучи членом РЕВ, брала участь у багатьох її комісіях і програмах. У цей період утворилися міцні зв'язки між підприємствами України та СРЮ, розрив яких відчутно позначився на економіці обох країн.

Після розпаду СФРЮ Югославію – єдину союзню державу з населенням близько 10 мільйонів чоловік, засновано, згідно з конституцією на рівноправ'ї двох республік – Сербії та Чорногорії [37, с.1-40-1]. Накладені на СРЮ світовим співтовариством санкції негативно вплинули на економіку країни. Лише прямі збитки від них перевищили 50 мільярдів доларів [46, с.5]. Промислове виробництво скоротилося майже на 40 відсотків. Зупинилися чи працювали наполовину великі металургійні та машинобудівні заводи країни [12, с. 275.]

Незважаючи на існування "зовнішньої стіни санкцій", в СРЮ в галузі економіки зроблено важливі кроки: проведено через Скупщину Сербії закон про концесії, який дозволить отримати 1,5 мільярда німецьких марок від продажу італійцям 49 відсотків акцій державного підприємства ("Пошта – Телеграф – Телефон") [10, с. 18]; активність з сфери "тіньової" економіки переводиться в її легальні сектори.

Каменем спотикання, однак, залишалося Косово. Перебуваючи з візитом в Москві, міністр закордонних справ Албанії Паскаль Ніло визнав, що його країна не може "закликати до зміни існуючих кордонів силою". З іншої сторони, за його словами, "це ніяким чином не заважає албанській громадській думці, усієї албанській діаспорі вважати, що албанці, які проживають у Косові, мають право на самовизначення" [7, с.22].

Уже тривалий час розповсюджуються карти, які розподіляють територію Балканського півострова за релігійними індикаторами, представляючи мусульман від Істамбулу до Боснії як цілісну релігійно-політичну одиницю [38, с. 408].

За словами Слободана Мілошевича, проблему Косово "необхідно було вирішувати в рамках міжнародного права" і "на основі політики Югославії, якою передбачається забезпечення рівності всіх етнічних груп" [15, с.58].

Незважаючи на складні обставини, між Україною та Югославією не було перерви в контактах і зберігався політичний діалог. Правда, протягом 1992 – 1993 років між ними підтримувалися лише консульські відносини, а спілкування представників керівництва двох країн мало переважно неофіційний характер.

У березні 1994 року югославська сторона звернулася до України з пропозицією про встановлення дипломатичних відносин. Зважаючи на зацікавленість у налагодженні взаємовигідного співробітництва з СРЮ після скасування санкцій ООН, українська сторона дала згоду на встановлення дипломатичних відносин з СРЮ. Офіційна дата встановлення дипломатичних відносин – 15 квітня 1994 року.

У липні 1994 року відбувся робочий візит в Україну Голови Союзного уряду СРЮ Р. Контіча. Під час двосторонніх переговорів значну увагу було приділено актуальним питанням миротворчого процесу на Балканах. Україна висловила глибоку стурбованість продовженням кровопролиття в Боснії та Герцеговині і закликала керівництво СРЮ використати увесь свій вплив для мирного розв'язання кризи. Сторони обмінялися рядом проектів угод, що заклали підвалини співпраці в галузі економіки [29, с.4].

У квітні 1995 року з метою посилення політичної присутності України на Балканах, активізації її участі в процесі мирного врегулювання після скасування санкцій ООН проти СРЮ було вирішено розпочати процес трансформування генерального консульства України в Белграді в посольство.

Під час офіційного візиту в Україну в серпні 1995 року голови уряду Республіки Сербія Мірко Мар'яновича було підписано угоди про торгівлю та економічне співробітництво і про створення міжурядової українсько-югославської комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва [30, с.5]. На той час в Україні діяло п'ять спільних українсько-югославських підприємств. Обсяг капіталу югославських інвесторів у статутних фондах цих підприємств складав на 1 квітня 1995 року трохи більше 160 тисяч доларів США [31, с.2]. На той же час в Югославії діяло лише одне українсько-югославське підприємство, а обсяг українських інвестицій становив 27,8 тисячі доларів США [31, с.4].

У січні 1996 року урядова делегація на чолі з міністром закордонних справ України Г. Удовенком відвідала з офіційним візитом СРЮ. Під час цього візиту, за словами Г. Удовенка, було закладено підвалини розвитку політичного співробітництва і надано імпульс для розвитку економічних відносин [8, с. 70]. Зокрема, було підписано угоди про співробітництво в галузі культури, освіти і спорту, про повітряне сполучення, про співробітництво між торговельно-промисловими палатами України та СРЮ. Як наслідок, якщо в 1995 році товарообіг між Югославією та Україною становив приблизно 250 мільйонів доларів, то в 1996 році він зріс удвічі.

У березні 1996 року відбувся візит голови Верховної Ради О. Мороза до СРЮ. Під час зустрічі з Головою Віча республік Союзної Скупщини М. Радуповичем О. Мороз заявив, що "Україна завжди сприяла і сприятиме відновленню членства Югославії в Раді Європи та інших міжнародних організаціях" [17, с.89]. Наголошувалося, що залишаються актуальними питання розширення договірної-правової бази двосторонніх відносин і в першу чергу – підготовка до підписання Договору про дружбу і співробітництво між обома країнами [29, с.2].

З 4 по 8 травня 1998 року на запрошення Федерації профспілок України в Києві перебувала делегація Конфедерації автономних профспілок Югославії на чолі з її головою Драганом Радуповичем. По закінченню візиту було підписано Угоду про співробітництво обох профцентрів в сфері захисту прав та інтересів трудящих, зокрема, у боротьбі з безробіттям [33, с.7].

Позитивним фактором розвитку співробітництва України та СРЮ стало поглиблення таких видів співробітництва, як поріднення окремих регіонів і міст між Воеводиною та Луганською областю, Сомбором та Черкасами, Бором та Хмельницьким, Кулой та Луцьком, Суботицею та Рівним, Крагуївцем і Луцьком, Ужиче та Ужгородом, Бечієм та Олександрією, громадою Сербобран та Теревовлянським районом Тернопільської області, громадою Стари Град м. Белграда та Старокіївським районом м. Києва [19, с.626]. Якщо вести мову

про югославський експорт в Україну та український в Югославію, то "палітра" експортних поставок могла б також набагато розширитися. Югославія могла б поставляти в Україну машини й обладнання для вагонобудівного виробництва, автомобілі, обладнання для металургії та енергетики, сільського господарства, машинобудування, медичне обладнання. Україна, в свою чергу, могла б поставляти в Югославію мінеральні добрива, вантажні автомобілі, обладнання для обробки металу, енергетики й металургії і ще багато видів промислової продукції [34, с.58].

Таким чином, Україна як держава, що має традиційні економічні зв'язки з країнами Балканського півострова, зацікавлена в їх збереженні та розширенні. Республіки колишньої Югославії потенційно залишаються одними з найбільш привабливих партнерів України в Європейському Середземномор'ї. В інтересах України і підтримання добросусідських відносин з етнічно та конфесійно близькими до неї народами цього регіону для забезпечення прав етнічних українців, що мешкають там.

Слід зважати на те, що як один з найбільш важливих аргументів на користь виходу Хорватії та Словенії із складу Югославії вважалася належність їх до середньої Європи [36, с.133]. Той же аргумент може бути застосовано і до України, в якій лінія культурного поділу між західним християнством, з одного боку, і православ'ям та ісламом, – з іншого, проходить між більш католицькою Західною Україною, яка тяжіє до Заходу, і православною Східною, яка, відповідно, тяжіє до Сходу.

"Православна Україна, – вважає російська дослідниця Наталія Нарочницька, – вже затиснута у знайомі лещата між "латинством" Галичини та кримськотатарським екстремізмом, захопченим зі Львову і Стамбулу" [18, с.239]. За словами депутата Верховної Ради України Володимира Кулініча, зараз в Україні нараховується 9739 православних громад і 8743 неправославних громади. "Але наша демократія використовується проти нас тими, хто має більші економічні можливості: наприклад, понад 90 відсотків прислужників католицької церкви та монахів у католицьких монастирях не є громадянами України," – підкреслив він. На його думку, незважаючи на те, що "представники всіх релігій мають користуватися в Україні рівними правами, це, однак зовсім не означає, що ці релігії внесли рівний внесок в усі сфери життя країни і повинні в однаковій мірі визначати її подальший розвиток" [16, с.68].

Враховуючи все вищесказане, слід зазначити, що, не дивлячись на те, що Україна, найближчим часом навряд чи зможе проводити більш активну політику на Балканах, однак, в недалекому майбутньому її вигідне геополітичне становище та досить великий потенціал (як щодо економічного розвитку, так і в науковому плані) приведуть до посилення її впливу в цьому регіоні. Звичайно, це стане після стабілізації економіки, надання значного імпульсу структурній перебудові, а також відповідної інтеграції України в світове господарство.

1. Артман Ф. Кто такие боснийцы? // Компас. – 1993. – № 168.
2. Абросимов В. Обстановка в Македонии: взгляд из Софии // – Компас. – 1994 – 187. 3. Брагин Ю. Распад Югославии. Предпосылки трагедии

// Международная жизнь. – 1995. – № 4-5. 4. Голос України. – 1997. – 20 березня. 5. Голос України. – 1998. – 23 січня. 6. Дипломатичне до-сьє. Україна – Хорватія // Політика і час. – 1996. – № 10. 7. Дроздов Э. Балканский год – год тревоги // Компас. – 1998. – № 1. 8. Дипломатичне до-сьє. Україна – Югославія // Політика і час. – 1996. – № 3. 9. Заставний Ф. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991. 10. Замятин Т., Калинин Н. Слободан Милошевич – Президент Союзной республики Югославия // Компас. – 1997. – № 31. 11. Иванов И. Хорватия: проблемы Восточной Славии, Бараньи и Западного Срема // Компас. – 1996. – № 51. 12. Каменецкий М. Колишня Югославія – конфліктогенний простір // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної епохи. – К., 1994. 13. Кондрашов А. Сербские краины в Югославии: история и современность // Компас. – 1991. – № 200. 14. Колібанова К. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя. – К., 1993. 15. Малинов Ю. Юго-Восточная Европа: успехи и неудачи саммита на Крите // Компас. 1997. – № 47. 16. Малинов Ю. На конференції Европейской межпарламентской ассамблеи православия // Компас. – 1997. – № 28. 17. Міжпарламентські зв'язки // Політика і час. – 1996. – № 4. 18. Нарочницкая Н. Борьба за поствизантийское пространство // Наш современник. – 1994. – № 4. 19. Носок П. Перспективы сотрудничества Украины с государствами на Балканах // Ислам, Балкан и Великие Силы (XIV- XX век). – Београд. – 1997. 20. Павлюченко О. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – Київ, 1992. 21. Поточний архів Посольства Союзної Республіки Югославії в Україні // Позиція України щодо суб'єктів колишньої СФРЮ. – 1992. 22. Поточний архів МЗС України. Управління Європи і Америки // Протокол про співробітництво між Міністерством закордонних справ Республіки Словенія і Міністерством закордонних справ України. – 1994. 23. Поточний архів МЗС України. Управління Європи і Америки // Угода між Урядом України та Урядом Республіки Словенія про торговельно- економічне співробітництво. – 1996. 24. Поточний архів міжнародного відділу виконавчого апарату ФП України // Звіт про перебування делегації Асоціації незалежних профспілок Словенії в Україні. – 1998. – Справа № 8/12. 25. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Українсько-македонські відносини. – 1997. 26. Поточний архів МЗС України Управління Європи та Америки // Список угод між Україною та Колишньою Югославською Республікою Македонія, що знаходяться на опрацюванні. – 1996. 27. Поточний архів міжнародного відділу виконавчого апарату ФП України // Довідка щодо розвитку відносин між Федерацією профспілок України та Конфедерацією профспілок Македонії. – 1998. – Справа № 8/14. 28. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Управління Європи та Америки // Протокол зустрічі Г. Удовенка з міністром закордонних справ КЮРМ С. Црвенковскі. – 1995. – 18 квітня. 29. Поточний архів Посольства Союзної Республіки Югославія в Україні // Двосторонні відносини між Україною та СРЮ. – 1996. 30. Поточний архів Союзної Республіки Югославія в Україні // Угода між Урядом України і Союзним Урядом Союзної Республіки Югославія про торгівлю та економічне співробітництво. – 1996. 31. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Управління Європи та Америки // Стан інвестиційного співробітництва між Україною та СРЮ. – 1995. 32. Поточний архів Посольства Союзної Республіки Югославія в Україні // Двосторонні відносини між Україною та СРЮ. – 1996. 33. Поточний архів міжнародного відділу виконавчого апарату ФП України // Звіт про перебування делегації Конфедерації автономних профспілок Югославії на чолі з її головою Драганом Радуловичем в Україні. – 1998. – Справа № 8/13. 34. Політика і час. – 1996. – № 5. 35. Робинсон Э., Хоуп К. Республика Македония: политическое и экономическое положение // Компас. – 1995. – № 65. 36. Романенко С. Хорватская историография 80-х: между историей и политикой // Национализм и формирование наций. Теории-модели- концепции. – М. – 1994. 37. Страны мира сегодня. Справочник. – М. 1995, ИТАР-ТАСС. – Т. 1: Европа. 38. Тодоров Н. Балкани в конце XX века // Други світські рат – 50 година касније. – Подгорица, 1977. 39. Ustav Republike Hrvatske. – Zagreb, 1991. 40. Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня. 41. Україна. Європа. Світ. – 1996. – 8 – 15 червня. 42. Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня. 43. Україна. Європа. Світ. – 1996. – 8 – 15 червня. 44. Урядовий кур'єр. – 1997. – 13 травня. 45. Узумов К., Цанева Е. Христос на Балканите: основни моменти на етническата ситуация в Республіка Македония. – София, 1993. 46. Финансовая Украина. – 1996. – 22 октября. 47. Хрієнко П., Колесніков Ю. Крим амплітуди громадської думки // Політична думка. – 1994. – 3.

В. Щербатюк, канд. іст. наук, доц.

ВІД СОЦІАЛЬНИХ ПРОТЕСТІВ ДО ВІЛЬНОКОЗАЧОГО РУХУ ТА МАСОВИХ ПОВСТАНЬ: БОРІТЬБА СЕЛЯН УКРАЇНИ В 1917 – 1919 РОКАХ (СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті розкритий стан висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії боротьби селян України в 1917–1919 рр. На основі досліджень сучасних українських істориків показана еволюція боротьби селян від соціальних виступів до вільнокозачого руху та масових повстань, звернуто увагу на значенні аграрного питання в революції та простежено зростання національної свідомості українського селянства.

The article shows the degree of coverage of the struggle of Ukrainian peasants in 1917–1919 in the modern Ukrainian historiography. On the basis of the researches of the contemporary Ukrainian historians the evolution of the struggle of peasants from social protest actions till the Free Cossacks' movement and mass insurrections has been shown; the attention has been paid to the significance of the agrarian issue during the period of the revolution and the rise of the Ukrainian peasants' national conscience has been traced.

Одна з характерних рис Української революції 1917–1921 рр. – селянський рух, який в зазначений період розгорнувся з відкритої боротьби за землю й еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників до відстоювання української державності.

Після повалення 2 березня 1917 р. в Російській імперії самодержавства українські селяни впроваджували в життя такі форми організації як Селянські спілки, з'явилися чисельні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, відкривалися "Просвіти". Однак, в переважній більшості селянський рух мав стихійний характер. Особливо це проявилось 1917 р., коли селянами рухала споконвічна боротьба за землю, інші інтереси тоді мали другорядне значення. А оскільки селянство в складі населення України становило переважну більшість, то і в наступні роки Української революції наряду з іншим аграрний характер проявився досить виразно.

Так, в 1917 р. домінували такі форми прояву селянського руху як захоплення поміщицьких маєтків та урожаю, усунення колишніх управителів маєтками, самочинні захоплення земель та вирубка лісу тощо. Селяни вважали, що чинити потрібно було так, як вирішувала місцева громада, а кожен регіон мав ухвалити свій власний закон, оснований на місцевому звичаєвому праві. Вважаючи законними рішення своїх громад, селяни нерідко вдавалися до самосудів. Так, наприклад, у листі Київської губернської продовольчої управи до губернського комісара читаємо: "...Мокро-Калигорське волосное земство, под давлением Селянской Спилки, созвало 15 октября сход, на котором, по предложению Ивана Машкаренко вынесено постановление убить местных помещиков Савченко и Мединского, а землю их поделить..." [4, арк. 73]. З повідомлень Генерального секретарства внутрішніх справ про стан справ у Київській губернії за літній і осінній період 1917 р. дізнаємося: "...за последний период было много захватов селянами экономий с инвентарём, а также масса разгромлено экономий. Почти повсеместно производится рубка казенных и частных лесов... Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах..." [5, арк. 7].

Руйнування маєтків часто були наслідками більшовицької пропаганди, спрямованої на експропріацію поміщицького землеволодіння, що було надзвичайно популярним серед найбіднішої верстви селянства. Давалося взнаки зволікання з перерозподілом земель Українською Центральною Радою (УЦР), створеною у березні 1917 р. Наприкінці літа – на початку осені 1917 р. Україну охопив хаос та безладдя, дедалі більше поширювалися погроми. В таких умовах народна міліція виявилася зовсім безпорадною. Повсюди частими були випадки нападів на міліцію, роззброєння її працівників, вбивства. Працівники міліції стали залишати свою роботу [16, 4].

Разом з тим, поруч із стихійністю селянського руху протягом 1917 р. все ж відбувалось поступове зростання його організованості, адже до соціальних чинників революції додалися й національні. Їх поєднання досить сильно впливало на зростання свідомості мас. В цьому напрямку особливий інтерес серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України становить Вільне козацтво – військові органи народної міліції, створені з ініціативи самих селян, в першу чергу, з метою охорони громадського порядку. Організація, відстоюючи демократичні козацькі традиції, в цілому стояла на державницьких позиціях. Згодом значна частина учасників вільнокозачого руху стали відданими оборонцями УНР.

Пов'язане із селянським середовищем, вільнокозацький рух мав велику народну підтримку, адже козацький ідеал став надбанням широких народних мас. Це дало українському селянству могутній поштовх на реалізацію своїх прагнень. Дослідження Вільного козацтва, що активно розгорнулось в Україні після 1991 р. є надзвичайно актуальним, адже об'єктивне розуміння його впливу і органічного сплетення з широкими селянськими масами сприяє більш точним уявленням національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр.

На початку Української незалежності в працях В. Солдатенка [35;36], Р. Пирога і Ф. Проданюка [30], І. Кураса, Ф. Турченка, Г. Геращенка [19] вільнокозацький рух постає в контексті висвітлення Української революції, деяких її аспектів та окремих персоналій. Друкуються праці В. Верстюка, в яких автор, досліджуючи історію українського селянства, Української Центральної Ради, звернув увагу й на Вільне козацтво [3]. Наприкінці 1990-х з'явилася дисертація і ряд досліджень П. Захарченка. Автор в контексті дослідження селянського повстанського руху 1918 р. акцентував увагу на участі й ролі в ньому Вільного козацтва [6; 7; 8]. Дослідниця Н. Земзюліна при висвітленні в своїй дисертації історіографії дослідження селянського питання в Україні 1917–1918 рр., наголосила на значній ролі представників вільнокозацьких загонів в організації повстанства [10]. У 2000 р. вийшла з друку колективна монографія П. Захарченка, Н. Земзюліної і О. Нестерова "У поході за волею". У розділі "Бойові дії повстанців" дослідження йдеться й про участь представників вільнокозачого руху в боротьбі проти загарбників [9].

Увага даній проблематиці в контексті історії селянсько-повстанського руху приділена у дисертаційному дослідженні О. Нестерова "Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)". Автор, досліджуючи формування соціально-політичної ідеології повстанства, підкреслив тісний її зв'язок із козацькими традиціями, розкрив причини, що призвели до неможливості консолідації повстанських сил навколо єдиного центру та ін. [14].

Цікавими, як на наш погляд, є дисертаційні дослідження В. Лободаєва "Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)" [24] та В. Бондаренка "Вільнокозацький рух на півдні України (1917–1918 рр.)" [2].

Зокрема, в дисертації В. Лободаєва йдеться про передумови зародження осередків Вільного козацтва, їх ідейно-організаційне підґрунтя, визначаються соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух, та внутрішні суперечності його розвитку, розкрито значення Вільного козацтва у розгортанні повстансько-партизанського руху часів Української Держави П. Скоропадського. В. Бондаренко дослідив процес організації та розвитку вільнокозацького руху на Півдні України у 1917–1918 рр. як складової частини загальноукраїнського козацького руху. Розглянув передумови, причини, характер та особливості виникнення організації Вільного козацтва в південних губерніях.

Доклав зусиль дослідженню Вільного козацтва й автор даної роботи [40; 41; 42; 44]. Ряд досліджень з даної теми ґрунтуються не лише на архівних документах чи спеціальній науковій літературі. Значною мірою залучені спомини старожилих – очевидців подій, перекази учасників селянсько-повстанського вільнокозацького руху та розповіді нащадків отаманів, відомості з розвитку подій тощо. Зокрема, важливим є матеріал Михайла Іванченка, 1923 р. н., жителя с. Гусакове Звенигородського району Черкаської області, сина сотника Вільного козацтва Григорія Іванченка, хрещеника першого кошового отамана Вільного козацтва Семена Гризла. З його розповіді більш детально дізнаємось про рід Смоктив, члени якого заможні селяни Никодим і Хрисант були ініціаторами створення першого загону Вільного козацтва. Матеріали вміщені в дослідженні "Вільне козацтво: історіографія проблеми", опублікованого у Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67).

Важливі відомості з історії Вільного козацтва черпаємо з історико-краєзнавчих досліджень, які за останнє десятиліття стали достатньо фаховими, у них з урахуванням місцевої історії минуле постає у всій повноті та складності. Саме тому впливовий історик В. Солдатенко зазначив, що в напрямку дослідження вільнокозацького руху необхідні додаткові зусилля, передусім на регіонально-краєзнавчому зрізі [37, 13]. До однієї з таких перших спроб вдалася краєзнавча організація "Витоки" Національної спілки краєзнавців України, члени якої видали з друку ряд наукових видань серії "Історія регіонів України" – "Край козацький" (К.: Наукова думка, 2002. – 408 с.), "Шевченків край: історико-етнографічне дослідження" (К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.), "Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій" (К.: Синопис, 2009. – 208 с.), де у тій чи іншій мірі розкривається діяльність Вільного козацтва.

Сучасні автори переконливо доводять, що Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством, значною мірою сприяло формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху. У другому томі дослідження "Історія українського козацтва" (К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – Т. 2. – 724 с.) йдеться про активну участь взимку та навесні 1918 р. Вільного козацтва у боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України, що сприяло прискоренню відновлення влади УНР під час контрнаступу українсько-німецько-австрійських військ у лютому–березні 1918 р. [17, 457, 458].

Усвідомлюючи значні зусилля, що їх приділило Вільне козацтво у збереженні української державності під час більшовицької навали в січні–лютому 1918 р., керівники Центральної Ради все ж вдалися до заходів по

розформуванню загонів вільних козаків. Однак, остаточно знищенню вільнокозацького руху перешкодив державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р.

Масового характеру селянський рух набрав влітку 1918 р. Особливо широко він розгорнувся на Київщині, де виразно проявився в ході Звенигородського збройного повстання, якому в різний час приділяли увагу у своїх дослідженнях В. Солдатенко [38, 535–537], П. Захарченко [19], В. Щербатюк [43]. Автори одностайно переконані, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні австро-німецьких військ та їх політики в Україні. Наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині та поширення на території інших повітів Київщини, в інші губернії Правобережжя і на Лівобережжя. У статті "Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми" [45] здійснений порівняльний аналіз дослідження різних аспектів зазначеного повстання у дослідженнях сучасних істориків. Зокрема, звернуто увагу на розходження думок окремих авторів щодо місця початку повстання, аргументовано доведено, що на чолі повстання стояв нащадок Т. Шевченка – Л. Шевченко, виокремлено час і місце генеральної битви повстанців з противником, що було пропущено в дослідженнях зазначених вище авторів.

Разом з тим, дослідники одностайно твердять, що рушійною силою збройного виступу стали, створені 1917 р., загони Вільного козацтва [11], а боротьба мала національно-визвольну спрямованість [38, 245], саме ж повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило наростанню боротьби з гетьманським правлінням.

До речі, перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулись на Київщині. Про це запевнив згаданий вище П. Захарченко. У публікації "Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення", що її надрукувала газета "Історія України" в № 7, 8 за 1998 р., він підкреслив, що вже, в ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р. відбулася військова сутичка між селянами-повстанцями і гетьманськими військами. Цей факт підтвердили під час експедиційних пошуків сучасні науковці спільно із місцевими членами організації "Витоки" Національної спілки краєзнавців України [18, 36, 242]. А відомий вітчизняний дослідник В. Сідак у праці "Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)" на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варті називає Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді – грудні 1918 р. [34].

Восени 1918 р. під час підготовки нової хвилі селянського повстання його організатори усвідомлювали необхідність уникнути помилок, які були допущені влітку, в тому числі й у серпневих подіях на Лівобережжі, зокрема на Чернігівщині, адже справі необхідно було надати організованого характеру, спрямувати енергію повстанства в антигетьманське русло, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо. Історик В. Солдатенко відзначив, що для повстання необхідна була організація авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Дослідник у другому томі дослідження "Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки" переконливо довів, що головну роль в його створенні та організації повстання відіграли В. Винниченко і М. Шаповал [37, 294, 295].

Справа повстання була реалізована, коли безпосередньою підготовкою повстання займався впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український Національний Союз (УНС). Про це йдеться у дисертаційному дослідженні О. Бавико "Політична опозиція гетьманові П. Скоропадського (квітень-грудень 1918р.)" [1]. До керівників організації повстання окрім зазначених В. Солдатенком авторитетних у суспільстві літерів автор додав ще й С. Петлюру [3, 16].

К. Петриченко у дослідженні "Феномен українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.)" зазначила, що антигетьманське збройне повстання до кінця довела Директорія – тимчасовий верховний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС для керівництва повстанням. Підтримуємо тези авторки про те, що на сторону Директорії ставали різноманітні верстви українського суспільства; їх настрої були спрямовані проти землевласників, гетьмана, за вирішення питань землі і миру. Відзначимо абсолютну істину до якої дійшла дослідниця, що наряду з військовими українського війська більшість повстанців становили селяни [31, 206].

Одним з найбільш значимим в розвитку селянсько-повстанського руху доби Української революції став 1919 р., коли по обидва боки Дніпра розгорілося антибільшовицьке повстання, рік, який породив отаманщину – одне з суперечливих явищ революції 1917–1921 рр., рік, коли на Правобережній Україні селянство виступило переважно під національно-державними гаслами.

Причини широкого розгортання повстанського руху 1919 р., організаційних та ідеологічних засад новопосталих та діючих повстанських загонів ряд авторів шукають в подіях періоду осені 1918 р. – початку 1919 р. Зокрема, повстанському рухові осені 1918 – 1919 рр. приділили увагу В. Солдатенко [37;39], О. Бавико [3], К. Петриченко [31], Г. Пітик [32], Я. Малик [25;26], Д. Михайличенко [27], О. Нестеров [28], П. Захарченко [9], А. Лисенко [21;22], П. Ісаков [15] та ін.

Звертає увагу дисертаційне дослідження Г. Пітика "Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.)". Універсальність його дослідження полягає в тому, що робота торкається селянського питання як за Української держави, так і Директорії УНР та Раднаркому УСРР. Разом з тим, автор зробив слушні висновки: заходи Директорії "... не дали бажаних наслідків і ще більше загострили суперечки всередині українського табору...". В цьому контексті нам важливо й інше твердження дослідника: "...недолуга земельна політика [Директорії – В.Ш.] призвели до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські загони – повернули свою зброю проти Директорії". Як бачимо, невирішеність земельного питання й надалі залишалось однією з причин селянського повстанського руху. Вже в умовах більшовицького наступу 8 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила Закон про землю, взявши за основу земельний закон Центральної Ради. Оскільки селянство вимагало соціалізації землі та необхідно було утримати на своєму боці селянські маси, то цей принцип був залишений, проте до закону були внесені окремі зміни, що зміщували соціалізацію в сторону націоналізації.

Втрата підтримки Директорії з боку селян і звернення надій останніх наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. до більшовицького варіанту вирішення земельного питання, що впроваджувався створеним 28 листопада 1918 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, а згодом її повне неприйняття і перехід селян України до масових антибільшовицьких повстань

йдеться наряду з іншим в ґрунтовному дисертаційному дослідженні Я. Малика "Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 –1920 рр.)" та монографії "Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920)" [25; 26].

Інший дослідник В. Лозовий у дисертаційній роботі "Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень–листопад 1919 року)" запевнив, що в умовах зростаючого антибільшовицького руху, що розпочався в Україні в 1919 р., пріоритетне значення для проводу УНР стало налагодження тісних стосунків з повстанцями. Проте, невизначеність українських провідників щодо відносин з А. Денікіним і зволікання з початком боротьби проти білогвардійців, яку активно вели партизани, призвели до втрати їх впливу на значні селянсько-повстанські формування.

Невдоволення селян денікінським режимом на території окупованій Добровольчою армією, що призвело до масових виступів, вивчав Ю. Рябуха. Він переконаний, що остаточним поштовхом для місцевого населення відійти від підтримки денікінського руху була затвердження білогвардійським урядом закону про збір урожаю влітку 1919 р. [33]

Проте поява численних повстанських загонів 1919 р. пов'язана перш за все з неприйняттям українським селянством основних принципів більшовизму, зокрема в аграрній політиці. Про це йдеться у дослідженні Д. Архирейського "До питання про створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919 –1921 рр.". Автор справедливо запевнив, що боротьба з українським повстанством стала реальною проблемою для більшовиків з 1919 р., коли вони взялися за практичну реалізацію своєї аграрної політики.

Разом з тим, селянсько-повстанському рухові 1919 р. присвячені ряд спеціальних наукових праць, які охоплюють його розвиток в цей рік. Серед них відзначимо дисертаційні дослідження О. Нестерова "Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)" [28], П. Ісакова "Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)" [15], А. Лисенка "Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр." та однойменна монографія останнього [21; 22], а також ряд публікацій зазначених авторів [12; 13; 20; 23; 29], колективна праця П. Захарченка, Н. Земзюліної та О. Нестерова "У поході за волею" [9].

В останній праці автори переконливо твердять про наявність громадянської війни в Україні, а селянський рух 1919 р. дослідники класифікують як один із проявів революції і спричиненої нею громадянської війни. Автори закликали по-іншому підійти до оцінки самого селянина та його господарської діяльності. Зокрема, вони рекомендують розглядати українських селян, в першу чергу, як товаровиробників і з цієї позиції оцінити їх реакцію на воєнно-комуністичні експерименти, що їх впроваджувала радянська влада, з'ясувати логіку та мотиви поведінки селян [9, 121]. Безумовно, що такий підхід допоможе науковцям наблизитись до найбільш повного розуміння повстанського руху в Україні доби революції, зокрема кінця 1918 – 1919 рр.

На виникненні протиріч між більшовиками і українським селянством на Лівобережжі наголошує П. Ісаков. Порівняння причин щодо появи і розвитку селянського повстанського руху 1919 р., які наводять дослідники на Правобережжі та Лівобережжі, переконують в їх ідентичності. Повстанському рухові по обидва боки Дніпра притаманний однаковий характер – антибільшовицький, або, як його називає П. Ісаков, антикомуністичний. Дослідник серед основних причин цього руху виділив

впровадження державних форм продовольчого регулювання, які на практиці часто зводились до примусового невідшкодованого вилучення продовольства. Разом з тим, називає й додаткові чинники, які сприяли появі масового повстанського руху: глибока криза владних структур; десакаралізація влади в патерналістсько-архаїчному суспільстві; наявність в селі, внаслідок великого демографічного вибуху на поч. XX ст., значної кількості молоді; високий рівень безробіття (особливо, серед молоді) внаслідок "натуралізації" села; наявність значної кількості демобілізованих осіб; перенасиченість села зброєю; відсутність у широких мас досвіду мирної політичної боротьби; "варваризація" суспільства [14].

Деякі моменти узагальнення П. Ісакова, все ж, на наш погляд, потребують уточнення. В даному випадку термін "варваризація" суспільства, що використовується лише в переносному значенні – культурна деградація, або крайня жорстокість, нелюдськість, навряд чи можна зачислити до причин селянсько-повстанського руху. Адже навіть в умовах війни та революції, культурної деградації українського селянства не відбувалось. Згадаймо, хоча б діяльність організацій "Просвіти", поширення видавничої діяльності, поява значної кількості, навіть на рівні повітів, періодичної преси та ін. Якщо говорити про крайню жорстокість та нелюдські стосунки, що поширюються згодом в селянському середовищі, то вони виникають вже як наслідок суперечностей і конфронтації, що її там посягли більшовики в ході боротьби з українським селянством.

Порівнюючи селянський повстанський рух 1919 р. в лівобережній та правобережній частині України, автори монографії "У поході за волею" відзначили дещо відмінні їх ідеологічні відтінки. Так, вони твердять, що повстанський рух мав дві відмінності і чітко розмежовувався географічно: на півдні та частині Лівобережжя діяли загони, які використовували анархо-комуністичні гасла. На Правобережній частині – загони, що діяли під національно-державними прапорами.

Ідеологію повстанців Лівобережжя уточнив П. Ісаков. Взявши за критерій політичну орієнтацію повстанських загонів, він розділив їх на три групи: "уєнерівські", тобто ті, що виступали за владу Директорії УНР; "анархо-махновські" – сповідували ідеї махновщини; ті, які не мали чітко визначеного політичного забарвлення. Приналежність до якоїсь з цих груп і визначала сутність тих вимог, гасел, які висували повстанці. Кількісні розрахунки по групах дослідник представив так: з 57 загонів до 1-ї групи відносилось 15 загонів, до 2-ї – 9, до 3-ї – 32. Цікавими в дослідженнях П. Ісакова є представлення загонів по губерніях. Виявляється, що в Чернігівській губернії 1919 р. трохи більше 73 % підтримували УНР, а в Полтавській губернії діяло майже 89 % з числа повстанських загонів Лівобережжя, що проповідували анархо-махновську орієнтацію.

У монографії А. Лисенка "Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр." та дисертаційному дослідженні розглянуто передумови виникнення та становлення отаманських формувань протягом другої половини 1918 та початку 1919 рр., здійснений аналіз умов їх створення, розкрито роль, яку відіграли найпомітніші отамани періоду другої половини 1918–1919 рр. Однією з головних причин появи на Лівобережжі отаманських формувань автор також, як і вище зазначені дослідники, називає невирішеність аграрної проблеми.

В плані ідеології повстанських загонів 1919 р. аргументованим є твердження О. Нестерова. Зокрема, у дисертаційному дослідженні він переконливо доводить,

що в основі ідеології селянського повстанського руху на Правобережній Україні, як і на Лівобережній, на початку 1919 р. переважали соціальні чинники. Однак, далі О. Нестеров, як і переважна більшість дослідників селянсько-повстанського руху, наполягає, що значна кількість отаманів вже у травні–червні 1919 р., переконавшись у тому, що радянська влада на чолі з більшовиками не збирається вирішувати земельне питання, душити селянство продрозкладкою і нехтує його національними інтересами, почали шукати виходу з важкого становища і змінювати свої політичні уподобання. Частина отаманів з Правобережної України (південні повіти Київської губернії – Черкаський, Уманський, Чигиринський, Сквирський, Липовецький) встановлюють, хоч і не тісний, зв'язок зі штабом Армії УНР. Дослідник переконливо довів, що якщо на початку повстанські загони виникали стихійно або в результаті агітаційної роботи різних політичних партій, то пізніше їх організацією і спрямуванням у певне ідеологічне русло займалися боротьбисти і незалежники – представники партій з виразною національною орієнтацією. Спочатку обмежений своїм соціалістичним і анархістським спрямуванням селянський повстанський рух набирив поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу. У монографії "У поході за волею", де О. Нестеров є одним із співавторів переконливо звучить: історію повстанського руху на Правобережжі не можна розглядати інакше, як одну із спроб селянства знайти власний шлях у революції [9].

Отже, боротьба селян України пройшла шлях від вільнокозацького руху до масових повстанських виступів, а згодом переросте в партизанську боротьбу. Значних наукових відомостей щодо цього надають спеціальні наукові дослідження та останнім часом ґрунтовні історико-краєзнавчі праці. Переважна більшість авторів переконливо доводять, що в перші роки Української революції більшість проблем селянства віддзеркалювало Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством. Зокрема, Вільне козацтво як специфічна формація протягом другої половини 1917 – по квітень 1918 рр. заявило про себе як про зростаючу із селянсько-протестного стихійного вибуху, структуру, здатну повести за собою широкі народні маси в процесі як охорони порядку, так і захисту української державності. Сучасні вітчизняні дослідники сходяться на думці, що вільнокозацький рух значною мірою вплинув на формування національно зрілого ядра селянського повстанського руху, який вже в 1918–1919 рр. набув масового характеру.

Разом з тим, аналіз висвітлення селянсько-повстанського руху осені 1918 – 1919 р. в працях сучасних вітчизняних дослідників дає підстави твердити, що його причинами була земельна політика, яку проводила радянська влада, яка досить швидко стала поширюватись в Україні з кінця 1918 р., адже селяни втратили право розпоряджатися частиною поміщицьких земель, якими вони заволоділи в 1917–1918 рр. Супротив селян зростає внаслідок намагань нової влади розпоряджатися наслідками їх праці, створенню радгоспів і колективних комун, проведенню репресій. Внаслідок широкого розмаху селянсько-повстанського руху 1919 р. найбільших поразок більшовицькі війська зазнали на Правобережжі, де переважали приватновласницькі настрої та домінувала національно-державницька ідеологія. Розрізненість же ідеологічних переконань серед повстанців, локальність дій селянсько-повстанських загонів, амбітність місцевих отаманів та

неспроможність Директорії УНР у стислі терміни вирішити земельне питання і скоординувати дії повстанців у боротьбі з агресорами спричинили до виникнення такого явища як "отаманія", що перешкоджало процесам створення єдиної, незалежної української держави.

1. Бавико О.Є. Політична опозиція гетьманотві П.Скоропадського (квітень-грудень 1918р.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса – К., 2007. – 187 с. 2. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 245 арк. – Бібліогр.: С. 219–245. 3. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / Верстюк В.Ф. // Український історичний журнал, 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – С. 79–89; № 6. – С. 66–79. 4. ДАКО. – Ф.Р. 1716, оп. 1, спр. 31. 5. ДАКО. – Ф.Р. 2796, оп. 1, спр. 16. 6. Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – лютий. 7. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с. 8. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень-грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с. 9. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000. – 176 с. 10. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 207 арк. – Бібліогр.: С. 172–207. 11. Іванченко М. Вільне козацтво // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 28–31; № 7–11. – С. 42–47. 12. Ісаков П.М. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 47–76. 13. Ісаков П.М. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 157–163. 14. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.М. Ісаков; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 23 с. 15. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2001. – 250 с. – Бібліогр.: С.177–206. 16. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX ст.). – Харків, 1999. 17. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В.А.Смолій. – Т. 2. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 724 с. 18. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2002. – 408 с. 19. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–90; № 10–11. – С. 63–78. 20. Лисенко А.А. Куренівські події 1919 року // Нова політика, 1999. – № 4 (24). – С. 54–59. 21. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ін-т ім. Г.С.Сковороди – Переяслав-Хмельницький, 2001. – 233 с. – Бібліогр.: С. 196–217. 22. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди / Г.Д. Казьмирчук (наук. ред.). – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с. 23. Лисенко А.А. Проблеми мобілізації в армії різних режимів на Лівобережній Україні в 1919 р.

// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ: Східноукраїнський Національний університет, 2001. – С. 126–129. 24. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 арк. – Бібліогр.: С. 194–216. 25. Малик Я.І. Заповадження радянського режиму в українському селі (1917–1920). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с. 26. Малик Я.І. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 495 с. 27. Михайличенко Д.Ю. Політика "воєнного комунізму" і українське селянство, 1919 р.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 237 с. – Бібліогр.: С. 203–237. 28. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 188 арк. – Бібліогр.: С. 155–188. 29. Нестеров О.В. Ідеологія селянського повстанського руху на Правобережній Україні // Вісник Київського університету: Історія. – 1998. – Вип. 31. – С. 50–52. 30. Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105. 31. Петриченко К. Феодені українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.) // Наукові записки. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. – Вип. 39. – 332 с. 32. Пітик Г.А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2008. – 220 с. – Бібліогр.: С. 178–220. 33. Рябуха Ю.В. Збройні Сили Півдня Росії на території України у 1919 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2008. – 19 с. 34. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 320 с. 35. Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58. 36. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 38–50. 37. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с. 38. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с. 39. Солдатенко В.Ф. Чому і як готувалося антигетьманське повстання // Дзеркало тижня. – 2008. – № 41. – 1–8 листопада. 40. Щербатюк В.М. Боротьба за незалежність початку XX ст. // Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос. – С. 150 – 157. 41. Щербатюк В.М. Вільне козацтво // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 55,56. 42. Щербатюк В.М. Вільне козацтво: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67. 43. Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53. 44. Щербатюк В.М. Посилення організованості Вільного козацтва в період з літа 1917 р. по квітень 1918 р. як свідчення зростання національної свідомості українських селян та тенденції до розгортання селянської війни в Україні 1918 рр.: сучасна історіографія проблеми // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 45–54. 45. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 186–204.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Н. Щирба, асп.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ЛІЦЕЮ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАХО)

У статті класифікуються і розглядаються документи з історії Волинського ліцею у фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО). Вони частково проливають світло на навчальний процес в 30-ті рр. XIX ст.

In the article documents are classified and considered from history of the Volynskogo lyceum in the funds of the Record office of the Kharkiv area (DAKHO). They partly throw light on an educational process in 30th the XIX age.

Волинський ліцей один з найцікавіших навчальних закладів Правобережної України, що може слугувати прикладом для дослідження стану освіти та культури на території Волині у XIX ст. Він відіграв значну роль у суспільно-політичному житті приєднаних до Росії, внаслідок третього поділу Польщі у 1795 р., земель. Навчальний заклад був заснований як Вища Волинська гімназія 1805 р. у місті Кременці, а 1819 р. був перейменований у Волинський ліцей. Документи з історії вище згаданої інституції розпорошені в архівах різних регіонів України. Частина з них зберігається в Державному архіві Харківської області

(ДАХО). Його історія бере початок у 1880 р. – з часу заснування Харківського історичного архіву. У зв'язку із підвітністю Волинського ліцею Харківському Навчальному Округу в 1830–33 рр. частина матеріалів потрапила до фондів Харківського університету (Ф. 667). У ДАХО містяться невелика кількість справ, які в основному датуються 30-ми рр. XIX ст. Проте документи в них є досить цікавими, і проливають світло на маловивчені сторінки з історії Волинського ліцею.

За змістом ці справи можна класифікувати таким чином: інформація про навчальні заклади Волинської

губернії, їх утримання [6, 9, 10]; документи про опис обладнання кабінетів, роботу типографії [11, 13]; перелік книг, які надсилалися до Волинського ліцею [18, 23]; документи про землі, населені пункти, які належали Волинському ліцею [14, 15]; інформація про фундушевий конвікт [5]; перелік пожертв [7, 12, 16, 17]; формулярні списки викладачів ліцею [8, 22, 19, 20, 21]; документи про закриття Волинського ліцею [3, 4].

Розглянемо ці документи детальніше за системою класифікації.

Документи ДАХО свідчать, що Волинський ліцей в 1830-1833 рр. був підзвітний Харківському Навчальному Округу, який на той час очолював В. І. Філат'єв [9, арк. 1].

У справі "Ведомость денежных сумм ассигнованных на содержание учебных заведений Волынской губернии в 1831 г." зазначається, що на утримання навчальних закладів Волинської губернії в 1831 р. була асигнована сума – 9670 руб. сріблом [9, арк. 2]. Решта від асигнації передавалась до Харківського університету [9, арк. 1].

На 1831 р. з Волинської Казначейської Палати на утримання навчальних закладів Волинської губернії була виділена сума, яка розподілялася наступним чином: "на содержание Волынского лицея – 5.700 руб.; на содержание Пансиона при лицее – 2.970 руб.; на чрезвычайные по училищам издержки – 1000 руб.; на пенсию заслуженных учителей – 2.090 руб." [9, арк. 2]. За штатним розписом аналогічна сума виділялась і у 1833 р., за виключенням кошторису сум на пенсії [6, арк. 1].

Виділення коштів на утримання Волинського ліцею засвідчує, що асигнування впродовж 1825-33 рр. проводилось за кошторисом визначеним штатом навчального закладу, і сума була незмінною. Отже, деякі вчені вважають, що Волинський ліцей був закритий в 30-их рр. XIX ст., але цю точку зору заперечує сам факт надходження коштів до навчального закладу в 1833 р.

Наступну групу складає перелік описів обладнання кабінетів Волинського ліцею, зроблених у 1832 р. Вони містились у спеціальних журналах [11]. Практика складання описів існувала від початку заснування гімназії (пізніше ліцею). Проте самі описи в Харківському державному архіві відсутні. Частина їх виявлена нами в ІР НБУВ.

У справі "Выписка из журнала заседания Совета университета по рассмотрению описей оборудования и учебных пособий кабинетов Волынского лицея" включений перелік: 1) копії описів зоологічного кабінету і ботанічного саду, які містяться у двох списках; 2) копії описів фізичного, мінералогічного кабінетів та хімічної лабораторії у двох списках; 3) список описів кабінету машин та моделей машин; 4) додаток до каталогу монет і медалей; 5) реєстр "списков бумаг", які належали нумізматичному кабінетові Волинського ліцею; 6) опис знарядь для навчальних книг, креслень і різних речей, які складають власність школи землемірів; 7) реєстр малюнків гравірованих і мальованих масляними фарбами, які знаходяться в кабінеті живопису; 8) інвентар церкви при ліцеї; 9) список авторів і книг без авторства за літерним порядком [11, арк. 1].

Документи з цієї групи є цікавими для вивчення формування і розвитку типографії Волинського ліцею. Вона становила одну із складових навчального закладу. Типографія у 1832 р. була передана Т. Гліксбергом, який виконував обов'язки друкаря в ліцеї, у підпорядкування бібліотекаря П. Яковського та його помічника О. Микульського, які повинні були розробити опис машин для книгодрукування і книжкового магазину. У типографії знаходились зразки машин, шрифти букв та набірні каси, які необхідні були для процесу друкування [13, арк. 1-1 зв.].

Одна із груп класифікації, яка характеризує функціонування Волинського ліцею, є надходження книг до бібліотеки у 30-их рр. XIX ст. У документі "По рапорту директора училищ Волынской губернии о присылке книг для Волынского лицея и Житомирской гимназии" міститься звіт директора училищ Волинської губернії І. Бокцаніна. Він свідчить, що було виписано два екземпляри книги "О неблагоприятном воспитании детей", яку видав дійсний статський радник Стойкович: "один экземпляр для библиотеки Волынского лицея, а второй для Житомирской гимназии, на счет сумм на приумножение библиотек сих заведений положенных" [23, арк. 1]. Підписка на дану книгу була обов'язковою для всіх директорів середніх навчальних закладів "по выписке" Ради університету [23, арк. 2 зв.].

Отже, ми простежуємо один із шляхів надходження книг до бібліотеки.

Крім того, вивчення справи 114, вказує на ще один шлях надходження книг до Волинського ліцею. А саме, виплату грошей із доходів едукативного фундуша Волинському ліцею 125 рублів сріблом, за дублетні екземпляри, які були взяті з бібліотеки колишнього Віленського університету [18, арк. 1].

Потрібно також відмітити, що крім інформації про вище згадані складові ліцею, а саме: кабінети, школи (школа землемірів, механіків), типографію ліцею, в матеріалах ДАХО зберігається інформація про землі та мастки, які належали навчальному закладу. А саме списки контрактів на здачу в оренду земельної власності Волинського ліцею, які були підготовлені професором Кронсбергом, що перевіряв навчальні заклади Волинської губернії [14]. Так, наприклад, у 1829 році було укладено контракт з І. Житинським на земельну власність с. Градавка, яке було передане в оренду на 5 років; у 1831 році з М. Станіславським – на с. Сапанів на 12 років, з І. Малевичем – на с. Дворец на 24 роки, з шляхтичем Баранецьким – на млин в урочищі Журавка на 3 роки, з О. Савицьким – на пасіки на 12 років [14, арк. 1], з М. Мариновською – на с. Дунаїв на 24 роки, а 1832 році замість неї орендатором став поміщик Е. Бончковський терміном на 23 роки [15, арк. 1]. Орендаторами земельної власності Волинського ліцею була в основному шляхта. Отже, вище зазначений навчальний заклад мав значну земельну власність, з якої отримував прибутки на власні потреби.

Матеріали з архіву харківської області свідчать про добродійну діяльність представників різних національностей на користь Волинського ліцею. Особливою формою добродійної допомоги учням Волинського ліцею стали конвікти. Так, діти заможних батьків мешкали при монастирях або на квартирах вчителів з оплатою за домовленістю. Для всіх інших були організовані пансіони (конвікти), оплачувані з добродійних коштів гімназії [28, С. 152]. Таке утримання учнів ліцею забезпечувало додатковий догляд за ними. З іншого боку, завдяки добродійній допомозі місцевої громади краю мешканці Кременця мали додаткову можливість заробити на прожиття [28, С. 153].

При Волинському ліцеї існував фундушевий конвікт. На його утримання кожного року виділялась сума – 695 руб. 62 ½ коп. сріблом. Він забезпечував ліцеїстів харчуванням. Фундушевий конвікт на поч. 30-их рр. XIX ст. знаходився в приміщенні, орендованого на 1 рік в Савицького за 600 руб. сріблом [5, арк. 1-1 зв.].

У наступній групі документів міститься інформація про добродійні пожертви, які відіграли велику роль у формуванні та існуванні навчальних кабінетів, бібліотеки, ботанічного саду Волинського ліцею. Польські маг-

нати та шляхта, що фінансували значну частину навчальних закладів, спиралися при цьому на царський указ від 21 грудня 1807 р., за яким "всі фондуші університетові і школам, йому підлеглим, стають раз і назавжди власністю їх же і не можуть бути обернені на інші цілі; над відповідністю їх використання наглядають куратор та міністр освіти" [28, С. 80-81]. Частково цю тезу підтверджують документи в ДАХО.

Значна фінансова допомога надавалась на розвиток хірургічної школи та лікарні при Волинському ліцеї. Одним з меценатів був граф Ф. Олізар, який пожертвував для цих потреб 140 000 злотих [7, арк. 1]. Проте цей фонд не був використаний за призначенням, тому його син Г. Олізар звернувся до Міністра Народної Освіти з заявою у якій, зокрема, зазначалося: "до ныне воля отца его по сему предмету не выполнена, а в 3 пункте завещания его сказано, что ежели пожертвованная им сумма не будет обращена на учреждение означенной школы, в таком случае, как он, так и наследники его освобождаются от платежа оной" [7, арк. 1].

Сума, яка була пожертвована на хірургічну школу та лікарню при ній, використовувалась на інші потреби ліцею, у зв'язку із зменшенням прибутку навчального закладу. За матеріалами документів ДАХО Міністр Народної Освіти доручив Попечителю Віленського Навчального Округу надати інформацію про пожертви на хірургічну школу Волинського ліцею, які суми і від кого поступили, скільки було використано на інші потреби. За існуючими на той час законами навчальний заклад не повинен був використовувати дані кошти на інші потреби ліцею, навіть якщо зменшились його прибутки [7, арк. 1 зв.-2].

Це був не поодинокий випадок не цільового використання коштів навчального закладу. Тому фонд графа Ф. Олізара, змушені були повернути його новому власникові. Правові колізії досить часто оберталися для навчальних закладів втратами значних коштів. Але, у переважній більшості випадків, місцева влада дотримувалась існуючих законів, особливо якщо йшлося про заможних осіб краю [28, С. 83].

Крім Ф. Олізара пожертви на хірургічну школу та лікарню при Волинському ліцеї робили А. Андржейкович [12, арк. 1], С. Комар, Нашевські, Ф. Карвіцька, А. Грабянка, П. Стадницький, Т. Градячина, Трипольські, графи Потоцькі, С. Кицький та інші [7, арк. 50-52 зв.].

Окремо можна виділити пожертву князя І. Любомирського, яка становила суму в 7500 рублів сріблом: "поверенный помещика Волынской губернии князя Иосифа Любомирского Августин Рудзкий, поданным в Волынский лицей прошедшего 1830 года прошением, объявил, что князь Любомирский намерен взнести в лицей 15 января 1831 года,.... капитальную сумму 7500 руб. сереб..." [16, арк. 1]. Ця жертва належала до фондуша Яна Лернета [16, арк. 1-1 зв.]. Зазначимо, що цей фонд став чи не єдиною можливістю отримання високого рівня освіти для дітей з незаможних польських родин Волинської губернії. Він був одним з найзначніших доброчинних пожертв на освіту та виховання учнів гімназій та ліцеїв першої половини XIX ст.

Наступну групу документів складають формулярні списки, за якими ми виділяємо частковий викладацький склад Волинського ліцею в 30-их рр. XIX ст.: Вілібальд Бессер, Степан Вижевський, Максиміліан Якубович, Іван Александровський, Степан Зенович, Павло Яковський, Франц Мехович, Осип Микульський, Войтех Зборжевський, Осип Корженевський, Альберт Лідль, Ігнатій Абламович, Григорій Гречина, Олександр Савицький, Карл Микульський, казначей Кручковський, помічник вчителя зоології та ботаніки Антон Андржейовський,

помічник вчителя механіки та архітектури Осип Осечковський, помічник при ботанічному саду Іосиф Гофман, помічник учителя живопису і малювання Філіп Павловський, писар Людовік Новицький, лікар Альберт Маєвський, економ Федір Янушевський, бухгалтер Теофіл Янушевський, канцеляристи Бальтазар Княжинський, Павло Виждковський та Осип Вербицький [22, арк. 81-81 зв.], директор Іосиф Бокшанін [19, арк. 1].

У формулярних списках коротко зазначається посада, предмет викладання, особисті дані, рік народження, станова приналежність віросповідання, наявність або відсутність земельної власності, освіта, педагогічна діяльність учителів, сімейний стан. Проаналізуємо, для прикладу, формулярний список вчителя російської словесності та історії російської держави І. Александровського. За вказаним документом (на поточний 1832 р.) йому виповнилося 49 років, він був одружений і мав 8 дітей [22, арк. 58 зв.-59]. Навчався в семінарії, Головному педагогічному інституті Санкт-Петербургу; мав нагороду від імператора (золотий годинник), з 1807 р. працював учителем у Волинській гімназії, пізніше ліцеї; з 1815 р. посідав посаду титульного радника; з 1819 р. – колезького асесора; в 1830 р. отримав нагороду за 20 років служби [22, арк. 58 зв.-60]. Отже, за допомогою формулярних списків можна скласти стислу службу біографію кожного викладача навчального закладу і отримати колективний портрет.

Остання група документів в ДАХО доповнює інформацію про закриття Волинського ліцею. Такі вчені, як Г. Черняхівський [30], М. Теодорович [29], Б. Ельгорт [24], Л. Кравчук та С. Медведєв [26] вважають, що ліцей був закритий після поразки польського повстання 1830-1831 рр., у якому брали активну участь кременецькі ліцеїсти. Проте є інша точка зору, якої дотримуються у працях присвячених історії університету В. Шульгін [31], М. Владимирський-Буданов [2]; історії Волинського ліцею М. Василенко [1], С. Коляденко [25]. На їх думку навчальний процес в 30-их рр. був тимчасово припинений у зв'язку з епідемією холери і ліцей залишився осторонь від повстання і його лояльність щодо російського уряду не викликала сумнівів у влади.

Матеріали з ДАХО дозволяють нам з'ясувати цю проблему. Як уже згадувалось протягом 1832-33 рр. виписувались книги до бібліотеки ліцею, виділялась сума на утримання навчального закладу, відновила свою діяльність типографія.

Спираючись на наведену вище інформацію ми прийшли до висновку, що на Волині у 1830-31 рр. був неврожай, панували голод та холера: "по случаю совершенного в имениях Волынского лицея неурожая прошлых годов посевов и крайней от того нужды крестьян, администрация имений того ж лицея по точном на месте удостоверении посредством командированных чиновников, что арендные означенных лицейских имений владельцы формально неимеют никаких хлебных запасов чем могли бы продовольствовать крестьян..." [3, арк. 1-1 зв.].

Частина викладачів та учнів Волинського ліцею захворіла, навчальний процес був тимчасово припинений і всіх розпустили по домівках [27, С. 224]. Крім того Подільський та Волинський військовий губернатор запропонував під час бойових дій з польськими повстанцями призупинити тимчасово навчання у всіх навчальних закладах регіону: "господин состоящий в должности Волынского Гражданского Губернатора по предложению Господина Волынского и Подольского Военного Губернатора ... предписать изволить, чтобы до окончания военных происшествий на Висле не возобновлять

преподавание наук в учебных заведениях Волынской Губернии" [4, арк. 4]. Після завершення повстання навчальний процес відновлюється не у всіх польськомовних навчальних закладах Волинської губернії, проте Волинський ліцей продовжує свою роботу.

Отже, матеріали з історії Волинського ліцею в Державному архіві Харківської області є різносторонніми та цікавими за своїм змістом, хоч і розкривають лише окремі періоди в історії закладу. Вони є доповненням до справ, які знаходяться в архівах Києва, Житомира, Кременця, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова. Досліджувані матеріали потрапили до Харкова у зв'язку із підзвітністю ліцею Харківському Навчальному Округу в 1830-1833 рр. Проаналізувавши справи ми, можемо частково простежити навчальний процес у Волинському ліцеї, проте лише в 30-их рр. XIX ст. Проливаємо світло на деякі моменти проблеми закриття Волинського ліцею. Дослідивши матеріали архіву, які стосуються переліку пожертв, ми простежуємо добродійну діяльність на користь Волинського ліцею. Отримавши інформацію стосовно земельної власності навчального закладу, виділяємо частково його матеріальну власність.

1. Василенко М. Кременецький ліцей і університет Св. Володимира. // 3 іменем Св. Володимира. Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х книгах. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 41-49. 2. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – 674 с. 3. ДАХО, ф. 677, оп. 283, спр. 259, 5 арк. 4. ДАХО, ф. 677, оп. 283, спр. 282, 7 арк. 5. ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 291, 7 арк. 6. ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 349, 5 арк. 7. ДАХО, ф. 677, оп. 283, спр. 310, 105 арк. 8. ДАХО, ф. 667, оп. 286,

спр. 108, 12 арк. 9. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 103, 3 арк. 10. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 104, 3 арк. 11. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 105, 2 арк. 12. ДАХО, ф. 677, оп. 287, спр. 106, 4 арк. 13. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 107, 4 арк. 14. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 108, 2 арк. 15. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 109, 12 арк. 16. ДАХО, ф. 677, оп. 287, спр. 111, 3 арк. 17. ДАХО, ф. 677, оп. 287, спр. 112, 2 арк. 18. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 114, 2 арк. 19. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 115, 6 арк. 20. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 118, 10 арк. 21. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 120, 8 арк. 22. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 122, 185 арк. 23. ДАХО, ф. 667, оп. 287, спр. 212, 2 арк. 24. Ельгорт Б. Кременець. Историко-краеведческий нарис. – Л.: Каменяр., 1969. – 32 с. 25. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Ж., 2003. – 136 с. 26. Кравчук Л., Медведєв С. Ліцей. Короткий нарис з історії виникнення і розвитку в біографіях випускників // Діалог. – 1992. – № 87, 89. 27. Rolle Michal. Atenu Wolynskie. – Lwow-Warszawa-Krakow, 1923. – 309 s. 28. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ. – К., 2006. – 448 с. 29. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Кременецкий, Заславский уезд. – Почаев, 1893. – Т. 3. – 257 с. 30. Черняхівський Г. Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство. – Кременець, 1999. – 105 с. 31. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира. – С-Пб., 1860. – 230 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 103

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 15.12.10. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 41. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 7,0. Обл.-вид. арк. 7,5. Зам. № 210-5447.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@univ.kiev.ua